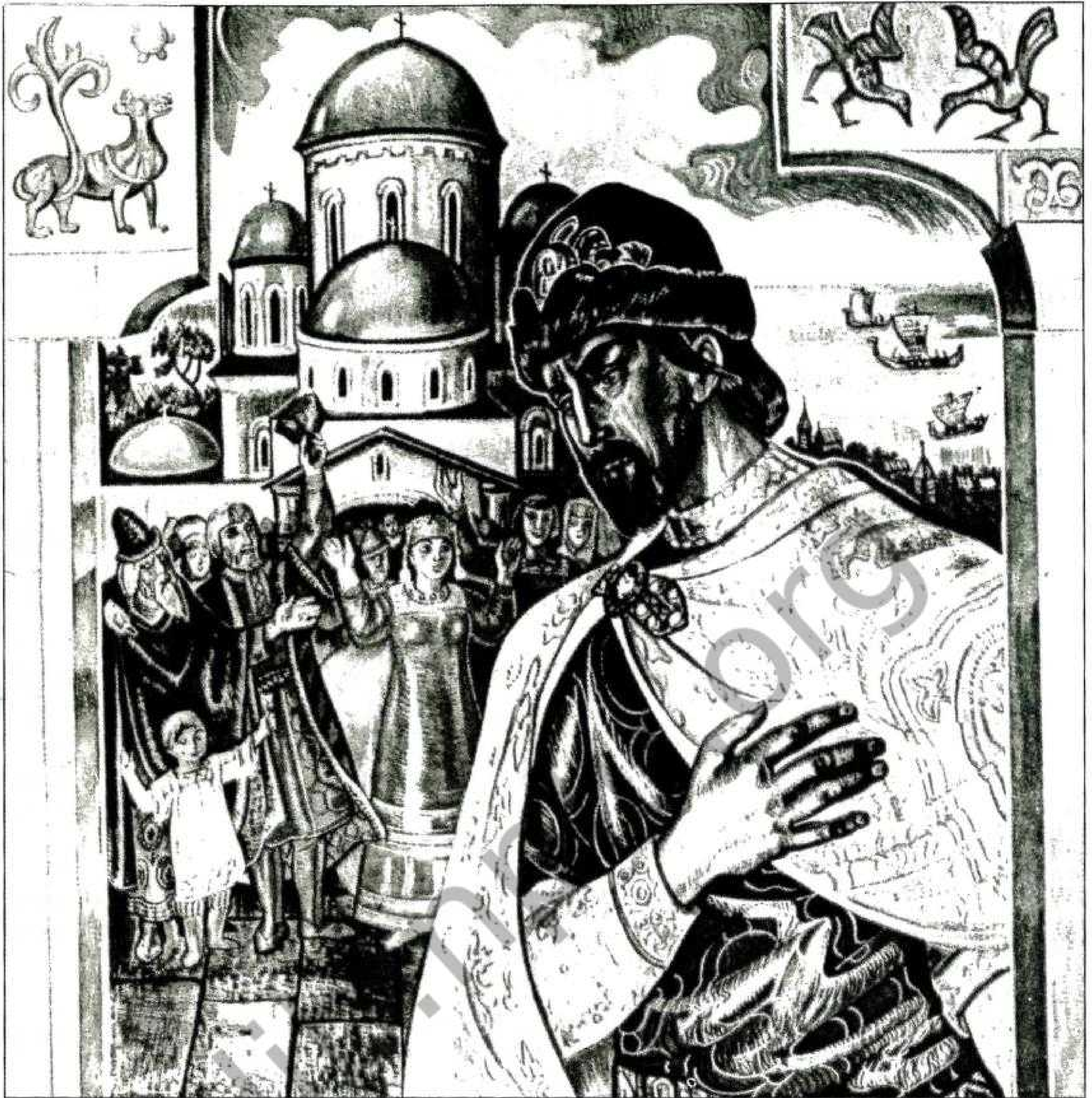
НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936

2000

5·6





Ігор Святославич їде до Києва після битви з половцями на Каялі.
Мал. Художниці Г. М. Маковської.
З альбому ілюстрацій до поеми "Слово о полку Ігоревім." — К.: Мистецтво, 1988.

Ісус Христос Вседержитель.
← *З ілюстрацій до кн. "Великий молитовник". — К.: Воскресіння, 1992.*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ЕТНОЛОГІВ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

Рік заснування 1925
Виходить один раз на два місяці

5·6 2000
ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ
(269—270)

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА

У ЖУРНАЛІ

3 Пам'яті академіка Олександра Костюка

НОВІ ОБРІЇ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

6 *Кучма Леонід.* Виступ на Всеукраїнських зборах працівників культури
10 *Гуцал Віктор.* Всеукраїнський фестиваль майстрів мистецтв та народної творчості до 10-ї річниці Дня Незалежності України

ДО 2000-річчя РІЗДВА ХРИСТОВОГО

13 *Біланюк Петро.* Про апостольське походження Української церкви
17 *Янків Теодосій.* Утвердження християнства — запорука збереження буття і подальшого розвитку України
22 *Іванків Євген.* Вселенське християнство і Україна на межі нового тисячоліття

ДО 200-річчя ПОЯВИ В ДРУКУ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"

32 *Грушевський Михайло.* "Слово о полку Ігоревім" та його зв'язок з історією і культурою України
42 *Яценко Борис.* Давня Русь і її спадкоємиця Україна в світлі нових досліджень "Слова о полку Ігоревім"

НАРОДНІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ

57 *Воробйова І. П.* Християнські свята давнього Києва: осінній цикл
62 Освячення вівтаря святої Варвари в соборі Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря
63 Із взірців церковно-обрядової поезії українською мовою

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

68 *Фоменко Валентин, Юзвенко Вікторія.* Наукова спадщина Павла Попова

ПУБЛІКАЦІЇ

73 *Шудря Євгенія.* Всім серцем на Десні...
75 *Спаська Євгенія.* Обрус із гетьманського столу
85 *Довженок Галина.* Невідома праця кореспондента Етнографічної комісії НАН України
86 *Бішкович Опанас.* Рецензія на етнографічну карту Кавказу

ВАМ, ВЧИТЕЛІ

89 *Лепкий Богдан.* "Слово о полку Ігоревім" — пам'ятник давньоукраїнської поезії світової слави

93 *Гординський Святослав.* Шедевр генія поезії княжої України-Руси

ТРИБУНА МОЛОДОГО ДОСЛІДНИКА

104 *Лупій Тетяна.* Обрядовий рушник і міфологічна картина світу

МАТЕРІАЛИ І РОЗВІДКИ

110 *Шульгіна Вікторія.* Повернення в Україну спадщини Григорія Китастого

112 *Пазяк Надія.* Ужинок народознавця на ниві україністики і славістики

НАРИСИ І ЕТЮДИ

116 *Суханова Світлана.* Ювілей Ялтинської капели бандуристів

117 *Ханко Віталій.* Меморіальна хата Івана Котляревського в Полтаві

121 *Коваль Віталій.* Музей-садиба Олеся Гончара в слободі Сухій

124 *Ненашева Олена.* Доля братів—зодчих

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

128 *Губко Олексій.* Традиції української вокальної школи

129 *Бріцина Олеся.* Прозові жанри фольклору в публікаціях останніх років

ХРОНІКА

135 *Сугоняко Микола.* Музей "Слова о полку Ігоревім" в Новгороді-Сіверському

ЗАСНОВНИКИ ЖУРНАЛУ (при поновленій державній реєстрації):
Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Міністерство культури та мистецтв України

Адреса редакції
252001 МСП, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 229-50-29

Науковий редактор *Г. А. Скрипник*
Відповідальний секретар *І. М. Власенко*
Редактори відділів *В. Т. Скуратівський, Г. М. Тищенко*

Художні редактори *Н. М. Абрамова, М. І. Стратілат*
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*
Коректор *Н. А. Дерев'янко*
Комп'ютерна верстка *Н. О. Зразюк*

Редакція не завжди погоджується з думками авторів статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ. № 649 від 25.05.94.

Здано до набору 15.02.2001. Підп. до друку 13.06.2001. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,25. Ум. фарбо-відб. 12,78. Обл.-вид. арк. 13,12. Тираж 775 прим. Зам. 1-179.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві "Наукова думка". 01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги". 04107 Київ 107, вул. Багговутівська, 17—21.



ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА ОЛЕКСАНДРА КОСТЮКА

9 листопада 2000 року раптово помер Олександр Костюк. Увесь цей день він спокійно і навіть з якимось ледь помітним піднесенням працював у своєму академічному інституті та в редакції інститутського журналу, давав різні доручення і розпорядження, розмовляв з десятками людей, іноді навіть трохи жартував, а увечері повернувся додому (на Печерську в Києві) і його натруджене серце навіки зупинилося. Ця новина глибоко засмутила всіх, хто знав Олександра Костюка, його друзів і знайомих, колег і широкі кола громадськості.

Вчених гуманітарного профілю, особливо музикознавців високої кваліфікації, в Україні завжди було обмаль. З року в рік ряди їх рідшають. Тепер, здається, вже серед них не залишилося жодного дійсного члена Національної академії наук України. Тому так важко українська громадськість переживає з приводу смерті Олександра Костюка.

Народився він 14 квітня 1933 року у Києві в сім'ї академіка Григорія Костюка — одного із фундаторів української психологічної науки — людини енциклопедичних знань, феноменальної ерудиції та широкого кола зацікавлень, і водночас винятково порядної, наділеної вродженою інтелігентністю, скромністю, доброзичливістю і чуйністю в ставленні до людей. Такою ж талановитою й інтелігентною людиною був і його син Олександр.

Він закінчив два вищі навчальні заклади — відділ логіки та психології філологічного факультету Київського університету та фортепіанний факультет Київської консерваторії. Звідси — його обізнаність у різних галузях гуманітарних та природничих наук та пристрасне захоплення музикою.

Саме Олександру Григоровичу Костюку належить честь відродження в Україні музично-психологічної науки і плідної розробки в ній нового оригінального напряму. При цьому з самого початку йому, тоді ще молодому науковцеві, довелося долати неабиякий опір з боку дещо консервативно настроєних колег. Адже вибір планованого ним дослідження здавався їм невідповідним профілю відділу й Інституту, тема — незрозумілою й "неактуальною", методика — сумнівною і надуманою. Насправді ж, О. Костюк у музикознавстві раніше за багатьох інших відчув поклик часу і добре зрозумів, які перспективи відкриває новий метод комплексного системного дослідження. Відтак уже його перша праця була на стику музи-



кознавства, стосувалася матеріалів соціології, психології, естетики, які досліджувалися з використанням своєрідної методики спеціальних експериментів. Завдяки такому багатогранному підходу авторові вдалося науково переконливо обгрунтувати залежність сприймання музики від рівня художньої культури слухача, простежити складність та ієрархічність "механізму" такого процесу. Так народилася монографія "Сприйняття музики та художня культура слухача", із залученням досліджень мовознавців та фізіологів (зокрема, його старшого брата Платона Костюка — нині віце-президента Національної академії наук України, директора Інституту фізіології ім. О. Богомольця). На її основі він 1965 року захистив кандидатську дисертацію, яка відразу стала хрестоматійною, взірцевою працею на ниві музичної психології.

Наступним, особливо глибоким фундаментальним дослідженням О. Г. Костюка стало вивчення проблем сприймання мелодії. Остання, за висновком ученого, є складною динамічною системою внутрішніх слухацьких ініціатив та орієнтирів, як невід'ємна характеристика історичного індивідуального та актуального становлення музичного сприймання. Так 1988 року вийшла друком друга монографія О. Г. Костюка "Сприйняття мелодії", що стала помітною подією цілого історичного етапу розвитку вітчизняної науки (на основі цієї роботи він захистив докторську дисертацію).

Названі та інші праці О. Г. Костюка виконувались з врахуванням сучасних пошуків і досягнень науковців не лише з різних місць і республік тодішнього СРСР та т. зв. соціалістичних країн, а й критично осмисленого досвіду видатних "буржуазних" вчених. Таким чином, дослідження українським науковцем проблемних питань здійснювалось з позицій світової науки і на такому ж рівні воно дістало заслужено високу оцінку. На роботи академіка О. Г. Костюка давно посилається практично кожен фахівець в галузі сучасної музичної психології, його ім'я неодмінно згадується в енциклопедичних статтях і довідниках.

Теоретичні положення, вперше заявлені в працях ученого, розвивались і доповнювались ним самим і його вихованцями та послідовниками. Наукову роботу він постійно поєднував із різнобічними обов'язками керівника, вихователя нового покоління науковців. Під його керівництвом відбувся захист значної кількості кандидатських (І. Юдкін, Д. Дувірак, Є. Власова, Т. Компанієць та ін.) та докторських (І. Юдкін, Б. Деменко) дисертацій. Олександр Григорович постійно розширював коло своїх однодумців, прищеплюючи інтерес до сміливої постановки актуальних проблем науки і висвітлення останніх у широкому комплексному плані. Такий підхід є природнім і плідним саме для такої установи як Інститут ім. М. Т. Рильського — багатопрофільний і єдиний у своєму роді.

У його стінах пройшла більшість свідомого життя О. Г. Костюка. 1958 року він вступив до аспірантури, закінчив її і розгорнув свою багатогранну наукову діяльність, тут виявив свій унікальний хист організатора: з 1974 року працював заступником директора, а у 1987 році очолив інститут. 1990 року обирається членом-кореспондентом, 1998 — академіком НАН України.

У всіх, хто його знав, і з ким працював пліч-о-пліч з перших років навчання в аспірантурі аж до останніх днів його життя багатогранність його наукової і громадської діяльності викликала глибоку повагу. Це була світла постать — дотепна і життєлюбна.

1991 року Олександр Григорович стає завідувачем відділу музикознавства. Він був тим, під чиїм керівництвом народжувалася і втілювалася у життя ідея створення першої у світі "Української музичної енциклопедії" у трьох томах. Ця думка виникла 1992 року під час зустрічі з американським видавцем М. Коцем. Поступово, крок за кроком формувалась концепція нового видання, народжувались майбутні підрозділи, вимальовувались критерії відбору персоналій для енциклопедії. 1993 року при активній участі О. Г. Костюка вийшов друком Словник (реєстр гасел) "Української музичної енциклопедії", хоча потім, в процесі роботи, він значно доповнювався, вже тоді було ясно видно величезне значення Енциклопедії для української музичної культури.

Олександр Григорович завжди творчо, по-науковому вимогливо ставився до будь-якого питання, пов'язаного з Енциклопедією. Керівник знаходив підходи до людей, щоб робота над енциклопедією велась з повною віддачею. Це було особливо складно робити в роки матеріальної скрути в Інституті, коли співробітники місяцями не отримували зарплати, але робота над енциклопедією не припинялась. І все ж сьогодні вже готовий перший том УМЕ (понад 1500 статей), триває робота над другим та третім томами цього унікального видання.

Інститут МФЕ ім. М. Т. Рильського вважає, що видання УМЕ буде найкращим увічненням пам'яті відомого вченого XX століття Олександра Костюка.



Нові обрії культури і мистецтва України

Леонід Кучма

ВИСТУП НА ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ЗБОРАХ ПРАЦІВНИКІВ КУЛЬТУРИ

23 березня 2000 року

Шановні друзі!

Щиро радий звернутися до вашого представницького зібрання. Вважаю його непересічною і, більше того, етапною подією в суспільному житті. Такий форум скликано за роки незалежності України вперше. Це означає, крім усього іншого, що держава і влада реально повертаються обличчям до вітчизняної культури, до людей, які віддано й жертовно їй служать.

Ви знаєте, що я підписав Указ про встановлення Всеукраїнського дня працівників культури та аматорів народного мистецтва. Він відзначатиметься 23 березня, в день проведення нинішніх зборів, а отже, віднині щороку про них нагадуватиме. Тому дозвольте сердечно привітати вас, усіх ваших колег з професійним святом. Можу запевнити, що це буде не єдиний знак уваги, визнання важливості і значущості справи, якій ви себе присвятили.

Більш як півмільйона працівників культури, керівників художньої самодіяльності — велика, потужна сила. І річ не тільки в чисельності. На вашій праці, нелегкій і не завжди помітній, на вашому ентузіазмі і самовідданості тримається вся будівля вітчизняної культури. Називаю сьогоднішній форум представницьким і тому, що він репрезентує найбільш масові і, я б сказав, несучі конструкції цієї будівлі — клуби і будинки культури, бібліотеки, музеї. Саме тут, найближче до людей, незгасно жевріє пломінь духовності, саме ці джерела народжують і живлять ріку великого мистецтва, вершинні його злети.

Склалося так, що культуру в нас, як і інші гуманітарні сфери, тривалий час зверхньо відносили до надбудови, згадували лише через кому і фінансували за залишковим принципом. Не буду приховувати, і ви відчуваєте це на собі, своєму житті: такі підходи живучі й сьогодні. Працівникам культури не додається багато з того, на що вони заслуговують. Ці зашкарублі стереотипи буде зламано рішуче і нещадно. Далі я скажу про комплекс заходів, які вживаються.

Просив би взяти до уваги, що рівень державної підтримки культури, як і інших галузей, прямо й безпосередньо залежить від загальної соціально-економічної ситуації, від того, що реально має і що може виділити на ці цілі держава. Сьогодні її можливості ще досить обмежені, але є цілий ряд обнадійливих ознак, які вказують на позитивні процеси у різних сферах суспільного життя. Дозволю собі стисло їх охарактеризувати.

В Україні багато втрачалося через різне бачення шляхів розвитку держави і суспільства, а відтак і різнобій у рішеннях та практичних діях законодавчої і виконавчої гілок влади. Ми з вами були свідками сплесків такої конфронтації, які ставили державу і владу, весь народ на небезпечну грань. Не приймалися одні, вкрай необхідні закони, що гальмувало ринкові перетворення і практичну роботу загалом, зате штампувалися інші, не підкріплені й не обгрунтовані економічно. Вони не давали і не могли дати реальних результатів, а відтак тільки збурювали людей і підвищували напруженість в суспільстві. Можна сподіватися — я, принаймні, дуже цього хочу і до цього прагну, що дестабілізуючі чинники у вищих ешелонах влади значною мірою подолано. Розраховую, що зі створенням більшості у Верховній Раді в її діяльності посилиться і стане домінуючою конструктивна складова, відбудуться якісні зміни у законотворчому процесі.

Зазначу також, що Урядові надано всі можливості для вироблення та реалізації програми своєї діяльності. Закріпленню і поглибленню цих та інших позитивних змін має послужити Всеукраїнський референдум, оголошений мною за народною ініціативою. Сьогодні противники референдуму старанно замовчують і затушовують його сутність та мету — оптимізувати систему державної влади, довести до загальновизнаних і апробованих світовою практикою стандартів її організацію та функціонування. А в кінцевому підсумку — змусити цю систему сповна, ефективно працювати на людину, сім'ю, суспільство. Сподіваюся, ви підтримуєте таку ідею.

Політичний позитив знаходить адекватне відображення і дає практичні наслідки у різних сферах. І насамперед у тій, від якої всі ми особливо залежимо і на яку покладаємо особливо великі надії — в економіці. Не збираюся обтяжувати вас статистикою, але деякі дані просто не можна не навести. Нині ми маємо — причому вперше за останнє десятиріччя, зростання інтегрального, всеосяжного економічного показника — валового внутрішнього продукту. За два перші місяці цього року він збільшився на 6,1 %. А в лютому приріст склав 8,8 %. Що особливо важливо, ознаки піднесення спостерігаються у виробничій сфері. Якщо торік ми завершили січень-лютий з 2,4 % падіння обсягів промислового виробництва, то зараз — 10,2 % приросту. Безумовно, ці зміни ще мало позначаються на житті конкретної людини і конкретної сім'ї. Але вони є, вони уособлюються в реальних справах, реальних речах. І наше спільне завдання — закріпити їх, зробити необоротними, всемірно і неухильно зміцнювати основу подальшого зростання. Вважаю це одним з чільних своїх обов'язків як глави держави.

Шановні учасники зібрання!

Переходячи до проблем власне національної культури, я розглядаю їх під таким двоєдиним кутом зору:

— роль і місце культури в системі суспільних цінностей та орієнтирів, реалізація поставлених цілей та завдань;

— життя і праця, інтереси і потреби колективів та людей цієї сфери.

З сукупності факторів, які визначають суспільне призначення і покликання культури, сьогодні, на мій погляд, набули особливої актуальності такі.

Насамперед, справжня культура — це чи не основний форпост протидії бездуховності, нестримній комерціалізації цієї сфери, натиску ерзаців, зорієнтованих на примітивні смаки та низькі інстинкти. Саме така, якісна і вартісна культура, що збагачує внутрішній світ людини, розширює її інтелектуальні обрії, має бути неодмінним атрибутом усього нашого способу життя. Бо спустошення людських душ небезпечніше, ніж економічна криза. Люди, позбавлені духовних орієнтирів, віддані на поталу субкультурній стихії, стають втраченими поколіннями. Ми не маємо права цього допустити.

Наша культура багато робить для того, щоб народ не губив духовних точок опори, щоб не збіднювалася палітра його духовності. Робить наперекір труднощам і похмурим прогнозам песимістів. Сердечне вам за це спасибі!

Спасибі сотням, тисячам скромних і самовідданих людей, які взялися за цю велику, важливу і потрібну справу не заради нагород і почесних звань, а за покликом сумління і громадянського обов'язку. Це вони подарували своїм співвітчизникам яскраве і неповторне свято — Всеукраїнський огляд народної творчості, який наочно продемонстрував воістину безмежний потенціал нашого народу. Маю на увазі не лише статистику, хоча вражає й вона — понад мільйон учасників, сотні виступів, грандіозні дійства на звітних та підсумковому концертах. Маю на увазі і ту піднесену атмосферу, яка супроводжувала огляд, добрі зерна, посіяні в серцях багатьох мільйонів глядачів. Думаю, серед вас і ваших колег знайде відгук ідея проведення подібного ж огляду в наступному році, до десятої річниці незалежності України. Я надаю цій даті великого значення, насамперед з точки зору утвердження в умах і серцях людей нашої державності.

Готується спеціальний Указ, і я з вдячністю сприйму ваші пропозиції щодо підготовки та відзначення ювілею. Саме такою, активною і цілеспрямованою роботою на всіх рівнях — аматорському і професійному — ми зможемо мінімізувати вплив на духовну сферу всього того негативного, що відбувається у нашому житті. А водночас — піднести національні культуру та мистецтво до нових висот, збагатити їх новими гранями. Успішне просування до цієї мети засвідчують і Дні української культури у Росії, інших країнах СНД, Франції, Словаччині, Баварії, Болгарії. Наша держава була представлена там переконливо і гідно. Акцентую на всьому цьому увагу і з огляду на ще один надзвичайно важливий аспект.

На зламі віків і тисячоліть наша доба позначена прискореною глобалізацією практично всіх процесів, загостренням конкуренції у планетарних масштабах. Світ не перестає бути жорстким і жорстоким, а чимало його протиріч ще більше поглиблюються. У такому середовищі виживуть і збережуть себе лише найсильніші держави та нації. Найсильніші не тільки в економічному розумінні, хоча і це надзвичайно важливо. Виживуть, збережуть себе ті, хто зуміє відстояти у глобальному змаганні свою культуру, мову, фольклор — усе те, з чого складаються сутність та особливості національного характеру, підвалини національної ідентичності. Ми повинні подвоювати зусилля на цьому напрямку, спираючись на весь попередній досвід — багатий і повчальний.

Протягом століть бездержавності саме рідна культура врятувала український народ від асиміляції, духовного поневолення і занепаду. У давні й недавні часи, а надто в теперішню добу Україна стала знаною і шанованою у світі не в останню чергу завдяки своїм культурно-мистецьким досягненням. Цінуймо ж і примножуймо ці здобутки!

Шановне товариство!

Говорячи про концептуальні засади державної політики у галузі культури, основні напрями її подальшого розвитку, дозволю собі виокремити такі моменти. Хотілося б бачити зрослою й активною роль культури у процесах зміцнення нашої державності, консолідації народу, утвердження громадянського суспільства з високими гуманістичними цінностями, національною самосвідомістю та патріотизмом.

Ще одне, на мій погляд, дуже важливе. У нас не припиняються спроби політизувати культуру, скористатися її можливостями у кон'юнктурних, амбіційних цілях. Якщо економіка за самою своєю природою аполітична й інтернаціональна, то культурно-мистецькі категорії досить легко набувають політичного забарвлення. Це особливо небезпечно за умов строкатості і суперечливості нашого політичного спектра, який включає вже до сотні партій. І я б не сказав, що переводяться охочі перетворити

українську культуру на таку собі політичну годівницю, освятити свої не завжди чисті наміри та дії авторитетом і славою визнаних її майстрів. Зате куди менше тих, хто бажає і вміє предметно працювати над розв'язанням проблем цієї галузі. Можна сказати, що культура, як і багато інших галузей, уже пройшла свій пік труднощів і дедалі впевненіше стає на ноги. Збережено мережу її закладів, основу колективів і творчі сили. Очевидний перехід від стихійної, інтуїтивної тактики виживання до пошуку нових ефективних форм роботи, відродження й переосмислення кращих культурно-мистецьких традицій. Не зрозумійте мене так, ніби сприймаю все тільки в рожевих тонах. Ваші тривоги, клопоти та болі мені близькі і зрозумілі. У тому числі, а може, й найперше — те, що у працівників культури зарплата найнижча, з практично всіх галузей. Вона не дотягує і до 105 гривень, та й до того ж виплачується нерегулярно. Загальна заборгованість сягнула за 24 млн. грн.

Учора я мав гостру розмову про заборгованість перед бюджетною сферою і шляхи її погашення з головами обласних держадміністрацій. Акцентую на цьому увагу й урядовців, керівництва Мінкультури. Окрім усього іншого, сфера впливу міністерства не повинна обмежуватися Хрещатиком. Галузь вимагає постійної уваги і предметної турботи, і їх не замінять жодні, навіть найгучніші декларації. А больових точок, які потребують оперативного і кваліфікованого втручання, не бракує. Наприклад, у нас чомусь вийшло так, що відтворення історико-культурних пам'яток стає справою не всіх, а лише одного Президента. Навіть у столиці нікого особливо не турбує незадовільний, м'яко кажучи, стан таких непересічних об'єктів, як Музей українського мистецтва та Національна музична академія. Немає коштів? Шукати їх треба у приватних структур та окремих людей, звертатися до потенційних спонсорів, інвесторів та меценатів. Це не просто побажання місцевим владам і тому ж таки Мінкультури, Урядові. Це їхній прямий обов'язок.

Хочу вас інформувати: щойно я підписав пакет указів, які стосуються галузі культури. Про їхній зміст та спрямування говорять уже самі назви: про державну підтримку клубних закладів, про невідкладні заходи щодо розвитку бібліотек, музеїв, про проведення щорічної Всеукраїнської культурно-мистецької акції "Майстри мистецтв України — трудівникам села". Основний зміст і цілі цих документів можна стисло охарактеризувати так: наблизити діяльність закладів культури до сучасних вимог, поліпшити умови роботи їхніх колективів, забезпечити нашим співгромадянам доступ до вітчизняних та світових надбань культури і мистецтва. За цими кроками послідують інші, не менш важливі й необхідні.

Дорогі друзі!

Не скидаючи з рахунку складнощі, які нам доводиться сьогодні переживати, я хотів би завершити свій виступ на оптимістичній ноті і провести таку історичну паралель. Шлях українського театру до європейського рівня і широкого визнання започаткував у минулому столітті аматорський гурток на хуторі з промовистою назвою "Надія". Так само на вірі й надії, на святій і безкорисливій любові до свого народу та скарбів його душі зійшла слава хору імені Григорія Верьовки, ансамблю танцю імені Павла Вірського, інших відомих колективів та виконавців. І на цих же китах тримається весь незнищенний масив нашого аматорського мистецтва.

Бажаю, щоб вас надихав приклад великих попередників, щоб і вам додавали сил, енергії, натхнення віра у свій народ і надія на його майбутнє. І щоб сьогоднішнє зібрання залишило глибокий слід у всій вашій подальшій роботі, примножило вашу активну і конструктивну налаштованість.

Хай будуть прихильними до вас усі музи!

Київ

Віктор Гуцал

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ФЕСТИВАЛЬ МАЙСТРІВ МИСТЕЦТВА ТА НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

(Огляд народних талантів у Києві на відзначення десятої річниці Незалежності України)

Свято, на яке очікували мільйони любителів справжнього мистецтва, розпочалося! Першого листопада в Національному палаці "Україна" стартував всеукраїнський фестиваль майстрів мистецтв та народної творчості, присвячений десятиріччю Незалежності України.

При переповненій залі Президент України Леонід Кучма відкрив фестиваль. Присутність високих посадових осіб і особливо промова глави держави показали, що ця подія в культурно-мистецькому житті України буде визначальною протягом року, аж до дня Незалежності, коли відбудеться заключний концерт. У своїй промові Президент Леонід Кучма спростував усі сумніви щодо необхідності проведення такого огляду, адже саме в такий спосіб можна осягнути все, що відбувається в духовній сфері нашого суспільства, зрозуміти своєрідність культурних пластів кожної області, виявити різнобарв'я народного мистецтва.

Фестивалю передували регіональні конкурси-огляди народної творчості. Відбувався скрупульозний відбір тих колективів, які потім виступлять на головній сцені України, а це для митців завжди є відповідальним і бажаним.

Всеукраїнський огляд розпочався творчим звітом майстрів мистецтв і художніх колективів Чернігівщини — під поетичною назвою "Дивовижні музи Сіверського краю". Відразу скажу — звіт пройшов вдало. Концерт проходив неквапливо, розмірено і поетично-розлого (автори сценарію О. Васюта, І. Буренко, Г. Макієнко) і повністю відповідав творчому й художньому темпераменту як нинішніх жителів цього дивовижного краю, так і давніх сіверян, слов'ян, які заселяли територію Руси-України по річці Десні та її притоках.

Можна зрозуміти всі труднощі сценаристів і режисерів, яким потрібно було побудувати концерт так, щоб він був цікавим для глядачів. Було знайдено таке рішення: у першому відділі показати професіональне мистецтво, у другому — народну творчість під назвою "Пісні з берегів зачарованої Десни". Такий підхід виявився і правильним, і цікавим.

На сьогодні Чернігівщина має ряд чудових професіональних колективів. Серед них слід назвати в першу чергу симфонічний оркестр "Філармонія" (художній керівник — заслужений діяч мистецтв України М. Сукач). Молодий колектив показав себе з найкращого боку, відчувається велика робота диригента над ансамблем, інтонацією, динамікою. Прикро було тільки те, що оркестру не дали можливості виступити самостійно з оркестровим номером, хоча всі акомпанементи він провів вдало. Гадаємо, цей оркестр є і залишиться флагманом професіональної діяльності обласної філармонії, його потрібно всіляко підтримувати.

У концерті вдало виступив і Чернігівський народний хор (художній керівник С. Вовк). Це особливо приємно, бо народні хори в даний момент переживають певну кризу, пов'язану із зміною поколінь і ставленням молоді до цього жанру. Але молодий керівник, взявши непростий твір І. Поклада "Коляда", показав, що натхнення й наполеглива робота дають позитивні результати. Хор звучав злагоджено і насичено, барвисто й колоритно.

Надзвичайно цікавими виявилися виступи трьох хорів: камерного імені Д. Бортнянського — управління культури (художній керівник — заслужений діяч мистецтв України Л. Боднарук), дитячого — "Сяйво"

Ніжинської ДМШ (художній керівник — заслужений працівник культури України С. Голуб) та молодіжного камерного хору "Світич" Ніжинського державного педуніверситету імені М. Гоголя (художні керівники — Л. Костенко і Л. Шумська). Вочевидь хорова культура Чернігівщини має високий художній рівень. Зокрема, хор імені Д. Бортнянського показав злагодженість органного звучання, академічність, якісну інтонаційну чіткість і добре розуміння стилю твору.

Хор "Сяйво" продемонстрував красу дитячого співу і динамічну контрастність.

Виступ хору "Світич" — це нечастий приклад концертного виконання, де присутні темперамент, емоційна насиченість і радість творчого процесу. Особливо хочеться відзначити керівників цього хору, їх залюбленість у свою справу, ентузіазм, що поєднується з великою виконавською майстерністю і прекрасною мануальною технікою.

З виступів у першому відділі слід відзначити також і солістів: заслужених артистів України Л. Роговець і кобзаря-лірника В. Нечепи. Л. Роговець — володарка пружного оксамитового меццо-сопрано — може з успіхом співати на сцені будь-якої опери України і шкода, що її чути рідко. В. Нечепа — продовжувач славних кобзарських традицій, що йдуть від О. Вересая, — має унікальний репертуар, який виконує пристрасно і натхненно. І в цьому концерті пісню О. Білаша "На Чорнобиль журавлі летіли" він виконав так, що жоден слухач не лишився байдужим.

Після виступу В. Нечепи на сцені з'явився дитячий ансамбль, що є дуже логічним з погляду архітектоніки концерту. Створення такого колективу є позитивним, тим більше — колективу дитячого. Але шкода, що звучала фонограма. Живе виконання справило б зовсім інше враження. І взагалі, в Чернігові, де такі славні кобзарські традиції, вже час створити професіональний ансамбль бандуристів. Тим більше, що є кому цим зайнятись і, наскільки відомо, таке бажання в Чернігові є.

Другий відділ розпочався виступом фольклорних ансамблів. Їх завжди очікують з неабияким інтересом, бо вони відтворюють неповторний колорит, особливості не тільки області, а й окремого району. Тут усе важливо: строї, манера виконання, емоційність, антураж. Все це в найкращий спосіб продемонстрували ансамбль "Браничанка" Браницького сільського будинку культури, фольклорний колектив "Криниці" с. Бахмач, Бахмацького району, "Червона калина" клубу ВАТ "Ніжинсільмаш", аматорська чоловіча хорова капела Срібнянського районного БК.

Особливо хочеться виділити виконавицю народних пісень, заслужену вчительку України Надію Кондру, яка виконала "а капела" українську баладу "Усі гори зеленіють". Співала з таким яскравим почуттям, такою емоційною насиченістю, що зал був буквально приголомшений, вражений.

Варто відзначити виступ унікального ансамблю окарин Сосницького районного БК та ансамбль народної музики «Гармоніка" управління культури обласної адміністрації, які довели, що народноінструментальний жанр розвивається, що живуть і звучать народні українські інструменти.

У концерті також було продемонстровано хореографічне мистецтво у виконанні дорослих і дитячих колективів. Дуже приємно констатувати, що і лексика танців, і костюми повністю відповідали означеним номерам. Однак варто сказати кілька слів про акомпанемент. Якість музики в танці є визначальною, від того, як вона звучить, залежить сприйняття самого танцю. На жаль, фонограми були неякісними (наступним областям це треба взяти до уваги). Крім того, в сучасних танцях не варто використовувати фонограми з чужомовними текстами. У нас є достатньо сучасної, добротної молодіжної музики, більш зрозумілої глядачам. Особливо це стосується виступу циркової студії "Юність" Макошинського сільського БК

(керівник — В. Бур). Дуже тішить, що в селі знайшлась людина, яка захопила дітей цирковою справою, відчувається велике бажання юних артистів опанувати циркову майстерність. Цьому колективу просто необхідно допомогти гарними фонограмами, тим більше, що в такому жанрі музика є суто прикладною.

Звичайно, не все можна охопити в одній статті про звіт області. Чернігівчани стали першими. Першим завжди важче, та вони добре впоралися із своїм завданням, показали, що професіональне і народне мистецтво ні за яких обставин не зникне, не загине. І коли чуєш, як дехто побивається, що через Україну не прокладуть зайву газову трубу, то просто дивуєшся. Адже є багато країн, де немає тих труб, і вони живуть і почувають себе гідно як народ, як нація. Набагато важливіше дбати про те, щоб через наші душі не пролягла бездуховність!

З добірки віршів про Соборну Україну *

СВЯТИЙ АНДРІЙ НА КИЇВСЬКИХ ГОРАХ

Благословенная давно,
Цвісти ти мусиш, Україно!
Твоїм Дніпром несло судно
Святу апостольську дружину.

У київських високих гір
Діткнулися святії стопи.
І понеслися з них в простір
Слова апостола Синони:

Благословляю вас, гори, днесь!
Колись над вами город стане,
Що світ дивуючи увесь
Господнім воїном воскресне.

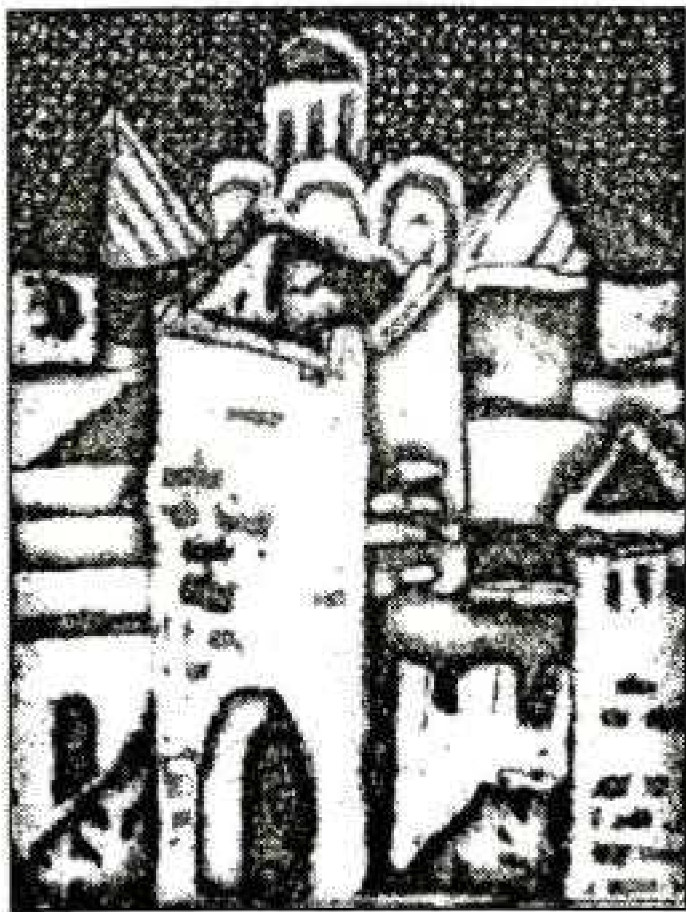
І вас, степи, благословляю!
Колись прославитесь ви людом,
Що трудом вчинить з вас ріллю
І запанує власним трудом.

І заздрих на чуже добро
Він прожене, бо буде в силі.
"Амінь!" — загомонів Дніпро
Й поніс до моря срібні хвилі.

І сів святий Андрій в судно,
Що понесло його й дружину.
Благословенная давно,
Цвісти ти мусиш, Україно!

Василь Щурат

* Продовження добірки див. наприкінці розділів на стор. 31, 56, 72, 88, 103, 109, 127, 136, 139,140.



До 2000-річчя Різдва Христового

Петро Біланюк

ПРО АПОСТОЛЬСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Висвітлюючи питання про Хрещення України, ми мусимо брати до уваги деякі історичні факти та пояснювати їх належно з релігійної, культурної, історичної та політичної перспектив. Перш за все нам треба зрозуміти, що історичний акт 988 року ми називаємо Хрещенням України тільки в умовному сенсі. В дійсності це було офіційне введення християнства, або ж його удержавлення, прийняття як державної релігії Київської Русі. Тому до речі буде розглянути й оцінити перше тисячоліття нашої історії та простежити процес християнізації сучасної української етнографічної території, який почався вже в апостольських часах, точніше, від євангельської проповіді св. апостола Андрія Первозваного [1]. Подія-бо 988 року була тільки завершенням багатьох подій та їх розвитку майже цілого тисячоліття.

Згадка в апостольських Діяннях (2:9) [2] про євреїв, які прийшли на День П'ятидесятниці [3] до Єрусалиму з різних країн, між ними із Понту, датується приблизно 33-ім роком після нар. Христа. В день Зіслання Святого Духа, у День остаточного заснування Христової Церкви, вони слухали "в своїй мові" проповіді апостолів. Під "Понтом" розуміли тоді північне узбережжя Чорного моря, де вже від 5-го століття до Христа постали грецькі колонії. Їх етнічний склад був дуже різноманітний. Отже, першими християнами на українській землі могли бути євреї чи прозеліти [4] із тих колоній, які були живими свідками проповіді апостолів та прийняли християнство. Саме вони могли стати базою, на яку опиралася дальша місія апостолів, а в першу чергу св. апостола Андрія Первозваного.

Найстаріший літопис стародавньої Русі розповідає:

"А Дніпро тече в Понтійське море [5], яке то зоветься Руським, над ним навчав св. Андрій, брат Петра [6], як кажуть.

Коли Андрій навчав у Синопі [7] і потім прийшов у Корсунь [8], побачив, що з Корсуня близько до Дніпрового гирла... і в'їхав в устя Дніпрове і звідси поплив горі по Дніпру. І сталося, що він задержався на березі у підніжжя гір. І на другий день встав та сказав до учнів, що були з ним: "Бачите ці гори? Бо на цих горах засіяє Божа благодать; тут має постати великий город і многі церкви Бог має здвигнути". І вийшов на ці гори, благословив їх і хрест поставив і помолився Богу".

В цій розповіді про місіонерську працю св. Андрія у Скитії (так тоді називали Україну) мусимо бачити первісне апостольське передання, яке

опісля мало багато додаткових редакцій та вставок. На його підтвердження маємо численні докази. Євсевій із Кесарії [9] наводить у своїх писаннях розповідь св. Орігена [10] з початку III століття про країни, в яких проповідували апостоли. В них він говорить, що "Андрій одержав Скитію". Це твердження перевірили та схвалили численні науковці. Никифор у своїй історії Церкви описує проповідування та місіонерську працю св. Андрія на північ від Чорного моря, у Понті; те ж саме підтверджують Баргебрей та Агапій. У житіях святих згадується теж Скіфія як місіонерський терен св. Андрія, поруч із Грецією, країнами над південним Дунаєм та Тракією [11], де, як твердять деякі вчені, була колиска слов'янських народів, існує багато подібних доказів.

У 1965 році в околиці стародавньої грецької колонії Танаїс, колись великого та важливого торговельного осередку при гирлі Дону, знайдено залишки церкви з першого століття християнства. Вона розташована на поверхні землі і в ній збереглося церковне устаткування та, що дуже цікаво, також глиняні печатки для печатання просфор, або причасних хлібів, деякі з знаком хреста. Хоч Причорномор'я, злучене у Босфорське царство, потрапило вже в ті часи в залежність від Риму, одначе, очевидно, християни могли там вільно дотримуватися своєї віри. Варте уваги те, що друга церковця, теж у Танаїсі, вже з другого століття після Христа, була захована під землею, отже вже була причина християнам ховатися зі своїми богослужбами.

Залишки церков, подібні до першої в Танаїсі, що були результатом місіонерської діяльності св. Андрія, знайдено і в інших містах уздовж берегів Чорного моря, між іншими також у Херсонесі (Корсуні) в Криму. Всі ці міста мали населення складене в великій мірі з автохтонів, предків давніх русичів, і вони мали там нагоду знайомитися з християнством.

Римська імперія часто використовувала понтійські, віддалені від центру, країни, як місце заслання своїх противників, між ними й християн. Так під кінець першого століття заслано в Херсонес св. Климента, учня та наступника св. Петра на папському престолі. Він застав у Криму вже близько двох тисяч християн, численні церкви й каплиці і далі ревно працював над поширенням Христової віри, що й привело його до мученицької смерті в 101-му році після Христа.

У другому столітті південну Бессарабію та Покуття приєднано до Римської імперії під назвою "Мезії". Численні християни втікали в цей далекий закуток від переслідування та оселялися обабіч кордонів, знов же на теперішній українській етнічній території.

На початку четвертого століття християнство мусило бути вже дуже поширене в Східній Європі, бо на Першому Вселенському Соборі в Нікеї (325) були аж чотири єпископи з тих земель: Кадм із Босфору, Филип із Херсону, Теофіл Гот та "голова скитських єпископів", імені якого, одначе, не подано. До речі, у ті часи, крім "Скитської митрополії", на існування якої натякає у своєму творі Євсевій, було на території України ще дві митрополії: при гирлі Дунаю, з центром у місті Томі, та в Доросі в Криму.

Теофіл Гот, отець Нікейського Собору, мусів теж походити з території сучасної України, бо в ті часи германські, готські племена займали південну частину України. Це були християни, а їх єпископ Ульфіл здійснив перший переклад Святого Письма живою народною готською мовою. Частини цього перекладу збереглися до сьогодні в Упсалі, у Швеції.

Дальшими доказами того, як рано поширилося християнство в Україні, тоді званій Скитією, є свідчення Тертуліана (162—240 п. Хр.) та св. Атанасія Великого (295—373), які згадують про поширення християнства "у скитських землях". Святий Ієронім радується, що "холодна Скитія огрівається вогнем правдивої віри". Історія арабських династій засвідчує, що скіфи прийняли були Христову віру вже за часів Константина Велико-

го (IV ст.). А св. Івана Золотоустого (347—407) хвалили словами: "...А ще іншу маєш подібність до святих апостолів: ти ж бо перший заснував святий престол для войовничих скитів".

Святий Етерій, єпископ херсонський, взяв участь у Другому Вселенському Соборі в Царгороді, в 381 році, а його наступник Лонгін був учасником соборів в Ефесі (431) та Халкедоні (451).

Двадцять восьмий канон Халкедонського Собору дав право царгородському єпископові висвячувати єпископів для нововнавернених "варварських" країн. Дослідники зараховують до них також і Скіфію.

Крим лишився місцем вигнання і в пізніші віки. Подібно як у I столітті жив та діяв там папа св. Климент, так і в VII столітті жив і помер у Криму ще один вселенський архієрей, св. Мартин (помер 655), якого засудили несправедливо в Царгороді. Отже в Україні жили, проповідували та поклали в землю свої мощі аж два наступники св. Петра. Такого привілею не має жодна країна світу, крім Італії.

У часи єресі іконоборства (726—824) прогнано у Крим (або й самі туди втікали від переслідування) багато єпископів, монахів та інших іконофілів, як ось св. Степан Сурожський, св. Іоан Готський (помер 791). Всі вони успішно поширювали Христову віру серед племен над Чорним морем.

У 876 році у своєму пастирському посланні царгородський патріарх Фотій писав, що "у так званих русів так розгорілося бажання та ревність до віри, що вони прийняли єпископа й пастиря і поважають християн з великою пильністю та сердечністю".

Дуже цікаву подію переказав візантійський імператор Константин Порфірородний (905—959): коли грецький архієпископ почав проповідувати русам Слово Боже, вони, порадившись із своїм князем, зажадали чуда, як доказу правдивості його слів. Їм дозволено вкинути Євангелію в розжарену піч, і коли вогонь погас, книга була ненарушена. "Побачивши те, здивовані чудом, варвари почали без вагання хреститися".

Такі поважні історики як Асімані та Бароній зібрали досить матеріалу, щоб довести, що до 988 року відбулося щонайменше два великі хрещення русичів. Від 730 року в списку єпископств Візантійської імперії з'являється Таматарха, або ж Матарха, пізніше Тмуторокань [12], частина Княжої Русі, перша слов'янська держава, що стала християнською.

Життєпис св. Степана Сурожського (помер прибл. 800-го року) згадує про похід південнослов'янського князя Бравлина на Крим. Похід цей закінчився охрещенням Бравлина та всього його війська.

Є ще багато інших свідоцтв про християнство у древній Русі-Україні, от хоч би подорож апостолів-слов'ян св. Кирила й Мефодія [13] до хозар (у IX ст.), яка вела через наші рідні землі.

Княгиня Ольга, вступивши на київський престол, почала управляти вже в великій мірі християнізованою імперією. Тому ніхто не дивувався та не противився її охрещенню, що сталося приблизно 955 року.

Дві віри: дохристиянська та християнська співіснували на українській території більше дев'ятисот років, причому християнська постійно зростала, чисельно та морально, а дохристиянська маліла.

Отже святий князь Володимир, уводячи у 988 році християнство, як державну релігію, не прийняв її ні з Болгарії, ні з Греції, тобто з Візантії, чи з якоїсь іншої країни, а таки зі стародавньої Русі, в якій жило, постійно посилюване, апостольське передання, встановлене ще святим Андрієм Первозваним.

Вже в першому тисячолітті після Христа, Його віра прийшла в стародавню Русь-Україну за посередництвом різних етнічних груп, які проживали на її території: греків, євреїв, грузинів, скитів, сарматів. Сталось це внаслідок геополітичного положення України на перехресті торговельних та культурних шляхів із заходу на схід та з півночі на південь.

Сучасна Українська Церква — це Церква апостольського походження, яка свій початок взяла від св. Андрія Первозваного. Сильнішу й докладніше засвідчену апостольську безперервну традицію можна знайти тільки в Римській та Антіохійській [14] Церквах, заснованих св. Апостолами Петром та Павлом [15]. Зате набагато менш помітна апостольська традиція у самій колисці християнства — в Єрусалимській Церкві, яка пережила великий занепад після зруйнування Єрусалиму римлянами в 70-у році після Христа, і тільки під кінець третього століття знов з'являється там християнська громада з єпископом. Апостольське походження Церков в Олександрії від св. Марка та в Індії від св. Томи, теж одних із перших Церков, залишає певні сумніви.

Отже, наша рідна Українська Церква, це Церква св. Апостола Андрія Первозваного та учня й наступника св. апостола Петра, папи св. Климента.

І ця наша Церква має право відзначати у 2033 році початок свого третього тисячоліття.

Коротко про автора

Петро Біланюк визначний вчений-богослов, професор Богословської Академії св. Михаїла в Канаді. Автор численних праць з різних ділянок теології, різними мовами. Співпрацював із рухом за встановлення Патріаршого устрою в Українській Греко-Католицькій Церкві.

[1] Св. Андрій Первозваний — апостол — учень Ісуса Христа, якого Христос покликав одного із перших, брат св. апостола Петра.

[2] Апостольські Діяння — книга Святого Письма Нового Завіту, яка описує місіонерську працю апостолів Христових, після Його Вознесення.

[3] П'ятидесятниця — п'ятдесятий день після Воскресення Ісуса Христа. У той день в Єрусалимі зійшов Святий Дух на апостолів і вони стали проповідувати різними мовами. Цей день уважається початком Церкви Христової і святкується урочисто. Народна назва цього святкування "Зелені Свята", бо, за старим українським звичаєм, на це свято прикрашаємо домівки зеленню.

[4] Прозеліти — (грецьке) новонавернені на якусь віру.

[5] Понтійське, Руське море — давня назва Чорного моря.

[6] Святий Петро — (первісне ім'я: Симон) по-латині значить "Скеля", апостол, якому Ісус Христос передав опіку над своєю Церквою. Святий Петро був першим вселенським архиєреєм — Папою Римським. Загинув мученицькою смертю в Римі в 67 році після Христа.

[7] Синоп — місто в Малій Азії, на південному узбережжі Чорного моря.

[8] Корсунь — старовинна грецька колонія Херсонес в Криму, півострові Чорного моря.

[9] Кесарія — столиця римського намісника у Палестині.

[10] Оріген — (185—254) один із найбільших мислителів Церкви, належить до "отців Церкви", так само, як і Тертуліян (160—230). Оріген жив в Олександрії, в Єгипті.

[11] Тракія — південно-східна частина Балканського півострова, старовинна римська провінція, сьогодні поділена між Туреччиною, Болгарією та Грецією.

[12] Тмуторокань — місто і країна на східному узбережжі Чорного моря, над рікою Таманню, належала до чернігівського князя Мстислава, брата Ярослава Мудрого, опісля стала частиною Київського князівства. Була часто пристановищем берладників, князів, які не мали своїх князівств, від XII сторіччя її відірвали від Київського князівства напади половців.

[13] Святі Кирило й Мефодій — брати греки з міста Солуня, жили в IX сторіччі після Христа, проповідували християнство серед болгар, у Моравському та Панонському королівствах, а також серед хозар, до яких мусили дістатися через теперішні українські землі. Створили слов'янську азбуку та переклали Святе Письмо і богослужебні книги із грецької на церковно-слов'янську (тодішню болгарську) мову. Цієї мови вживали донедавна українські Церкви у богослужбах.

[14] Антіохія, місто в Сирії, в Малій Азії.

[15] Святий Павло — первісне ім'я — Савло, із Тарсу, великий проповідник Христової віри, написав 14 листів до вірних, "посланій", що їх відчитуємо на Службі Божій перед Євангелієм, загинув мученицькою смертю у Римі в 67 році після Христа. Його пам'ять святкуємо разом із св. апостолом Петром у дні 12 липня.

Теодосій Янків

УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА — ЗАПОРУКА ЗБЕРЕЖЕННЯ БУТТЯ І ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Для нас сьогодні наша незалежність, яку ми переживаємо, є не менш важливою і значимою для нашого життя, ніж якою була вона колись для визволеного із Вавілонського полону ізраїльського народу. Ми, повертаючись до свободи нашого релігійного життя, одержавши її від самого Бога, маємо нагоду і щасливу можливість своїм життям приносити Йому славу, честь і поклін. Маємо змогу нашими зусиллями, молитвами і ділами, піснями і гімнами, а найважливіше — безкровною жертвою у Службі Божій дякувати Творцеві за всі блага, якими Він нас обсипає кожного дня, даючи нам дар життя, можливість працювати і тішитися тим життям, виховувати дітей, а своє життя вчиняти гідним, святим і вічним.

Прийшли дні, в яких ми як народ, як християнська спільнота можемо, за словами Івана Золотоустого: "Єдиними устами і єдиним серцем" славити Всевишнього. Чи може бути краща картина, чи може бути щось досконаліше від того, що відбувається у наших храмах, коли наші малята, наша молодь горнеться до Господа... Але чи ми є гідні тих днів, чи ми готові до цього дару, чи розуміємо оте наше християнське життя, всю вагу відповідальності, яка на нас покладена. Певно, не до кінця.

Якщо подивимося на ту знищену духовність нашого народу, ту, так збезчещену душу особи, зганьблений дух сім'ї, то мусимо визнати: щоб відбудувати суспільство, найперше мусимо відбудувати самого себе. З цього починається нова цивілізація і нове життя народу.

Поглянувши у нашу історію, в минуле, коли 1000 років тому з тих різних племен, які жили на нашій землі і творили Київську Русь, побачимо, що князь Володимир Великий, щоб створити один народ, зробити його одним могутнім суспільством, збудованим на твердій основі, Русь-Україну охрестив. Він геніально збагнув, що тільки запровадивши християнство, збереже народ і державу у цілості. Через цю євангельську проповідь, яка пройме душу особи, освятить її, він об'єднає увесь народ. Саме з цієї християнської думки буде родитися культура, з неї постануть храми, школи і університети, розвиватиметься наука і справжнє знання. Бо тільки Христос може просвітити людину Божою мудрістю, напоїти її справжнім даром життя, даром, який ніколи не проминає, але виряджає людину у її майбутність. Доки той народ був вірний Божим законам, доки ці закони

МИТЬ СОКРОВЕННА

Якось засяють шляхи золоті
За небокраї, в безмежні долини.
В душу впаде, наче вперше в житті:
Ти народився на Україні.

Аж задихнеться душа молода.
Комір тужавий рвонеш в нетерпінні.
Груди наповнить польоту жада:
Ти народився на Україні.

На небесах, де з води та з роси —
Скіфські вітрища, тугі та полинні,
Гостро напишуть козацькі списи:
Ти народився на Україні.

Через віки, крізь немеркнучий день
Зрине в ридаючі далі чаїні
Піснею, кращою поміж пісень:
Ти народився на Україні.

Скільки було і потуги, й журби,
Скільки шабель оддзвеніло в борінні,
Щоби сьогодні відкрилось тобі:
Ти народився на Україні.

Мить сокровенна, як вишня в цвіту.
Сяють слова, золоті і нетлінні,
Рідні до болю, рівні життю:
Ти народився на Україні.

Валерій Бойченко

були основою життя цього народу, доти він мав силу і славу, був святим народом, як пишуть про нього наші філософи, поети, письменники і доказом якої є збудовані святині, і чудотворні ікони по тих різних кутках великої держави, де люди сходилися на спільні молитви.

Чи це для нас не є наукою, як маємо робити сьогодні? Чи з цього ми не можемо зробити відповідних висновків, щоб і тепер неменшого досягти. Чим ми відновимо людське життя? Як перемінимо людину? Мабуть, не лише державними законами, не матеріальними речами, не людськими теоріями, але тільки самим Христом. Христом, який хоче і має увійти в наші душі храмом Святого Духа. Як говорить Ап. Павло у своєму посланні: "Ви — святиня, у якій живе Божий дух". Хто цю святиню безчестить, той нищить самого Бога, себе, свою родину, свій народ. Ці Божі закони, про які ми тут роздумували, мають стати на сторожі нашого особистого, сімейного і суспільного народного життя...

Хочу поговорити детальніше про один із цих законів — про восьму Божу заповідь, яка твердить: "Не свідчи ложно на брата свого". Цей закон стоїть в обороні гідності людської особи тут, на землі. Щоб людина могла достойно прославляти Бога своїм життям, щоб могла гідно це своє життя укладати, цей закон береже її гідність. Бо чимало протягом життя ми стрічаємо тих, які видумують на людину різні наклепи. Чимало людей загинуло через те, що хтось на них наговорив — той людський язик спричинив кривду людині.

Останній період життя нашого народу є найкращим доказом того. Скільки-то наповнилося в'язниць, скільки людей заслано по Сибірах, скільки змушено було виїхати за кордон, скільки загинуло — і все через те, що хтось на них доніс, хтось їх видав — своїм язиком знищив людське життя. Статистика свідчить, що найбільше людей загинуло через доноси.

Подивімось на історію. Через те, що людина підкопувала чиєсь щастя, зневажала, хотіла знищити свого суперника, наговорила неправду на свого ближнього, скільки зла прийшло у світ. Так, як колись оці наклепи, несправедливі засуди сипалися на Ісуса Христа, так і до нині триває: кожна людина може знищити іншу своїм язиком. Тут не треба зброї, не треба атому, щоб знищити авторитет людського життя — вистачить невідповідного, несправедливо сказаного слова, вистачить думки, засіяної десь, у якомусь місці. І вже понеслося, загуло по цілій околиці: людина стає жертвою, невинно засудженою на зневагу, суспільство її відкидає.

У Старому Завіті на тих людей, які розносили плітки і творили наклепи, була накладена гостра кара аж до смерті. Книга Левіт каже: "Той, який котить зле слово на іншого, хай буде смертю покараний". Бог передбачив, що внаслідок первородного гріха людський язик може зробити страшні кривди, а відомо — говориш зле про другу людину — тим самим говориш зле про Господа Бога. Бо кожна людина — це є образ і подоба Бога.

Кожна людина тут, на землі, є місцем Божої присутності. Своїм життям, своєю поведінкою, своїми ділами, якщо вони добрі, гідні і святі, своєю молитвою, цілим своїм єством віддзеркалює і виявляє того Творця, який покликав її до існування, і який тут, на землі, об'являється через ту людину, і виконує через неї свій задум, здійснює свій план. Коли будеш говорити неправду на іншу людину, коли будеш її кривдити і нищити своїм язиком — будеш вбивати самого Творця на небі. Тому дана ця заповідь, яка береже гідність людської особи, гідність усього суспільства.

Коли говоримо про духовне оновлення, про християнське життя, то не можемо думати тільки про особу. У християнському мисленні людина є суспільним створінням, вона — суспільне єство. Тому те, що говориться про людину — це водночас стосується всього суспільства. Якщо ми каже-

мо, що можна оновити людину, що є можливо сьогодні створити нову людину, нового християнина, нового чоловіка і нову жінку, а з ними — нових батьків, то мислимо і надіємося на те, що можна створити нове суспільство, нову цивілізацію, у якій буде процвітати християнська любов.

Отже, десять Божих заповідей стоять на сторожі нашого життя перед Богом, і тут, на землі, перед тим світом, який нищить людське життя, топче, принижує і розбиває. Чимало є тих засобів, які диявол придумує, яких диявольська рука посилає і пхає у світ, у суспільство. Якщо людина має бути збережена у святості, а суспільність — сильною і справедливою, то необхідно такі закони, які будуть тримати цей народ і цю людину як особу. Необхідні ті Божі заповіді, без яких ми пропадемо.

В минулому повикидувано ці закони, усунено їх з особистого життя, з життя сімейного. І куди зайшло це суспільство?

Як ми могли переконатися, Божі закони є не лише наказами, які забороняють, які не дозволяють робити того чи іншого, але вони є кормом для людських душ, тою канвою, тою основою, з якої виростає нова людина, з якої народжується нове сотворіння, новий твір, той справжній Божий твір, святий і вічний. То так, як з цієї родючої землі може вирости добрий плід, який ми засіємо. І ми можемо збирати стократ більший урожай, ніж те, що вкинули у землю.

Так само, коли життя буде сперте на Божих заповідях, коли будуть плекатися Божі закони, тоді буде виростати новий народ, нова суспільність. І сьогодні ці закони найперше потрібні нам у нашому особистому житті. Не лякають нас оті розвалені мури, не жахає нас, хоч і прикра, матеріальна руїна, бо це завжди можна відновити, те, що зруйноване, — відбудувати, а коли буде вміння і талант, тоді можна і нове, гарніше створити. Але жахає нас знищена людина, збезчещена людська душа, головно то молодь, яка виростала без Церкви, без Божого духа, без Божої правди.

Чи така людина є сьогодні здатна бути захисником родини, членом справжньої сім'ї, коли у її душі немає вічних вартостей, тривких принципів, без яких немає стійкого характеру, немає чеснот, немає особистості, яка б могла творити довкола себе праведне життя?

Ця знищена людина потребує Божого закону. Він дає їй змогу творити своє життя, з кожним днем чимраз досконаліше, чимраз більше розвинуте у формі людини, людського єства. Той Божий закон дозволяє людині розвиватися, формуватися аж до того найвищого рівня, який дозволить їй "колись оглядати Бога віч-на-віч".

Маємо дійти до тої справжньої і повної досконалості, яку називаємо святістю. І так, як той Божий закон є необхідний, обов'язковий у житті людської особи, так само через життя родини він стає основою життя народу. Про це ми вже багато говорили, але все ж цього замало для усвідомлення і зрозуміння у повноті.

Щоб родина могла бути здоровою, її члени мають вилікувати себе Ісусом Христом, мають прийняти Бога до своєї душі, стати для нього відкритим єством, в якому він довершить своє чудо — переображення їхнього життя.

Ось для нас завдання — родину нашу зробити християнською. Це не може бути справа тільки когось одного з її членів, жінки або чоловіка, батьків або дітей, усі мусять працювати спільно, всім має залежати на тому, щоб у цій хаті плекався Божий, християнський дух.

Щоб був збережений Божий мир, згода, щоб множилося добро, щоб у цій родині процвітала християнська любов, де всі за всіх дбають, де для всіх кожен є найбільшою вартістю життя, де всі собі взаємно допомагають, всі працюють, стараються, дбають про цю хату.

Не тільки про матеріальні добра, щоб вона гарно була збудована, добре влаштована, але і щоб ця хата була Церквою, як її називає теперішнє

вчення Отців — Домашньою Церквою. Тою маленькою Домашньою Церквою, де батьки, як священики, мають виконувати особливу і надзвичайну працю проповідування своїм життям євангельських правд.

То є наше завдання. Його родина може виконати тільки тоді, коли у ній буде Божий дух. Він входить до хати через кожного з нас, дорогі батьки і матері. Коли ви будете приступати до тих Святих Тайн, коли ви спільно будете молитися, коли ви спільно будете дбати про особисте освячення, тоді цей Божий Дух через вас буде мешкати у вашій хаті, тоді те Боже життя буде творити у тій хаті добро, буде виліковувати і оздоровлювати цю хату, буде створювати для неї тишину і спокій, у якому ви будете відпочивати і зможете спокійно славити Всевишнього.

Ваша домівка має стати перш за все місцем виховання нового покоління. Ви, батьки, є тими першими катехитами, ви стаєте тими першими вчителями, пророками, ви навчаєте не так словом, як особистим життям отих найосновніших Божих законів, ви приготовляєте дітей до цієї дороги християнського життя, яка не раз вимагає жертви, посвяти.

Ви навчаєте їх патріотизму, любові до Батьківщини, Церкви, тої надприродної любові, яка має стати основою любові у їх сімейному житті, щоб вони пізніше не безчестили свого тіла нечистотою, ви їх приготовляєте до подружнього життя.

А де знайдете ту поживу і справжню мудрість? Саме в Ісуса Христа, який у вас замешкає через молитву, Святі Тайни Сповіді та Євхаристії. Святіший Отець каже у своєму листі до сімей: "Так, як родина є спільнотою і пов'язана з євхаристійним життям, так ніяка інша у світі інституція не є зв'язана і співзалежна".

Через Євхаристію твориться нова родина, Євхаристія починає бути початком нового життя, нової Церкви. Бо коли батьки з дітьми приступають до Святого Причастя, коли беруть участь у Службі Божій, за кожним разом народжується нова Церква, нова спільнота, оновлюється знищена гріхом і спотворена, а постає нова цивілізація християнської любові...

Це станеться тоді, коли Божі закони — тих десять Божих заповідей — будуть тою конституцією, будуть тими святими правилами, які ви будете виконувати, якими будете жити, якими будете себе годувати і формувати.

Десять Божих заповідей необхідні для життя нашого народу. Якщо ми хочемо збудувати наше суспільство, новий народ, який не краде, не п'є, не вбиває ненароджених дітей, у якому буде пошана до другої людини, пошана до матеріальних дібр, до природи, любов до Батьківщини і любов до своєї землі.

Тільки тоді станемо таким народом, коли зрозуміють не тільки одиниці, але і ціла нація, чим є Божі закони. В історії народи творилися тільки завдяки тому, що до своїх конституцій вони ввели закон Божий. Якщо вони перетривали століття, якщо вони витримали пробу досвіду, то тільки тому, що той народ знав десять Божих заповідей.

Доки вони найперше не просякнуть свідомість наших політиків, доки не стануть основою їх особистого життя, доки представники президентів, сам президент і всі депутати, які засідають до районних, обласних рад, не зрозуміють, що Божий закон — основа існування народу, доти жодна конституція, всі інші закони не будуть мати значення і жодного ефекту для будування нашого суспільства.

Ми вже натішилися синьо-жовтим прапором і тризубом як гербом, чи іншими символами. Тепер уже треба конкретно будувати державу, треба робити конкретні справи, які б мали тривке значення.

А щоб та тривалість була, щоб наші справи мали вартість не тільки для теперішнього суспільства, але і для наступних поколінь, треба будувати державу на Божих законах:

“Не кради”, “Не чужолож”, “Шануй батька і матір свою”, “Пам’ятай святий день святкувати” — приходь на Службу Божу, приступай до Святих Тайн, “Не взивай імені Бога надаремно”, і на тому найпершому законі: “Пам’ятай народе, що є один Бог”.

Так, як ці слова сказані були для Ізраїля: “Ізраїлю, я є твоїм Богом, а ти є моїм народом”, — так сьогодні актуальним є для нас: “Україно, я є твоїм Богом, а ти є моїм народом”. Так каже наш Всемогутній Творець на небі.

Українці, Господь Бог є вашим батьком і вашим пастирем.

Він є найвищим учителем і авторитетом особистого життя, життя сімейного і суспільного.

Він є лікарем душ, він є тим давцем і джерелом нашого щоденного і вічного життя, тим, хто думає про вічність.

Думає про людину і про народ.

Той, хто прагне цієї вічності, береже її і шанує сьогоденність, бо тільки, думаючи про вічність, про спасіння своєї душі, ми можемо зберегти себе сьогодні. Хто згубив ці вартості, хто їх відкинув, він уже відтепер перестав існувати.

Ось правдива наука і правдиві слова.

Може, не в легких умовинах, можливо, не в ненайкращих обставинах для того християнського життя доводиться нам жити, але від нашого спільного зусилля і доброї волі буде залежати, чи ті закони Божі станують для нас принциповими законами у нашій щоденності, чи ті Божі знаки насправді стануть дорогою до того, щоб наше життя з кожним днем ставало досконалішим.

Шукаєте допомоги у лікарів, в екстрасенсів, шукаєте поради у різних людей, як вийти з тої чи іншої трагедії. Але найперше треба починати шукати тої поради і лікування в Господа Бога. Він для нас сьогодні являється через Боже слово і Святі Тайни.

Він до нас приходить у нашій святій побожній молитві, він для нас стає справжнім учителем, тим добрим лікарем, батьком.

Нехай ці Божі заповіді, над якими ми тут розважали, стануть для нас найважливішими законами у кожній нашій хвилині, тим кормом для душі, вашими вічними друзями, які рятують. Щоб ми, маючи їх, могли триматися спільно, могли будувати нову Україну, нову Церкву Христову, нову дійсність на нашій благодатній, святій землі.

Віднайти повноту життя

Вийшов Ісус на гору і закликав до народу: “Прийдіть всі струджені і обтяжені, а я облегшу Вас”. Він, Спаситель світу, приходить щоразу під час Служби Божої та й тими самими словами кличе вас, щоб ви прийшли до святого храму і скинули з себе всяке обвантаження, всякий гріх, який поневолює людську душу.

Людина є створена на Божий образ і Божу подобу, покликана самим Творцем до існування і тільки з Богом може будувати праведне життя, тільки з Божими законами може йти у кожний новий день цього життя.

Якщо у людському житті забракне Божого закону, найперше повстає руїна людської душі, знищується єство, яке Господь сотворив у любові. А далі розвалюється сімейне життя, бо чоловік і жінка не прийняли Божого закону і не жили Євангельськими вартощами. І так само суспільне життя, життя народу. Хоч би дали йому тисячі інших законів, які будуть нормувати політичне, економічне чи соціальне життя, але якщо у ньому забракне Закону Божого, народ неперетриває.

Багато імперій потрясали світом. Але всі розпалися, жодна не встояла перед пробою життя, хоч може мала велику мілітарну і військову силу, всякі інші засоби, щоб поневолювати народи, але не було Божого закону, і наймогутніші сили ослабли, розпалися...

Божі закони стоять на сторожі нашої людської гідності і нашого особистого життя. Так вчинив Господь, такий порядок речей. Щоб його зберегти, а отже, зберегти людину, дав їй закон. Ці закони мають на меті впорядкувати не тільки стосунки поміж людьми, але зберегти народи і буття світу в усій його багатоманітності...

Церква Христова йде через різні національні культури, поновлюючи їх Євангельськими вартостями, даючи основу для людського життя. Кожна культура має служити для добра людини. Ця Церква вже 1000 років паломничає і по нашій землі. Христос дає нам її сьогодні, щоб ми під її проводом, захищені її крилами, могли творити одну спільноту...

Божі закони — то є та правда, яка сьогодні має воскреснути, щоб ми відродилися як народ, як одна цілісна спільнота, яка має один корінь, що виростає із тисячоліть історії народу, який проживав на цій землі, а не просто окремі організації, партії, поділені і розсварені між собою.

Родинам треба повернути їх святість, яку вони втратили через те, що держава у свій час забрала у них їх матеріальні і духовні вартості. А людині — Боже життя, яке Творець дав кожному людському єству.

Закон Божий є дорогою освячення людської душі, ідучи якою, поборемо всі слабості і викоренимо всяке зло.

Божий закон і Хрест, на якому син Божий визволив нас з кайданів гріха, є для нас не тільки воздвиженням нашої віри, знаком перемоги, яку Ісус довершив над адом, але символом перемоги добра над злом, волі над неволею, справедливості над несправедливістю, є зверненням наших очей до Неба, з наших сердець — до Господа *.

Євген Іванків

ВСЕЛЕНСЬКЕ ХРИСТИЯНСТВО І УКРАЇНА НА МЕЖІ НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Ми часто пишемо і говоримо про Схід: про Східню Церкву, Східній обряд, Східні традиції, які нам треба плекати і зберігати. Але чи це є дійсно в нашому інтересі? Чи не було б для нас вигідніше і корисніше пристосуватися до Заходу і якнайбільше віддалитися від Сходу? Що ми властиво розуміємо, коли говоримо про Схід?

Літургійна символіка слова "Схід"

Передусім "Схід" у наших богослужбових текстах є символом вічного Божого світла, яке через прихід Ісуса Христа на землю у всій своїй величі засяяло цілій вселенній. Вже старинні римляни говорили: "Ex Oriente Lux" ("Зі Сходу Світло"). Ця приповідка набрала ще глибшого значення від часу народження Спасителя, коли то Вифлеємська зірка заблисла над грішним, густою темрявою окутаним світом; тоді прийшли до Єрусалиму три мудреці і запитували: "Де народився Цар Юдейський? Бо на Сході ми бачили зорю Його..." (Мат. 2; 1, 2). Тому також у нашому різдвяному тропарі, опираючись на євангельських словах (Лука 1, 78) звеличуємо воплоченого Божого Сина як "Схід з висоти". В іншому нашому гімні "Ісаіє ликуй" (який співаємо на вінчанні) заявляємо врочисто, що "Схід ім'я Йому".

* З кн.: *Теодосій Янків.* Двері відкриті у вічність. Вид. друге, Львів, 1997.

Христос — це "Незаходиме Сонце", а Його Царство — це "Невечірнє царство", в якому немає заходу, ні вечірніх сумерків, тільки вічний день. Тому і престоли в наших храмах звернені на схід. До сходу звертаються священнослужителі і вірні під час богослужб. Схід означає також надію, відродження і воскресіння, початок нового дня, нового життя, нової доби. Думаю, що перш усього треба нам в такому розумінні "усхіднюватися", тобто обновлюватися, наново народжуватися силою Того, що як Схід загостив до нас з небесних висот.

Схід, європейська культура, християнство

Але крім тих коротеньких, містично-символічних розважань, треба нам також і реалістично розглянути цю проблематику Сходу і Заходу. Це не тільки географічні поняття, але й ідеологічні. В загальному іноді уявляють собі Схід як щось дике, неграмотне, заскорузле, забобонне, а Захід є ніби есенцією культури, поступу, гуманності, свободи та інших суперлятивів. Думаю, що це треба докладніше вияснити. Бо, як знаємо, основи нашої європейської, чи як загально кажемо "західної" культури (філософія, література, мистецтво, архітектура, математика, астрономія, природознавство, тощо) творилися не на Заході, але на Сході, в середземноморському басейні, в таких країнах, як Єгипет, Месопотамія, Фінікія, Мала Азія, а головно Греція. В цьому культурнотворчому крузі була також південна Україна, яка тоді звалася Скіфія. Рим, який був представником Західного світу, перебрав усі ці культурні надбання від греків, сам майже нічого оригінального не творив, за виїмком законодавства та організаційних форм державного життя.

Зі Сходу прийшло до нас християнство. На Сході відбувалися перші Вселенські Собори, на яких оформлено основні правди Христової віри. На Сході постали дві головні богословські школи: Антіохійська, яка практикувала реалістичний підхід в інтерпретації св. Письма, та Олександрівська, яка старалася знайти містичний глибший зміст у Божому Об'явленні. Зі Сходу прийшли правила чернечого життя, літургічний спосіб богопочитання, церковний рік. Майже всі християнські свята постали на Сході. Багата спадщина Святих Отців, вічно живе джерело обнови Церкви, прийшла зі Сходу. Із Західних Святих Отців хіба тільки св. Августин заслуговує на вирізнення.

В часах найвищого розквіту грецької античної культури в Афінах, в V столітті перед Христом (доба Перикла, Софокла, Фідія, Піндара, Сократа, Платона) по холодних, мрячних пралісах Західної Європи блукали дикі, примітивні племена, про яких важко знайти якісь докладніші інформації в підручниках історії. Не залишили по собі майже ніяких слідів, ніяких руїн будівель чи храмів, ніяких мистецьких творів, тільки в печерах знайдено примітивне домашнє знаряддя та зброю. Навіть пізніші германські племена, які прийшли зі Скандинаві на територію теперішньої Німеччини і часто нападали на Рим та вкінці знищили його, не знали письма, тому довідуємось про них тільки від римських істориків. Для порівняння тут варто додати, що на землях нашої батьківщини вже від V до III тисячоліття перед Христом процвітала багата трипільська культура.

Після занепаду Західної Римської Імперії германські племена почали поволі цивілізуватися, прийняли християнство, римську культуру та поступово розбудовували своє державне й церковне життя. Але ще дуже багато бракувало їм, щоб дорівняти колишній середземноморській культурі. Дуже характеристичним є, наприклад, факт, що найбільший богослов і філософ Римо-Католицької Церкви, св. Тома Аквінський з XIII століття, не знав цілковито грецької мови, і тому в латинських перекладах читав Аристотеля, якого філософську систему зробив основою офіційної римо-

католицької теології і філософії. Щойно після упадку Царгороду в 1453 році і знищення турками візантійської імперії, багато грецьких митців і вчених прийшло до Італії та започаткували нову добу "відродження" ("ренесансу") класичної культури в Західному світі. Так постала новітня західноєвропейська культура.

Тепер ми є свідками розкладу цієї західної культури, яка створилася на засадах християнства та греко-римських традицій. Тому неслушно є тут узагальнювати поняття і постійно ототожнювати Захід з високою культурою, а Схід х безкультурністю.

Український Схід

Все ж таки питання "Сходу" в нашій українській церковній проблематиці ще не є вповні вияснене. До якого Сходу належить наша Українська Церква? До давнішого візантійського, якого вже давно немає, чи може до московського церковного Сходу? А може треба нам наблизитися до азійського Сходу, який починає тепер виходити на світову арену? Ні! Наш Схід — це європейський Схід, або точніше сказавши, український, київський Схід зі своєю окремою психікою, культурою, духовістю. Тут є джерело нашого обновлення і відродження, тут є наше історичне післанництво, до якого покликало нас Боже Провидіння.

В Україні, на основі прадавніх культур, продовж цілої нашої історії перехрещувалися різні культурні, релігійні та політичні течії: північно-норманські, західноєвропейські, східньо-візантійські, південно-болгарські, московські та східньо-азійські. Найсильнішими були грецько-візантійські впливи, які після відповідних асиміляційних процесів зукраїнщилися та лягли в основу наших церковно-релігійних традицій, які згодом відіграли велику роль у формуванні нашої духовності. Це духове споріднення між Україною і Грецією (дохристиянською-класичною і християнською-візантійською) підкреслюють часто чужі історики і мандрівники, які відвідували нашу батьківщину: "Україна стане колись новою Грецією", — писав в 1769 році німецький письменник і філософ Гердер, "Українська історія має багато схожості з історією старинних греків і римлян" — писав одинадцять років пізніше французький історик Шерер; ще в часах княжої доби в 1080-х роках твердив бременський архиєпископ Адам, що Київ є суперником Царгороду, тобто не тільки найкультурнішим містом після нього, але й релігійним та духовим осередком у Східній Європі. Це не був випадок, що князь Ярослав Мудрий наслідував візантійського імператора Юстиніана та здвигнув у золотоверхому Києві Собор Святої Софії, який неначе ривалізував з найбільшою релігійно-мистецькою цінністю Православного Сходу — святинею святої Софії в Константинополі. Блаженніший Патріарх Йосиф, нав'язуючи до тих світлих візантійсько-київських традицій, збудував у Римі храм Святої Софії — наш патріарший собор.

Греція, Україна, Східна Європа

Є деякі, незвичайно характеристичні моменти і події в історії Греції та України, які ще більше наголошують духове споріднення цих двох країн та їхніх культур. Греки, наприклад, після втрати своєї незалежності, перемогли неначе духово своїх переможців македонців і македонці почали ширити грецьку мову й культуру по всіх завойованих країнах Європи й Азії. Створився новий культурний напрям — гелленізм. Пізніше, ввійшовши у склад Римської імперії, греки знов завоювали духово своїх переможців римлян. Грецька мова стала мовою римської еліти. Римляни черпали свою освіту з грецької літератури, філософії, мистецтва. Грецька мова і культура були поширені також на Сході. Всі книги нового завіту (крім євангелії

св. Матея) були написані грецькою мовою. Після упадку Західної Римської імперії, Східня Римська держава почала щораз більше входити в орбіту гелленізму, грецька мова стала мовою урядовою і мовою Церкви, і ця Візантійська імперія, хоча формально звалася ще римською, була вже властиво грецькою і популярно називали її Грецією.

Щось подібного стрічаємо також в історії України. На світанку нашої історії варязькі завойовники з півночі заволоділи Україною. Були вони нам чужі під оглядом раси, мови й культури, були жорстокі й дикі. Але не поневолили вони і не зруйнували нашу батьківщину, не зробили її варязькою колонією. Навпаки! Вони засимілювалися з нами фізично і духово, князі з їхнього роду стали визначними володарями нашої княжої доби. Пізніше, після упадку княжої держави, Україна дісталася під владу Литви. І знов українці перемогли духово литовців, які прийняли українську мову і культуру, а наше східне православне християнство стало офіційною релігією Українсько-Литовської держави. Також і деякі польські королі користувалися українською мовою і у своїх бібліотеках мали багато більше українських книжок, ніж польських. Та не тільки у Східній Європі домінувала українська культура. Французький єпископ Готіє Савейр, посол до князя Ярослава Мудрого в 1048 році в справі подружжя Анни Ярославної з французьким королем, так висловився про Україну: "Це країна більш об'єднана, щасливіша, могутніша, значніша і культурніша, ніж Франція".

Після упадку Києва й Української держави на Сході Європи створилася духова порожнеча; Європейський Схід — це вже тільки географічне поняття, а не другий і відмінний від Заходу (але не ворожий йому) культурно-інтелектуальний і релігійний чинник, який розвинувся на духовій грецько-слов'янській почві. Москва ніколи не могла зайняти місця Києва в цьому культуротворчому процесі... Коли говоримо тепер про Європу і європейську культуру, то маємо на думці Західну Європу і західноєвропейську культуру, в якій переважають римсько-германські елементи, бо грецький духовий світ зайшов на Захід не безпосередньо, але окружними дорогами, за посередництвом Риму. Виглядає, що тепер не маємо повноти європейської культури, а на висококультурному колись Заході бачимо ще й до того великий духово моральний упадок. Чи не є це завдання України і її Церкви привернути, як настануть, розуміється, відповідні обставини, цю повноту культури в Європі, відродивши на Сході Європи давній київський культурно-духовний і релігійний осередок.

Своєрідність українського християнства

Хоч, як вказують вище згадані приклади, наша культура і духовість виявляли незвичайну силу і живучість, довгі століття фізичних і моральних переслідувань та чужих впливів затерли в нас до певної міри свідомість нашого власного "я", нашого історичного післанництва, істоти нашого християнства, нашої власної церковної ідеології. Якраз тепер, коли зблизилися до світлого ювілею, відчувається в нас брак однозгідності в тих важливих питаннях не тільки щодо нашого минулого, але і майбутнього. Правда, питання нашого християнства складне, своєрідне, не таке просте, як наприклад генеза польського римо-католицтва, чи московського православ'я. Тому і маємо багато різних, часто суперечливих інтерпретацій істоти нашого християнства та ідеологічних основ Української Церкви.

З огляду на актуальність тих питань, постараюсь тут насвітлити їх не з перспективи чужих церковних інтересів і чужих ідеологій, але в дусі нашого власного українського екуменізму. Між історичними документами на особливу увагу заслуговує лист з XII ст. польського краківського єпископа Матвія до французького ігумена св. Вернарда з Клерво "Про потребу навернення русинів". Закидаючи нам різні видумані єресі, цей польський

єпископ пише також про нас, що "цей народ не хоче бути подібним ані до латинської, ані до грецької церкви, але окремо відділений від обох Церквов...", що Русь — "це неначе окремий світ"...

Але це не відповідає правді, бо наша Церква княжої доби вдержувала дуже живі зв'язки так зі Східньою, як і Західною Церквою. Християнство наших предків визначалось своєрідною євангельською глибиною, що ствердив навіть російський історіософ, дослідник київського християнства, Г. Федотов. Він писав, що київське християнство було одним із найкращих способів здійснювання Христової науки в цілому християнському світі. Воно не найшло ніякого продовження, на думку Федотова, в московськім християнстві, яке було зовсім іншим, часто протилежним до київського християнства. Так з'ясовує погляди Федотова проф. М. Чубатий у своєму творі "Історія Християнства на Руси-Україні". Тому ніяк не можна закинути Українській Церкві тих часів якоїсь поверховності, чи дискримінації інших народів, чи інших помісних Церков...

Думаю, що найкращою інтерпретацією цієї нашої "відокремлености", як це окреслив краківський єпископ, від Сходу (Візантія) і Заходу (Рим), є змагання наших світських і церковних володарів до самоуправности Української Церкви і спротив всяким чужим церковним юрисдикціям. Дослідниця нашої церковної історії, проф. М. Полонська-Василенко, слушно ствердила, що стремління до автокефалії було головною рисою Церкви Київської Русі-України.

Східньо-Православна Церква з вселенською настановою

Годі уявити собі, щоб це стремління наших князів і митрополитів до церковної автокефальности було якоюсь пустою особистою амбіцією, чи забаганкою, що суперечило б істоті Христової Церкви в українській церковній ідеології тих часів була східньо-православна: Вселенська Христова Церква — це збір поодиноких, самоуправних Церков. На Заході таке поняття Церкви було неможливе; там був один західний Патріарх, Римський Папа, і централістична система правління. На Сході були чотири патріархати і деякі самоуправні Верховні Архиєпископства. І хоч візантійський патріарх, наслідуючи римських пап, старався сцентралізувати владу у своїх руках і автократно володіти всіма східньоевропейськими Церквами, то це йому не вдавалось, бо противилось східній плюралістичній концепції Вселенської Церкви. Також залежність Української Церкви від Візантії була тільки номінальна. Тому помилковим є твердження, що Українська Церква тільки формально належала до Сходу, а духово була приналежною до Заходу. Ми прийняли зі Сходу не тільки обряд, але також церковну дисципліну, законодавство, чернече життя, релігійну містику, богослов'я, тощо. І хоч наша церква все була в контактах зі західним християнством та Римом, то її характер був східньо-православний. Це не був стовідсотково візантійський Схід, ані московський, тільки наш київський, український, основа європейського Сходу.

Це є, мабуть, також і друга головна причина, що латинський обряд не вдержався на українських землях (в нас були також і латинські місіонери), бо був пов'язаний юрисдикційною залежністю від Риму. Перша причина його неприйнятності для наших предків була незрозуміла латинська мова. Також і Кирило-Мефодіївське християнство, хоч і поширилося в деяких частинах України, що сусідували з Чехією, Польщею, не було найкращою формою християнства для нас і тому не вдержалося. По-перше, візантійське християнство у зрозумілій слов'янській мові з прекрасними багатими обрядами багато ліпше підходило нам, ніж латинське християнство у слов'янській мові. Для західних слов'ян, чехів і поляків, така форма західного християнства у слов'янській мові була самообороною проти сильних

німецьких впливів, які приходили з латинським обрядом. Для нас німецька загроза не існувала. По-друге, як уже згадано, Кирило-Мефодіївське християнство підлягало Римові і на таку залежність не годилися наші державні й церковні провідники. По-третє, з Кирило-Мефодіївським християнством поширилися б у нас і впливи наших західних сусідів, чехів і поляків, які не все були побажані і корисні для нас.

Ця своєрідність Української Церкви княжої доби, її східньо-православний характер з рівночасними духовими зв'язками із Західною Церквою, віддзеркалюється особливо в Галицько-волинському літописі з XIII століття. Якраз на основі цього літопису найвизначніший наш історик, М. Грушевський, дуже влучно з'ясував істоту християнства Княжої України. Він пише у своїй "Історії України-Руси" ось що:

"Той брак всякої глибокої різниці між світом православним і латинським, який, зрештою, можемо ствердити і в деяких інших наших пам'ятках, проявляється тут (тобто у цьому літописі) особливо сильно. Літописець переказує латинську легенду про св. Кінгу, нічим не натякаючи, що це щось чуже, іновірне. Католик для нього — це передусім християнин, а не чужовірець, як для наших греків-полемістів... Папу літописець називає "Отцем", хоч при тім заявляє свою вірність "грецькій вірі", і унійні зносини з Папою розуміє тільки як заходи для відновлення "правої віри" і "з'єднання Церкви" в дусі православнім".

Думаю, що ця характеристика нашої Церкви в перших століттях її існування не залишає найменших сумнівів щодо її істоти: це Східньоправославна Церква з вселенською настановою. Тому важко погодитися з деякими католицькими істориками, які вважають, що наші предки хотіли тільки зберігати східний обряд, а їхні догматичні погляди були ідентичні з західними. Як уже раніше сказано, церковна ідеологія наших предків зі стремлінням до самоуправності була східньо-православна. Також, як натякає М. Грушевський, змагання до церковної єдності розуміли наші прадіди як поворот до стану І-го тисячоліття з колегіальним правлінням у Церкві, а не як централістичне підчинення Римові.

З другої сторони, також важко погодитися з тими православними істориками, які православ'я наших предків розглядають, як щось цілковито суперечне західному християнству. Ще в часи єдності Церкви існували між Сходом і Заходом деякі богословські різниці, як наприклад, питання походження Святого Духа, існування чистилища, справа примату Римських Пап і деякі інші. Наші предки, як згадує М. Грушевський, зберігали вірність "грецькій вірі", і тому займали також і східні богословські позиції. Але виглядає, що ці різниці не вважались у нас такими дуже принциповими, що латинників зводять до рівня єретиків. Коли б ми хотіли окреслити цю духову настанову наших предків словами сучасної термінології, то ми б назвали її екуменічною настановою. Це настанова, яка у відносинах з іншими християнами звертає більше уваги на те, що їх єднає, а не на те, що роз'єднує.

Наша сучасна церковна проблематика у світлі історії

У світлі історичних фактів варто б тепер перевірити нашу церковну дійсність, зробити певного роду "іспит совісті", щоб переконатись наглядно, що ми маємо спільного зі святоволодимирським християнством, і як далеко ми від нього відійшли. Такі вислови як "Церква княжої доби" чи "Церква Київської Митрополії" дуже загальні, невистачаючі, головно для чужинців. Бо, як уже згадано, в час І-го тисячоліття у Вселенській Христовій Церкві були вже два роди християнства — східний і західний, які різнилися не тільки обрядово, але й канонічно, духово, ідеологічно і навіть догматично.

Під словом "Православ'я" розумію тут повноту східних церковних традицій, східньо-церковну автентичність, а не стан відлучення від Риму і Західної Церкви. Це не тільки не пошкодить нам, але ще й скріпить наші позиції у змаганнях за привернення нам наших законних помісних прав. Думаю, що таким способом ми зможемо поглибити свої взаємовідносини з автокефальними православними українцями навіть тоді, якщо наші поняття "Православ'я" будуть дещо різнитися. Це може також і розв'язати проблему подвійного київського патріархату: католицького і православного. Властиво, справа тут не в двох, тільки в одному київському православному патріархаті, який, згідно зі старинними київськими церковними традиціями першого тисячоліття, міг би бути в євхаристійній єдності з Римом, але не під Римом. Думаю, що так розумів цю проблему і наш Блаженніший Патріарх Йосиф, який у своєму завіщанні висловив бажання, щоб його тлінні останки були колись перенесені до православного Собору св. Софії в Києві.

Гармонійна синтеза двох головних елементів нашого християнства — східньої православної і вселенської настанови — загубилась тепер. Ці елементи існують не в гармонійній єдності, але віддільно, перенаголошено, не себе доповняючи, але взаємно себе поборюючи. З одної сторони бачимо, як наша вселенська настанова, яка в'язала нас зі Заходом, перетворилася в якесь суперкатолицтво, що не є вже вселенським, тільки латинським, ставиться з погордою до Сходу і прямує до цілковитого затертя в нас східньо-православної свідомості. З другої сторони, наша східня православність затратила вселенський характер; відношення до Християнського Заходу стало байдуже, або й вороже, стан церковного роздору вважається чимось нормальним, спроби церковного поєднання не знаходять зрозуміння.

Привернення духової рівноваги в нашім церковнім житті між тими двома основними первнями є конечне не тільки для збереження ідеологічної тяглості з християнством наших предків, але також і для розвитку нашої Церкви і здійснення нашого історичного післанництва. В такім насвітленні краще розумітимемо ідеї великого Митрополита Андрея і його геройського наслідника, патріарха Йосифа, які сильним латинізуючим відосередковим впливам в Українській Католицькій Церкві протиставили зворот до наших східних традицій в обряді, духовості, церковній структурі.

Візія майбутнього

Надмірна задивленість у минуле — це ознака духової старості, планування майбутнього — це прикмета життя, прикмета творчого, молодого духа. Нашим завданням є прослідити минуле, віднайти своє духове коріння і на твердій основі наших світлих традицій будувати ще світліше майбутнє.

У серії своїх статей я старався, в міру своїх спроможностей, довести, що ми, українці, і наша Церква не є якоюсь несуттєвою причіпкою до Заходу і Західної Римо-Католицької Церкви; не є ми також інтегральною частиною московського, протизахідного і протиєвропейського Сходу і московської Православної Церкви. Як я вже часто повторяв, наш Схід є український, київський, який формувався на грецько-візантійських принципах, але створив свій власний духовий світ, окремий від Заходу, але не противний йому. Цей українсько-київський Схід став основою європейського Сходу. З упадком Києва перестав також існувати європейський Схід, як окремий культурно-творчий чинник.

Під оглядом церковно-релігійним ми не є чимось неокресленим, посереднім тільки між Православним Сходом і Римо-католицьким Заходом, а властиво нікуди неприналежним. Як доказує історія, наша традиційна Українська Церква була Східньоправославна з вселенською настановою,

яка старалася знайти духову рівновагу в напружених відносинах між двома світовими церковними центрами — Римом і Візантією. Думаю, що на тих ідеологічних засадах треба нам працювати, розвивати і планувати свою будучину. Всякі інші орієнтації, чи то на Захід, чи на інший неукраїнський і чужий нам Схід, зведуть нас на ідеологічні манівці і ми розминемось із нашим історичним післанництвом, здійснення якого є запорукою нашого майбутнього.

Що ми не можемо нічого доброго очікувати від московського Сходу, це річ ясна, і про те не треба багато говорити. Але і мильно є покладати свої надії на Захід і шукати там помочі для наших проблем і для проблем цілого світу. Західна Європа, не тільки під мілітарним і політичним оглядом, не відіграє вже майже ніякої ролі на світовій шахівниці, але ще гірше представляється там ситуація під аспектом моральним і духовим. Це вже не Європа Данте, Шекспіра, Гете, Моцарта і Бетховена, але Європа опортуніста Бертранда Расселя, який казав "better red than dead" (краще стати комуністом, ніж загинути), це Європа нігіліста Пікассо, безідейного екзистенціалізму Сартра, це Європа "Бітлез", яка проповідувала повну капітуляцію перед наступом більшевизму. Тому орієнтуймося не на чужі сили, чужі культури і духовості, чужі центри християнства, тільки черпаймо силу відродження зі своїх власних джерел, зі своїх традицій, з тих дарів, що Господь дав нашим предкам. Папа Урбан VIII сказав колись до нас українців католиків: "Через Вас, мої українці, надіюсь навернути весь Схід". І ми залюбки цитуємо ці папські слова, добачуючи в них свою окрему місію на Сході. Хоч ці слова криють в собі деяку правду, але віддзеркалюють також дух давніших часів і середньовічну концепцію Церкви, тому й потребують відповідних коментарів. Сьогодні вже ніхто не говорить про "навернення" Сходу, бо це є образливе для східних християн, отже і для нас, бо східні християни не є якимись поганами, яких треба "навертати" на правдиву віру. Сьогодні говориться про привернення єдності між Сходом і Заходом, і ми є дійсно в цьому дуже заінтересовані. Коли ж є мова про "навернення", то думаю, що тут не "Схід", але "Захід" треба нам "навертати".

Великі перспективи для українського Сходу

Перед кількома роками преса подала вістку, що з початком 1982 року відвідав Владику Василя Лостена в'єтнамський спеціаліст релігійної культури і антропології, д-р Нгуєн Тієн-Гуу, що прийняв наш візантійсько-український обряд. Він заявив, що наш східний обряд є по душі Далекого Сходу і що візантійсько-в'єтнамська духовість задоволить душевний голод тих, які тепер визнають Будду чи Конфуція. Візантійсько-український обряд не є розуміється, відповіддю на релігійні потреби в'єтнамців. З часом у них створиться окреме східньо-в'єтнамське християнство, основане на базі візантійських церковних традицій. Цікаво, що цей в'єтнамський учений вирізнив тільки роль візантійського обряду в процесі християнізації В'єтнаму, а нічого не згадав про географічно ближчі йому східні обряди, такі як вірменський, маронітський, індійський, малябарський, малянкарський та інші. Не згадав правдоподібно тому, що ті обряди є вже цілковито златинщені і стали чужими психіці азійських народів.

Скоріше чи пізніше та ситуація зміниться. Під впливом нового укладу сил у світі народи Азії й Африки самі рішатимуть про свою долю в Церкві і, як предсказав в'єтнамський учений, розбудовуватимуть своє церковне життя на східних, правдоподібно візантійсько-азійських (чи африканських), основах. І тоді перед Україною і її Церквою відкриються нові великі перспективи: продовжувати свою роль посередника і творця духової рівноваги між двома противними собі, чи навіть ворожими, світами: новим, але динамічним азійським Далеким Сходом, і пережитою вже західною

культурою і зісвітченим західним християнством. Відродивши наш київський, церковно-релігійний і духовий Схід, що буде рівночасно і духовим відродженням Східньої Європи, ввійдемо з тим новим Християнським Сходом в особливі відносини, бо в'язатимуть нас спільні церковні традиції Сходу; з другої сторони ми розуміємо також духа Заходу, бо впродовж історії ми все були в тісних контактах зі Західною Європою і Західною Церквою. Таким способом зможемо розв'язувати всякі можливі конфлікти, чи навіть катаклізми, що можуть виринути із зудару тих двох світів, а може навіть призначено нам врятувати західну культуру і білу расу від цілковитої загибелі та довести до гармонійного співжиття і співпраці різних культур і духовостей у Христовій Вселенській Церкві...

Повнота життя — головний аспект християнства

Є у протестантів звичай вміщувати на церквах написи-гасла, що висловлюють якусь особливу релігійну думку. Деякі з них дуже змістовні й оригінальні. Одного разу, під час П'ятдесятниці побачив я такий напис, і він зробив на мене глибоке враження: "Христос прийшов не на те щоб оснувати ще одну релігію, але щоб покликати людей до життя". Ї справді, християнство — це життя чи радше повнота життя. Ісус Христос каже: "Я прийшов, щоб ви мали життя і мали його подостатком" (Йоан, 10, 10). Люди часто, на жаль, уявляють собі християнство тільки як науку правд віри і моралі, забуваючи, що християнство в першій мірі — це новий спосіб життя, що християнин — це нова людина, яка живе новим, Божим життям.

Християнство і життя

Християнство можна розглядати під різними аспектами: етично-моральним, богословським і літургічним. Але є ще один, незвичайно важливий елемент Христової Благовісті — практично-життєвий або екзистенціональний. У західному християнстві почали в пособорову добу присвячувати цьому питанню багато уваги. Деякі наші священики і миряни так дуже захопилися тим новим підходом західних християн, що й собі наслідують словом і ділом римо-католиків і протестантів, а у своїй рідній Східній Церкві добачують тільки заскорузлість, обрядовий формалізм і суворий аскетизм. Коли б ці люди потрудилися трохи і перестудіювали наші богослужбові тексти, то наочно переконалися б, скільки там ентузіазму й оптимізму, скільки вітальності, перед якими блíднуть модерні західні автори та їхній новий підхід до справ релігії. Наша Східня Церква постійно наголошує "життя" як найголовніший чинник християнства: Христос — це життєдавець, Святий Дух — це податель життя, Пресвята Богородиця — це Мати життя; Пресвяту Трійцю звеличуємо як "животворящу", "животворящими" є також Євхаристійні Таїнства, навіть хресне дерево, яке було колись знаряддям терпінь і смерті, є тепер "животворящим". Ми звичайно думаємо, що "життя", про яке говорить Святе Письмо, чи яке оспівують наші богослужби — це тільки "надприродне", "духове" чисто "релігійне" життя, яке не має нічого спільного з нашим земним, фізичним існуванням. А воно не так! Східня Церква не розмежовує так чітко природної сфери буття від надприродної, як це робить Захід, вважає людину за гармонійну цілість, створену на образ і подобу Божу, в якій Божа благодать належить, так сказати б, до її суті, її "природи", а дочасне життя людини є вже початком нашого вічного життя в небі. Тому в наших літургічних гімнах так часто співають про з'єднання неба і землі. Тому також і повнота життя, яку нам дає Христос — це багатство життя у всіх його виявах, це обновлення цілої людини, усієї її духової, інтелектуальної та

фізичної снаги. Акафист на честь Ісуса Христа величає Спасителя такими словами: "Ісусе, душі моєї утішителю; Ісусе, ума мого просвітителю; Ісусе, серця мого радосте; Ісусе, тіла мого здоров'я".

Дуже часто звужуємо також поняття віри, розглядаємо її як виключно надприродну чесноту, дуже важливу в ділі нашого вічного спасіння, але вона має небагато спільного з нашим практичним, щоденним життям. Згідно з катехизмом, "Віра — це беззастережне прийняття за правду того, що Бог об'явив, а свята Церква навчає". Згідно зі Святим Письмом, віра — це найбільша життєва сила, яка навіть гори пересуває, це сильне уповання людини на Божу поміч і свої власні сили. Майже в усіх випадках євангельських уздоровлень Христос вимагав такої практичної віри від хворих, а після уздоровлення говорив: "Віра твоя спасла тебе". Іншою невід'ємною складовою частиною повноти християнського життя є любов. Ця любов — це не якийсь поверховий сантимент, не пуста фраза, не демагогічне гасло, яким так часто користуються тепер у пособорових часах різні слабодухи-пацифісти, яким бракує відваги стати в обороні Божих і людських прав і цю свою безхарактерність стараються прикрити любов'ю ближнього. Любов — це жертва, самопосвята, боротьба за вищі ідеали; Ісус Христос сказав: "Ніхто більшої любові не має над ту, як хто життя своє дає за друзів своїх" (Йоан, 15, 13).

Чікаго

СВЯТО МАТЕРІ



Ронила сльози у чистім полі,
Стікала кров'ю у темнім гаї,
Несла з неволі нестерпні болі,
В труні лежала — і оживає!

Ти простягала пожовклу руку,
Благословляла синів на битву,
Як вража сила, мов крук по круку,
Ішла на дику свою ловитву.

Високе серце назустріч звіру,
Назустріч кату — огонь розплати,
У дні, як ночі, — нетлінну віру
Ти зберігала, скорботна мати.

Радій же нині, о вseблагая,
Клечальним зіллям квітчай оселю:
Заржали коні у темнім гаї,
В стремена дзвонять сини веселі!

Максим Рильський



До 200-річчя появи в друку "Слова о полку Ігоревім"

Михайло Грушевський

"СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ІСТОРІЄЮ ТА КУЛЬТУРОЮ УКРАЇНИ

Пам'яті
Омеляна Огоновського

Поява "Слова" і студії над ним. Від першого київського розквіту, переходячи до золотого віку старого нашого письменства, я вважаю найбільш доцільним почати від тої центральної пам'ятки, що золотить усю цю добу — від "Слова о полку Ігоревім". Роблю це не з огляду на високі літературні прикмети, які так підносять його над усіма іншими пам'ятками, а з інших мотивів: тому що не стоїть воно в ланцюгу аналогічних донесених до нас пам'яток, а навпаки, заховавшись само одно, щасливим випадком, в помірній чистоті і повноті, кидає світло на різні фрагменти, сліди і натяки аналогічних явищ, зв'язує їх в суцільний образ і незвичайно багато дає для зрозуміння літературного розвою цеї доби. Ми вже користувались ним не раз, щоб орієнтуватись в історії творчості попередніх часів, і не раз воно ще нам послужить для подібних цілей. Дотеперішньому дослідові вже вдалось витягнути з цеї скарбниці нашої старої поезії дуже багато, і ще удасться, без сумніву, теж багато. Бо досліди над "Словом", невважаючи на свою інтенсивність, далеко ще не доведені до краю і не сказали всього, що можуть сказати.

Ті обставини, в яких "Слово" з'явилось і зникло, ті форми, з яких приходиться ним користуватися сучасникові, роблять те, що наука тільки дуже поволі доходила і доходить до тих висновків, котрі вона може з нього взяти...

Форма слова. Незважаючи на більш ніж столітню працю над "Словом" палеографів, лінгвістів, фольклористів та істориків, читається його текст і досі місцями тяжко, навіть дуже. Підкреслюю — місцями, бо знов єсть багато таких місць, що виглядають немов тільки що проспівані, з захованням ритму, з явними прикметами первісної поетичної фактури. Чим пояснюються оці темні плями в тексті і така неодностайність його: сорозмірна ясність і гладкість в одних частях, такі чорториї в других? Одні дослідники були схильні валити це на перших видавців "Слова", що в деяких місцях не вміли собі дати раду. Інші толкували це тим, що сама копія збірника № 323 була дуже непоправна. Треті йдуть дальше і припускають плутанину, неясності, механічні, невигладжені сполучення в самім архетипі. Це резонно, бо самими помилками в читанні чи переписувача збірника чи видавців не можна витолкувати всі механічності і нелогічності в частях зовсім ясних щодо своєї букви. От тут і виникає питання про архетип. Що лежить в основі нинішнього тексту "Слова": чи автентичний

текст автора, чи якась чужа запись усного тексту? Це питання рішається в залежності від того, чи вважати "Слово" твором чисто книжного походження, яке писалось автором для читання, чи усної репродукції, чи твором, співаним з пам'яті, положеним на письмо аж пізніше самим автором, чи іншою особою.

Одним з найбільш рішучих оборонців книжного походження слова був Максимович. Для нього, як ми бачили, це твір від початку писаний, задуманий і виконаний літературно, як яка-небудь модерна поема в історичнім, старосвітськім стилі. Потебня висловлювався вже не так рішуче: "подібно, як багато інших, і я вважаю "Слово" твором індивідуальним і письменним. Виходячи вже з признаної, напр. Максимовичем, потреби деяких перестановок, я прийшов до здогаду, що в "Слові" багато непотрібного, багато стоїть не на своїм місці. Здається, що копія, яку маємо в виданні 1800 р., веде свій початок від чорного рукопису (брульону), писаного автором або з його слів; він мав приписки на маргінезах, замітки для пам'яті, поправки, супроти котрих переписував (може, з кінця XIII або початку XIV в.), був в трудності, не знаючи куди їх поставити. Для самого автора могло бути неясним, котрі з ампліфікацій первісного тексту будуть потрібні, а котрі будуть зайві при останній редакції, яка до нас не дійшла або й зовсім не здійснилась. Крім того, здається, в текст включено глоси переписувача або й не одного переписувача.

Новіший дослідник "Слова" проф. Владимиров, також прихильник книжності "Слова", висловлюється ще менш рішуче. Раз він говорить про нього як "твір старого руського літерата", що сам власноручно записував на хартію своє "Слово". На іншій сторінці підкреслює, що воно саме зветься "піснею", складається з безсумнівних старих пісень або їх уривків, "але *записане* як книжний твір" і мусило прикраситись звичайними взірцями "повісті слова". "Здається, наше "Слово" не повість, не книжне оповідання, а народна пісня". Але "ледве чи можна вдоволитись здогадом, що "Слово" було тільки записане з уст співців"; "Коли оповідання чи пісні існували окремо, то авторові "Слова" належить заслуга їх об'єднання, зведення до одного плану — це об'єднання робилось за поміччю заспівів,

ЩО ЗБЕРЕГЛА ПІСНЯ

Колись було це, вечором імлистим,
Десь грім гримів. Співали солов'ї.
До ночі йшло. Не голосом, а свистом
У темряві він викликав її.

Було не знати — чула, чи не чула
І чи хотіла те почуть вона.
Здалось чи ні, що тінь її майнула
У перехресті чорного вікна.

Спинив коня, і вдарив кінь копитом
У нетерпінні. Дощик накрапав.
Здалось на мить, що у вікні розкритім
При блискавиці забілів рукав.

Та блискавка погасла. Ще темніше
Загусла ніч. Погасло все село...
А серце б'ється, свіжий вітер дише,
Немовби хоче остудить чоло...

Не вийшла, ні! Чи чула, чи не чула —
Дарма, і ні до чого тут жалі!
Рука козацька сірого торкнула,
І він розтанув з вершником у млі.

Ніколи і нікому не вгадати,
Ні хто був він, ні хто була вона,
Мимо якої проїздив він хати,
Які були в них лиця й імена.

Було давно, давно обох немає, —
А в пісні зберeглись для поколінь
І свист отой, що милу викликає,
І дрібен дощ, і ніч, і сірий кінь.

Максим Рильський



З ілюстрацій до "Слова о полку Ігоревім". Худ. Георгій Якутович.

припівок, книжних переходів від одної частини до інших". "Рука книжника в захованім тексті "Слова" безсумнівна. Це був письменник обчитаний в літописах, в хронографах і взагалі в слов'яно-руській перекладеній літературі". "Це був автор, що використав дуже різнородний матеріал, між іншим книжні вирази і способи" *.

В цих ваганнях між чисто книжним, "літературним" твором і піснею явно видиться компроміс між твердим трактуванням "Слова" як книжної, "штучної" поеми, таким, яке бачимо у Максимовича, Вяземського або Вс. Міллера, і такою ж рішучою оцінкою його як пісні "безграмотного співця", яку дав свого часу Буслаєв. А під цим лежить, на мій погляд, справедливе почуття, що при всіх елементах книжності, тісних зв'язках з книжною, повістевою літературою, які виступають у "Слові", її мозаїчність, різноплановість, "розтікання" по різних темах все-таки доволі трудно звести до глос чи паралельних варіантів, пороблених на письмі автором "Слова". З двох можливостей — трактування "Слова" як купи поетичних нарисів, полишених автором в стані сировім, не зведених до одної цілості, і розуміння його як пізнішої записі пісень і імпровізацій, об'єднаних деякими подібностями тем, дещо припасованих до себе "книжними переходами" записувача, але не зтоплених в одній поетичній масі, — ця друга здається мені більш здатною витолкувати нам особливості того тексту "Слова", який ми маємо.

Проти такої гадки, що цей текст — то пізніший запис пісні, чи пісень, поставлено особливо такий аргумент, що, мовляв, пам'ять не могла б задержати в такій докладності стільки імен і подробиць маловизначних подій 1180-х років. Це почасти справедливо, але тільки почасти, бо тих імен і конкретних подробиць не так уже багато і в свідомих дружинних кругах така традиція в доволі свіжій і докладній формі могла триматись два-три покоління, так, як тримались, скажім, пісні Бояна. Тим часом нема ніякої потреби припускати, щоб пісні на тему Ігоревого походу були записані вперше по п'ятдесяти чи сто літах. Досить прийняти, що по п'яти-десяти літах не сам поет, а хтось інший почав зводити варіанти пісень, які співались на цю тему, — з того вповні могли повиходити всі ті неясності, непослідовності, відбігання від теми і вставки сторонніх епізодів і тем, які так виразно виступають у нинішнім тексті.

Але чи "Слово" має виразні вказівки того, що воно призначалось для рецитації, для співу? Це приводить до питання про його зверхню форму.

Вже в 1812 р. Ол. Остенек-Востоков, талановитий славіст, який, може, перший розгадав секрет народного східнослов'янського вірша, заявив в своїй студії "Опыть о русскомъ стихотвореніи", що йому вдалось "безъ всякой принужденной растяжки" поділити "Слово" на "довольно ровные и мѣерные періоды или стихи", і дав взірець такого поділу, щоправда, якраз у найбільш невдячній, з цього погляду, вступній частї "Слова". Ще більше рішучо висловлювався в цім напрямі Полевой, для нього "размѣръ явенъ", "треба тільки пам'ятати, що рахувати тут треба не стопами, і ви зараз зрозумієте його різнородну співучу музикальність". В такій оцінці виходив він з аналогій з великоруськими взірцями, неримованими і взагалі в ритмічній будові далеко свобіднішими, ніж українські.

Максимович, виходячи з аналогій з українськими піснями і думами (зв'язь "Слова" з думами він зазначив зараз же без вагання), був збентежений бідністю рим "Слова", дуже рідкого в порівнянні з українською усною поезією. Тому він бачив у "Слові" "гармонійний свобідний рух мови", "окремими, різнородними хвилями", "іноді одномірні, іноді навіть суголосні між собою, асоновані на одну риму по кілька", — і наводив приклади такого дієслівного римування. Правдоподібно, з таких же міркувань виходив і Куліш, вважаючи первісну поетичну форму "Слова" покаліченою і деформованою якимсь північним книжником, і пізніше аналогічний погляд висловив Житецький, уважаючи нинішнє "Слово" прозовою переробкою пісні, зробленою самим автором для літопису.

Разом з цим не переривались спроби представити цей текст в поетичній формі: ритм, який так виразно відчувався в нім місцями, непереможно спонукав до таких зусиль. При тім одні силувались, за поміччю різних переставлювань і натягань, надати текстові тонічний розмір, поділивши на хореїчні, ямбічні, дактилічні стопи, і ці спроби (до них належить також спроба Партицького) не мають ніякої вартості, бо такого розміру "Слово" не могло мати. Раціональніші були проекти поділу по синтактичному принципу, приймаючи за основу граматичне речення, в дусі народної поезії. Свого часу зробила приємне враження така спроба Гербеля, що поруч свого віршованого перекладу надрукував кирилицею оригінальний текст, поділений на вірші, відповідно вказівкам Востокова і Максимовича. Максимович похвалив цю розбивку, але завважив, що, на його погляд, вірші занадто подроблено. Роблячи цю замітку, Максимович мав на увазі віршову будову дум і з такого погляду зробив потім поділ тексту "Слова" Ю. Тиховський, притримуючися лисенківського поділу дум на вірші і даючи відповідно тому перевагу віршам довгим, на його взір *. Аналогія "Слова" з думами за цей час була прийнята в українських кругах: Антонович і Драгоманов у своїм корпусі історичних пісень характеризували їх як неримувану українську думу XII в.; таку ж характеристику дав "Слову" Ягич в своїй студії про слов'янські пісні. Отже, проба Тиховського вповні відповідала поглядам на "Слово" як на прообраз думи.

Справедливу осторогу проти такого підтягання старої нашої ритміки, "Слова" зокрема, під думу, висловив Франко, висуваючи принцип *музикально*-синтактичної стопи як підстави ритму. В сім ішов він за поглядами Потебні, висловленими в його монументальній праці про українську обрядову пісню, але вважав його концепцію остільки неповною, що вона не рахувалася з строфічною будовою. По гадці Франка, староруська поема, будувалася строфічно — свободніше від строфічної будови античної або нової європейської поезії, але "далека була і від тої безформності, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думах". По аналогії Франко відсилав до старогерманської поезії **.

* Прозою или стихами написано "Слово о п[олку] Иг[ореве]". — К[иевская] Старина, 1893.

** Слово о Лазаревѣ воскресеніи. — ЗНТШ, т. 35, 1899. — С. 32.

тями", перекладеними і світськими, з такими епічними творами, як сучасна "Пісня про Роланда" — твір, який признано за найближчий йому по духу, і це правда, — поетичний характер "Слова" зовсім від них відмінний. Детальний і самозрозумілий стиль примітивного епічного оповідання, спокійний і ясний, як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від цього рвучкого, химерного потоку гадок і почувань. "Слово" все виткане з хвилевої суттєсті, різких, коротких, блискучих ударів, як проблиски блискавки в старім описі Листвинської битви, що ледве дають глядачеві — слухачеві розглянутись в ситуації.

Столітня робота над "Словом" поставила його автентичність поза всякими сумнівами; але, з другого боку, може, тільки тепер, по десятиліттях імпресіонізму, декадентизму, символізму в літературі, ми починаємо розуміти дійсний характер і високу красу "Слова", навіть в тій хаотичній, покаліченій формі, в якій ми його маємо. При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно вдаряє не стільки безпосередньою, варварською геніальністю експресії, як високою виточеністю свого арти[сти]зму. **Дивно подумати, що це пише людина через яких два століття по християнізації, появі школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти це явище зможемо тільки зміркувавши, що ця нова культура будувалась на фундаментах старого, рафінованого візантійського письменства, котрому високоталановитим людям, як автор "Закону і Благодаті", як Кирило Туровський, відразу вдавалося стати на плечі, — так як Горацій, скажім, відділений не більш як двома століттями від перших літературних вправ Еннія, міг стати на рівні сучасної грецької літератури. І з цею подвійною мірою — як твір літератури нашої, нової, варварської, і заразом як український виквіт прастарої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложення через вплив отакої варварської крові, як наша в данім разі, — мусимо оцінювати цей твір, ще не оцінений вповні літературою світовою, бо досі не предложений їй в відповідній літературі поетичній інтерпретації, яка б дала можливість в повній мірі відчути його естетичні вартості. Відповідно перекладена й інтерпретована ця пам'ятка буде набагато ближчою й інтереснішою для сучасної людини, ніж твори античного чи староіндійського, староіранського чи навіть західного середньовічного епосу. Вона дуже *модерна*, в кращім розумінні слова, своїм стилем і манерою** (*Підкреслення ред.*).

Хто уважно перечитає "Слово" хоч би в вище поданім перекладі, мабуть, зрозуміє мою гадку; але, може, годиться пояснити її все-таки кількома ілюстраціями. Візьмемо, напр., вступ: план і рішення походу. Замість мотивувань, переговорів, перечислення сил, узброєння, як то буває в старім епосі, перед нами кілька окремих штрихів. Непереможна охота напитися "Дону великого" — побувати в самім осередку хижої сили, що нищить Русь. Рішучість краще полягти зі зброєю в руках у боротьбі з цим тяжким ворогом, ніж, сидячи бездільно дома, одного гарного дня попасти в полон половецькому наїздові. І вже — "трубы трубять въ Новъградѣ, стоять стязи въ Путивлѣ". Замість епічного оповідання від автора перед нами — постать провідника української передової сторожі, Всеволода. Не автор характеризує хоробрих учасників походу — слухач їх бачить в цій прегарній характеристиці пограничників — курян:

А мои ти Куряне —
Свѣдоми къмети:
Подъ трубами повити,
Подъ шеломы възлелѣяны,
Конецъ копія въскормлени...

Все рух, все порив у цій вступній часті, найбільш тяжкій для такого урухомлення акції й оповідання. З скарбниці старих Боянових замишле-

ній бере співець кілька широких штрихів, щоб надати більшої мальовничості "билині сего времени". Ритмічна будова пісні наростає, таким чином, серед цеї мобілізаційної гарячки і доходить найбільшого розгону в кінцевій славі сіверської дружини.

Похід серед степу. Оповідання повне стриманої, скупленої енергії. Зловіщі знаки пророчать біду; хоробрі серця проти волі стискає тривога. Але руський "черлений щит", не вважаючи на це, далі ріже, городить незнаєму землю, "чисте поле Половецьке", несений незламною волею до честі і слави. Настроєві образи незвичайно живі, зміняються кілька разів на протязі невеличкої, гарно заокругленої пісні. І знов-таки тільки маленькі епічні штрихи дають читачеві (чи слухачеві) можливість стежити за розвоєм подій: Ігор поїхав по чистому полю, "Игоръ къ Дону вои ведеть". Поза тим короткі образки степу: темна ніч, повна незвиклих пташих і звірячих голосів. Швидкий рух орди, рип половецьких возів серед ночі. Хижацтво "пасе", слідить за рухом війська, котрим буде незадовго живитись. І які чудові риси — це "шоломя", степові горби, які закривають останній вид на Руську землю, і ці червоні щити, які вглиблюються в далекий степ лінією походу.

Пісня про щасливу битву (III) — хвилевий ясний епізод "трудної [сумної] повісті" — містить ніби опис — одне з найбільш епічних місць цілого "Слова": "Съ заранія въ пятокъ потопташа" і т. д. Але, властиво, це одна тільки фраза, яка зараз переходить в чисто імпресіоністичні штрихи: мощення болота половецькими скарбами — правдоподібно, "загальне місце" дружинної поезії, приложене сюди; опис здобичі Ігоря; чудовий образ чуйного "Ольгового хороброго гнізда", що не стомлене трудом, не упоєне побідою, не спить, а тільки ледве дрімає по щасливій битві. І тут же, серед радісних тонів, уже лунають вісники біди, переходові тони до "трудної повісті": "Далече залетѣло!" "Не Обиді воно було призначене" — але лебедині крила Обиди вже віють над ним.

Погром Ігоревого війська над Каялою — центральний ніби пункт цілої епопеї, ніде не представлений "наглядно", кажучи словами Кар'єра, в тоні і стилі епічного оповідання. Натомість маємо цілий ряд образків, які дають змогу слухачеві виробити собі поняття про "сицеву рать", в котрій поліг цвіт руського лицарства.

Насамперед, прегарні описи природи: кривавий схід сонця, що віщує криваву битву; тяжкі чорні хмари; степовий сухий вихор, що засипає порохами руське військо; земля дуднить, стяги тривожливо шамотять, і, як зловіща степова буря, насуває з усіх боків половецька сила. Вона розбивається о тверду лінію черлених щитів. Героїчний образ "яр-тур-Всеволода" заступає епічну повість про хоробру відправу Ігоревого війська: всі ті епізоди боротьби, поєдинків, ран, смерті, в яких звичайно розпливається епічне оповідання. Образ теж більш імпресіоністичний, ніж описовий...

Сили руські вичерпуються в бою, але це не автор нам оповідає, — це віщим серцем своїм відчуває Ярославна, зозулею кичучи, в смертельній тривозі, сама-самітна на путивльськім заборолі, з котрого відкривавсь їй вид на далекий "незнаємий степ". Її плач логічно належить сюди, до перипетій бою. Чи під руками редакторів він попав не на своє місце, чи сам автор поставив його на кінець, для контрасту з радісним поворотом? Перше здається мені правдоподібніше: плач належить до першої частини "Слова", його місце тут, після опису героїчної відправи Ігоревого війська, представленого образом героя Всеволода.

"Биша ся день, биша ся другой", кажучи словами дальшої пісні. Руське військо знемагає, відтяте від води. Вітер б'є йому в очі, несучи половецькі стріли на своїх легких крилах. Сонце простирає своє гаряче проміння над руськими головами. Від спеки і згаги опадають безсило руки, не годні напружити лука; тяжка туга, депресія паралізує рух навіть стільки, щоб ви-

тягнути з колчана стрілу. Даремно Ярославна хоче зачарувати своїми молитвами сили природи, щоб обернути їх на поміч своєму "ладові". Її слова зостаються безсилі, Ігор ранений, і нікому отерти криваві рани на його "жестокім тілі".

Настає фатальний третій день — співець представляє його образ в вигляді далекого відгомону, який долітає до нього з глибини степу до стольного Києва:

Что ми шумить,
Что ми звенить,
давечя рано предъ зорями?
Игорь полкы заворочаєть —
Жаль єму мила брата Всеволода...

І далі цілим рядом штрихів, нібито принагідно, нібито в іншім зв'язку докінчує автор цей образ:

Темно бѣ в третій день —
Два солнца померкоста,
Оба багряная стлъша погасоста
И съ ними молодая мѣсяца,
Тьмою ся поволокоста.

Співець тільки раз показав слухачам панораму бою, і потім з різних пунктів кидає самі короткі, як проблиски блискавиці, погляди на сю дружинну трагедію. Мірно текуче, зв'язле, послідовне епічне оповідання, очевидно, цілком йому противне. Він демонструє моментальними знимками, любуючися в різнорідності своїх підходів, манер і тонів свого — не оповідання, а власне демонстрування. Його поетична манера незвичайно оригінальна, дійсно геніальна. Ці короткі відгомони і рефлекси бою дають тісний не тільки ідейний, а і настроєвий зв'язок між першою, чисто мистецькою частиною "Слова" (пісні I—VI, які оспівують Ігорів похід) і другою (пісні VII—X, котрі розвивають політичну ідею "Слова"). Скомпоновано це настільки зручно, що обидва елементи — мистецький опис Ігоревої війни і політичний заклик до сучасного громадянства: до князів і дружини всеї Русі — сплітаються в одній ідейній цілості. Малюнок походу, завдяки оцій манері коротких настроєвих образків, непомітно переходить в політичний памфлет, для котрого Ігорева катастрофа являється приводом для того, щоб представити всю погибельність "княжого непособія", відогріти старі традиції київського старійшинства і політичної солідарності князів в інтересах Руської землі та єдиного фронту її супроти всіх ворогів.

Екскурс в часи Олега Гориславича, вложений в опис битви на Каялі (пісня V), готує цей ідейний перехід. Яке чудесне було Ігореве військо, які то були свідомі, хоробрі, вірні русичі, які герої, як "яр-тур-Всеволод", стояли на чолі його: і так то все змарнувалось, і тільки осмілило ворога, "велике буйство подало Хинові". Де причина? Це стара незгода князів, їх несолідарність, некоординованість їх сил і виступів. Яку руїну принесла була свого часу Руській землі "крамола" Олега Гориславича! І нинішня катастрофа — це результат несолідарності. Хоробрі (героїчні) Святославичі не підтримали попереднього походу свого старійшини, Святослава Київського, і не заручились навіть поміччю "чернігівських воїв": хотіли всю славу собі присвоїти, от і "розбудили ту біду, що приспав отець їх Святослав".

Треба тепер усім миром витягати їх і всю Руську землю з біди. Треба об'єднатись усім навколо "грізного великого князя київського", добрим прикладом "старого Володимира" дати поганим реванш і відомститись за погром. І, представивши огонь руїни, понесений половецькими переможцями по Руській землі, тугу і тоску її, плач руських жінок і пониження не-

вільників, **співець малює київського старійшину Святослава як дбайливого патріарха Руської землі, що боліє її скорботами в своїм "теремі золотоверхім" на київських горах, роздумує з своїми боярами над причинами нещастя і готов з молодчим запалом, як "сокол в митех", високо піднятись над хижим ворогом і "не дати свого гнізда в обиду"** (*Підкресл. ред.*).

В поетичних формах, знов-таки не в формі якогось ясно виложеного плану, а в патетичних закликах до поодиноких князів, що йдуть не то від самого Святослава, не то від автора "Слова" (по формі — від автора, по ідеї — від Святослава), розвивається план великого походу, силами всеї Руської землі, під проводом київського князя. "Слово" звертається до князів, починаючи від "старійшини в Володимирі племені" Всеволода Суздальського і кінчаючи молодшими Мстиславичами Волинськими. Звертається до їх руського патріотизму, до їх династичного почуття — "вступити в золоті стремена", "загородити степові ворота", відомстити "обиду сего времені", "рани Ігореві", руїну землі Руської — "постріляти поганих кощеїв", підбити ще раз їх голови під харалужні руські мечі.

Тут лежить властива гадка, яка привела до написання "Слова". Висловлена була навіть думка, що воно було скомпоноване на замовлення Святослава, власне, як політичний памфлет, що мав підняти суспільну опінію на користь задуманої Святославом і київськими кругами великої мобілізації на оборону Русі від половців. Про ці плани дещо оповідає київський літопис: "Святослав послав синів своїх на Посем'я" організувати оборону від половців, "послав до Давида до Смоленська: "Умовились ми були йти на половців і літувати на Дону, а тепер половці побідили Ігоря і брата його з сином, — іди, брате, постережи Руської землі"; Давид же прийшов Дніпром, прийшли й інші помочі й стали коло Трипілля, а Ярослав стояв в Чернігові, зібравши своїх воїв". Володимир Глібович Переяславський, котрому прийшлось особливо тяжко від половецької навали, посилав до Святослава, до Рюрика і до Давида, казав їм: "Половці у мене, поможіть мені". "Святослав послав до Давида, а Давид стояв у Трипіллі з смольнянами, смольняне ж почали віча робити, казали: "ми пішли до Києва, якби була війна, бились би, а ще десь шукати війни не можемо, ми вже знемоглись". "Святослав з Рюриком і з іншими помочами пішли на Дніпро, проти половців, а Давид вернувся з смольнянами".

До цеї ситуації, перед походом Святослава і Рюрика, зараз по каяльській катастрофі, належать поклики "Слова" до князів, може, продиктовані Святославом, може, просто піддані настроями і гадками київських дружинних кругів. В плані, правдоподібно, лежала не тільки оборона, а й агресивний похід на половців, що рік пізніше дійсно і був вчинений, тільки в менших розмірах, самим Святославом з Рюриком, після того, як поклики до ширшої кооперації князів не дали результату.

Може бути, що в зв'язку з неуспіхом задуманої мобілізації співець повкладав пізніше свої гостріші інвективи на Святославичів (пісня V) і Всеславичів полоцьких (X), але може бути, що були вони і в початковій композиції. В кожнім разі, це цікаво, що свої жалі на княжу "крамолу" він уважав за краще вилити словами покійника Бояна, а не від себе, правдоподібно, стараючись бути якнайменше одіозним, не викликати роздражнення в хвилі, коли треба було навпаки — викликати почуття солідарності. Ще правдоподібніше, що докір про те, що тепер "стяги Рюрикові і Давидові порізнились" і бунчуки їх віють неоднаково, додано як пізніший рефлекс прикрих переживань вищезгаданої невдалої мобілізації...

Натомість утеча Ігоря дала інше, хоч не політичне, то романтичне закінчення цілій історії. "Слово" від високого патріотичного пафосу пісень, від тонів національного пророка і студії, в котрий ввійшов автор під враженнями великого горя, яке впало на Русь, перейшов до більш скромного і лагідного мотиву — "добре все, що добре кінчиться".

Бог визволив Ігоря, він знов між своїми, "сонце світить на небі, Ігор князь в Руській землі". Ярославна може обняти своє ладо, Ігоревич також цілий — недобрі плани Гзака не збулись. "Страны ради, гради весели", "здрави князи и дружина"...

З погляду артистичного і культурного "Слово" стоїть незвичайно високо. Коли порівнюємо його, з одного боку, з риторичними, взагалі книжними творами цеї доби і з візантійськими творами, які оберталися в перекладах в тих часах, з другого боку, з творами західноєвропейськими тої ж доби, як "Пісня про Роланда", "Пісня про Нібелунгів" і т. ін., тоді тільки оцінюємо, наскільки тонко відчутий і артистично виконаний твір перед собою ми маємо. В порівнянні з зверхньо-блискучою, але доволі холодною і сухою книжною риторикою, де тільки зрідка виривається безпосередній — не крик, а зітхання душі, "Слово" визначається незвичайною експресією і безпосередністю свого лиризму, одягненого безконечним багатством епічних засобів. В порівнянні з епосом візантійським — раціоналістичним, отяжілим, позбавленим свіжості і безпосередньості чуття, "Слово" блищить щирістю, глибиною і силою афекту, як твори новоєвропейської романтики супроти епігонів псевдокласицизму. Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західноєвропейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв, як супроти примітивної діатоніки повніша хроматична гама (*Підкресл. ред.*).

Місце, котре я уділив йому в рамках цеї роботи, розмірно велике, все-таки не гідне вмістити того, що хотілось би піднести в цім творі щодо його змісту і форми, щодо місця в розвою ідей і поетичного втілення гадок і настроїв, яке воно займає в нашій літературній і культурній історії: напр., в відносинах сексуальних, культу жінки і романтичної симпатії, почутті національного обов'язку, воєнної солідарності, як кодекс нашого своєрідного лицарства княжодружинної доби. Я можу тільки закінчити цей розділ повторенням заклику старого поета: цей твір перегортайте денно і нощно — ви знайдете в нім всякий раз нову красу і новий зміст!

Борис Яценко

ДАВНЯ РУСЬ І ЇЇ СПАДКОЄМИЦЯ УКРАЇНА В СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"

"Слово о полку Ігоревім" належить до тих небагатьох творів києво-руської літератури, які постійно знаходяться у полі зору широкої громадськості й учених різних країн. Відомості про тисячі публікацій від часу відкриття рукопису в 1792 р. — монографії, статті, повідомлення — зібрані у бібліографічних виданнях і оглядах XIX—XX століть *. І це дозволяє не лише орієнтуватись у літературі з цього питання, а й бачити в самому процесі вивчення "Слова" певні тенденції і перспективи, незважаючи на різноманітність позицій, оцінок, характеристик в основних напрямках дослідження пам'ятки — історичному, лінгвістичному і літературному. Кожний з цих напрямків існує ніби автономно, і разом з тим визначальним є історичне осмислення твору, оскільки успішно вивчати пам'ятку можна лише на історичному фоні, прив'язавши її до конкретного періоду **.

* Найповніші огляди літератури про "Слово" зробили Є. В. Барсов, В. П. Адріанова-Перетц, Ф. М. Головенченко, Л. О. Дмитрієв, О. В. Творогов та ін.

** Пропонувались дати написання "Слова": 1185, 1187, 1194—1196, 1198, 1202, 1252 роки, XV, XVII, XVIII століття.

У різний час були більш або менш повно вивчені обставини відкриття рукопису "Слова", досліджене перше видання і Катерининська копія пам'ятки (П. П. Пекарський, І. І. Козловський, Є. В. Барсов, В. М. Перетц, Л. О. Дмитрієв, Ф. Я. Прийма, Г. М. Мойсеєва, В. П. Козлов та ін.), прослідковані зв'язки "Слова" з києво-руською літературою, зокрема літописами (І. Я. Франко, І. П. Хрущов, О. С. Орлов, О. І. Білецький, М. К. Гудзій, Д. С. Лихачов, Б. О. Рибаков, А. Г. Кузьмін, О. О. Зимін, В. Ю. Франчук, Л. Є. Махновець та ін.), вивчена поетика "Слова", його зв'язок з народною творчістю (М. О. Максимович, О. О. Потебня, В. П. Адріанова-Перетц, В. Ф. Ржига, Л. М. Робінсон та ін.), природа у "Слові" (М. В. Шарлемань, Г. В. Сумаруков та ін.). Із зарубіжних дослідників вагомий вклад внесли у вивчення "Слова" С. Гординський, Р. Якобсон, О. В. Соловйов та деякі інші вчені.

І все ж немало обставин і стереотипів здавна гальмували вивчення "Слова", помітно деформували історичне й естетичне уявлення про нього. Перш за все характеристика епохи "Слова" (кінець XII ст.) лишається в науковій літературі майже незмінною з середини XVIII ст. Розроблена ще В. М. Татищевим, М. В. Ломоносовим та рядом німецьких учених концепція історичного розвитку Російської імперії представила Росію як єдину спадкоємицю Київської Руси. Виходячи з цього, М. М. Карамзін запропонував свою періодизацію історії — три етапи прямого розвитку Росії: **найдавніший** (від Рюрика до Івана III), **середній** (до Петра I), **новий** (до Олександра I) [1]. Лише наприкінці XIX — на початку XX ст. М. Грушевський рішуче відкинув цю схему, заявивши: "Історія великоруська (такою стає ся "руська історія" від XII—XIII ст.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, ее тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась "общерусска" історія" [2]. На його думку, київський період перейшов у галицько-волинський XIII ст., потім у литовсько-польський XIV—XVI століть. А Владимирсько-Московська держава виросла на своєму корені. Однак, як відомо, погляди М. Грушевського були засуджені в радянській історіографії. Штучно відсікалась навіть згадка про Галицько-Волинське королівство XIII—XIV століть як таке, що зуміло зберегти генетичну єдність з Києвом, збагатити києво-руську спадщину; вивчався лише історичний епізод у курсі "загально-руської історії". В схемі імперської історіографії України і Білорусь розглядались як споконвічні російські території, що були анексовані Литвою і Польщею.

Ця ідея була взята в основу всіх історичних, філософських, філологічних, етнографічних, археологічних, антропологічних та інших досліджень. Так був перекинутий "місток від київської династії князів до московського царського дому" [3]. Для того щоб нав'язати Києву роль васала і зайняти його місце в авангарді історичного процесу, московські ідеологи використовували всі засоби, в тому числі й маніпуляції зі "Словом о полку Ігоревім". Імперська наукова і громадська думка не була зацікавлена в тому, щоб розкрити органічний зв'язок епохи і "Слова", а тому вибирала лише ті факти, які можна було пристосувати до ідеї провідної ролі Росії. Цим пояснюються численні спроби довести занепад Києва і посилення Суздальської землі уже в XII ст.; слабкість київського князя і успадкування титулу великого князя Всеволодом Суздальським (а отже, і його право на всю Наддніпрянщину); перенесення столиці Руси з Києва до Владимира-Суздальського ще в першій половині XII ст.

Сковані традиційною історичною схемою, деякі дослідники ще в XIX ст. висловлювали своє крайнє здивування тим, що у "Слові" Київ і великий князь київський показані у величі і могутності. Це суперечило їхнім уявленням про місце Києва в історичному розвитку XII ст., а тому позицію автора "Слова" приймали за необ'єктивну і нелогічну. Таке розуміння "Слова" знайшло відображення уже в коментарях О. І. Му-

сіна-Пушкіна до перекладу "Слова", у викладі змісту пам'ятки. Непорозумінь стало менше після появи праць М. Максимовича про "Слово". Але у 70-х роках XIX ст. відроджується історичний, текстологічний, палеографічний скептицизм стосовно "Слова", який знайшов відображення в дослідженнях П. П. Вяземського, Вс. Міллера, О. Потебні, О. Партицького, О. І. Соболевського, Д. І. Прозоровського та ін. Є. В. Барсов успішно вирішує ряд проблем у своєму тритомному енциклопедичному дослідженні "Слова". Та через деякий час "нелогічність" цієї пам'ятки буквально приголомшила О. Веселовського, В. Каллаша, В. Келтуялу та ін. Кожен з дослідників виходив із свого бачення "Слова", перекроював міжкнязівські і міжземельні відносини (а разом з тим і текст пам'ятки) відповідно до концепцій єдиного державного простору М. М. Карамзіна, С. М. Соловйова або до інших соціологічних теорій. На жаль, усім цим "пробам" не було дано у свій час критичної оцінки, і вони лишаються в науковому обігу.

Уже в XX ст. утвердилася хибна практика, коли "логічні" міркування випереджують (чи заміняють) дослідження, і текст "Слова" перекроюється відповідно до концепції дослідника. У "словознавстві" радянського часу була відроджена "загально-руська ідея", в якій провідна роль відводилась Владимиро-Суздальському князівству і його правителям, починаючи з Юрія Долгорукого. На утвердження цієї позиції були спрямовані усі зусилля великодержавників. І, як правило, ці потуги знаходили підтримку в середовищі українських учених. Повна "гармонія" була досягнута в період репресій 20—30-х років та після Другої світової війни. М. К. Грунський погодився з тим, що в епоху "Слова" Київ уже "не був центром, навколо якого об'єднувались руські князі" [1]. А в 1947 р. М. К. Гудзій підтвердив цю думку і відвів Святославу Всеволодовичу (у "Слові" він — "Грізний Великий Київський") роль нікчемного князька, здатного лише проголошувати "слізні промови", а не мужні заклики до інших господарів Руси [5].

Аналізуючи українські публікації 80—90-х років, можна переконатися, що такий рівень досліджень, на превеликий жаль, є і нині [6]. Офіціозові вдалося утримати "Слово" у вузьких хронологічних рамках 1185 р. (чи 1185—1187 років) і відсікти потужний пласт історичної інформації кінця 90-х років XII ст., що висвітлює ситуацію в повному обсязі міжкнязівських і міжземельних відносин у Руській землі та за її межами, зокрема в колишніх колоніях. Адже в 1185 р. князь Ігор міг бути представлений лише як невдаха й авантюрист (це і потрібно було для знецінення "Слова"). Ізольоване від своєї епохи, своїх історичних джерел — літописних повістей про Ігорів похід, які укладались протягом 1185—1198 років, — "Слово" стало жертвою найжорстокіших експериментів, що спотворювали і затемняли його патріотичну суть.

СВИСНУВ ОВЛУР ЗА РІКОЮ...

Князеві спиться — не спиться,
Вітер колише намет,
Крикнула вісниця-птиця,
Віщо шумить очерет.

Покотом сплять половчани,
Ніч — мов криниця без дна...
Клонить обличчя кохане
До узголів'я жона.

Ні, вже не знати спокою!
Туга пече, як змія!
Свиснув Овлур за рікою, —
Чуєш ти, земле моя!

Сідлані коні готові...
Геть із ласкавих тенет!..
Сон увірвавсь Кончакові,
Буря колише намет.

Максим Рильський

Так, Б. О. Рибаков запропонував свою довільну "реконструкцію" тексту "Слова" — сім перестановок (дві з них були зроблені ще в XIX ст.), вставку із "Слова о погибелі Руської землі" і навіть вилучення імені Ігоря із зронологічного перебігу "отъ стараго Владимера до нынѣшеняго Игоря" [7], вважаючи, що усі похвальні в цьому контексті слова стосуються лише Володимира Мономаха [8]. Дослідник детально аналізує текст другої редакції "Истории Российской" В. М. Татищева (далі: T_2) у порівнянні з Іпатським (Київським) літописом (далі: К) і приходить до висновку, що обидва тексти беруть свій початок від давнього літопису київського боярина Петра Бориславича, який був і автором "Слова" [9]. Але Б. О. Рибаков не врахував, що до складу Іпатського зводу ще у XII ст. увійшов чернігівський літопис. Як показує аналіз, у тексті T_2, редакція якого первинна стосовно К, проявляються чернігівські географічні і політичні орієнтири [10]. Отож, Б. О. Рибаков зіставляв **чернігівський** матеріал T_2 з **чернігівським** матеріалом К, які не мають нічого спільного з гаданою творчістю київського боярина Петра Бориславича.

Б. О. Рибаков зовсім виключає літописні повісті про похід 1185 р. із пошуків автора "Слова", що врешті позбавляє дослідження будь-якої історичної основи. Його концепція зорієнтована лише на князівську династію Мономаховичів, засновників московського царського дому. Такий підхід спотворює історичну канву "Слова", а разом з тим і історію України-Руси XI—XII століть. Моделюючи протистояння Чернігова і Києва у 80-х роках XII ст., Б. О. Рибаков формує уявлення про безладдя в Руській землі, про нездатність руських князів навести якийсь порядок [11]. І тоді на роль рятівника Руси може претендувати старійшина Мономаховичів — Всеволод Суздальський.

А. М. Робінсон, виходячи з тих же ідеологічних штампів, які компрометують князів із роду Олеговичів (Олега Святославовича, Святослава Всеволодовича, Ігоря Святославовича та ін.), висловив припущення, що в XI—XII століттях існувало уявлення про "сонячний фатум Олеговичів", нещастя яких пов'язувались із затемненнями. Для більшої переконливості А. М. Робінсон використав і ті численні затемнення XI—XII століть, які не зафіксовані в літописах, але були **математично** вирахувані на початку XX ст., і зіставив їх із датами смерті князів із роду Олеговичів як до дня смерті, так і після смерті [12]. На нашу думку, таку "фатальну хронологію" можна скласти для будь-якого князівського роду, в тому числі і для Мономаховичів, бо "математичні" затемнення (зважаючи на їх численність) легко підібрати до тієї чи іншої дати. Фактично у літописах лише деякі князі були "вшановані" сонячним затемненням, оскільки таке зіставлення свідчило про міру зна́чимості князя в житті народу.

Ускладнює вивчення "Слова" і **некритичне ставлення до літописного матеріалу**, коли не враховується динаміка суспільних відносин. Вище сказано про поспішні висновки Б. О. Рибакова щодо літописної інформації, які призвели до згубних експериментів над канонічним текстом "Слова". Не менш дивовижний і дослід Л. Махновця, який, намагаючись довести авторство Володимира Галицького щодо "Слова", твердив, що літописне оповідання (ототожнює з текстом К, що виник у 1198 р.) було написане князем Володимиром за кілька днів (або навіть годин!) до створення (імпровізації!) "Слова" на бенкеті в Києві в день Успіння Богородиці 15 серпня 1185 р. [13]

Нема потреби давати докладний аналіз цих побудов. Досить розглянути питання про час перебування Володимира Ярославовича в Русі. В літопису за роком 1184 коротко повідомляється, що Володимир утік із Галича і, не знайшовши притулку в різних князів, прийшов "к зяти своему Путивлю ко Игореви Святославичю". Той прийняв його з любов'ю, тримав у себе два роки, а на третій рік помирив з батьком і відіслав до Галича з си-

ном своїм Святославом, зятем Рюриковим [14]. Підрахунок у Л. Махновця простий: якщо до 1184 р. додати два роки, то одержимо 1186 р. Отже, час перебування Володимира Галицького на Сіверщиці припадає "на середину 1184 року — осінь 1186 року" [15]. На цьому основана ідея авторства Володимира щодо "Слова" і у Л. Махновця, і у С. Пушика, які вважають, що галицький князь був активним учасником подій 1185 р. в Русі.

Але це твердження вимагає перевірки. По-перше, запис у літопису носить ретроспективний характер: адже Святослав Ігоревич став зятем Рюриковим лише у 1188 р.; отож, це був спогад про події кількарічної давності. Не виключено, що літописець хотів нагадати Володимиру про послугу Ігоря після утвердження Володимира Ярославовича в Галичі (1189 р.). По-друге, в одній і тій самій літописній статті 1184 р. сказано і про втечу князя з Галича, і про повернення назад. Тому до того часу (1184 р.) Володимир уже міг бути в Галичі. Які є підстави для таких міркувань? Привертає увагу, що Володимир прийшов до Ігоря **в Путивль**, де той князював до 1179 р., а після смерті брата Олега перейшов до Новгорода-Сіверського [16]. У повідомленні літописця про мандри галицького вигнанця по Русі перераховані саме **стольні** міста князів. Яке-небудь вільне тлумачення тут виключене: за переходами князів літописці слідкували досить пильно. Якщо Володимир прийшов до Путивля навіть в останній рік князювання Ігоря там, то міг перебувати на Сіверщині в 1179—1181 роках. А в 1182 р. (за деякими джерелами — 1181 р.) померла у Владимирі-Суздальському його мати Ольга Юріївна, яка теж була вигнана з сином. Мабуть, це був найкращий момент, щоб помиритися з батьком. Отож, покинувши з матір'ю Галич у 1174 р. [17], Володимир після багатьох поневірянь повернувся додому в 1182 р. і не брав участі в подіях весни і літа 1185 р. в Руській землі.

Поки що не подоланий **статичний погляд** і на "Слово о полку Ігоревім", яке часто датують 1185—1187 роками на основі згадок у тексті про відомих князів, описів природи тощо, хоч окремі особи у "Слові" названі як живі, за визначенням Л. О. Дмитрієва, **ретроспективно** (Володимир Глібович, Ярослав Осмомисл) і відносяться до 1185 р. "незалежно від часу написання" пам'ятки [18]. Те ж стосується й описів природи. Тому ми не можемо орієнтуватися на них у датуванні "Слова".

Л. Махновець запропонував також своєрідне тлумачення "отня злата стола", у зверненні до Ярослава Осмомисла: "Высоко сѣдиши на **своемѣ** златокованнѣмъ столѣ... стрѣляеши съ **отня** злата стола Салтани за землями" (с. 30). Л. Махновець виходить з того, що **свій** престол Ярослава не може передувати **отчому** престолу, бо порушується етикет старшинства. А тому дефініцію "отень стол" слід віднести, мовляв, до дітей Ярослава, зокрема Володимира Ярославовича, який є **мовцем**, тобто автором "Слова о полку Ігоревім".

Однак "отень стол" згаданий ще у деяких місцях. Так, буйтур Всеволод, захоплений боєм, не пам'ятає "отня злата стола", тобто Чернігова (с. 14); Ігор і Всеволод злетіли з "отня злата стола" (Чернігова) пошукати града Тмутороканя (с. 24); Всеволод Суздальський не може прилетіти здалеку "отня злата стола поблюсти", тобто Переяслава (с. 28); князь Ігор утікає з полону "къ отню злату столу», тобто Чернігову (с. 40). Всі ці слова сказані **мовцем**, тобто автором "Слова", але отчини Чернігів і Переяслав належать, звичайно, не йому, а князям, про яких йдеться, тобто Ігореві і Всеволодові Святославичам та Всеволодові Юрійовичу. Так і у зверненні до Ярослава йдеться про "отень стол" Ярослава Осмомисла.

Л. Махновець вбачає дотримання суворого етикету старшинства й у літописному повідомленні про Ярославовича Володимира, який сів у Галичі на престолі "дѣда своего и отца своего" [19]. Але ця формула не обов'язкова. Мономах, наприклад, сів на престолі "отца своего и дѣдъ сво-

ихъ" [21]. Юрій Долгорукий сів на "дѣдни и на отни столѣ" в Лаврентіївському літопису [21] і "отець своихъ и дѣдъ в Іпатському [22]. Його син Всеволод, онук Мономаха, сів на "отни и на дѣдни столѣ в Володимери" [23]. А у повідомленні про вокняжіння Мстислава Ізяславовича на першому місці поставлений його рідний брат Ярослав, від якого той перебрав престол: "и сѣде на столѣ Ярославли и отца своего и дѣдъ своих" [24]. Дивно, що Л. Махновець не звернув уваги на цю особливість, переклавши весь Іпатський літопис. Коли йдеться про один і той самий престол, то князі на ньому не можуть бути старшими чи молодшими в політичному розумінні. Таке старшинство могло встановлюватись лише між князями, які займали **різні** престоли. У зверненні до Осмомисла мова йде лише про галицький престол.



З ілюстрацій до "Слова о полку Ігоревім". Худ. Георгій Якутович.

Іпатський літопис фіксує майже дослівний збіг із текстом "Слова" у розповіді про київське посольство в Галич (1153 р.). Йдеться про те, що Володимир Володарович зірвав переговори з посольством Ізяслава Київського, але несподівано помер. Киян знову запросили в палати, і коли вони зайшли, то "види Ярослава сѣдяща на **отни** мѣсцѣ" [25], тобто на місці свого батька Володимира Володаровича (порівн. у "Слові": "стрѣляеши съ **отня** злата стола Салтани за землями").

На нашу думку, більшість непорозумінь і довільних тлумачень виникає через недостатньо вивченість проблеми співвідношень між літописами і "Словом". Отож, потрібен системний аналіз усього матеріалу про похід сіверян у 1185 р.

У свій час і М. Максимович, і В. Бєлінський, займаючи антагоністичні позиції щодо перспектив розвитку української літератури, все ж погоджувалися на тому, що "Слово" — пам'ятка українська. Не сумнівався в цьому й академік В. Перетц (1926 р.). Лише згодом, особливо після голодомору 1932—1933 років і розстрілу українського відродження, почастішали спроби позбавити "Слово" українського авторства або, за висловом М. Грушевського, "тим чи іншим способом вирвати з українських рук" (*М. Грушевський*. Історія української літератури. — Т. 2. — С. 167). При цьому особливі надії покладалися на тих українських учених, які і вдома почували себе російською діаспорою. Ця політика досягла апогею в 1945—1947 роках, а у 80—90-х роках остаточно оформилася в публікаціях Б. Рибакова, зокрема в його праці "Петр Бориславич" (1991 р.) [51].

Російські літературознавці відкидають визначення радянського часу про "Слово" як пам'ятник "трех братских народов" і в "Энциклопедии "Слова о полку Игореве" (Спб., 1995) оголошують його "национальным литературным шедевром" Росії (Т. 1. — С. 3).

Але такі явища можуть побутувати лише в сфері політики. Щодо наукових досліджень, то вони, позбавлені свідомих фальсифікацій, неминуче утверджують українськість "Слова", яке на рідному ґрунті і в атмосфері української ментальності розкривається у всій своїй величі.

"Слово о полку Ігоревім" відобразило складну систему політичних відносин періоду розвиненого феодалізму в Руській землі XII ст. За визначенням Д. С. Лихачова автор "узагальнює історію в конкретних поетичних образах" [26], а "за його натяками і недомовками у більшості випадків ховаються факти" [27].

1198 рік — ймовірний, на наш погляд, час створення поеми — був одним із найскладніших у міжкнязівських і міжземельних стосунках. Після смерті Святослава Київського (1194 р.), авторитет якого в Русі був незаперечним, посилились чвари за першість, за перерозподіл територій. Рюрик Ростиславович перестав контролювати події і намагався знайти підтримку Олеговичів. Все це відобразилось і у "Слові". Автор зобразив державний устрій Руси як "дъскы безъ кнѣса" в теремі золотоверхому. Українські дослідники Ом. Огоновський [28], В. М. Перетц [29], В. П. Адріанова-Перетц [30] та інші одностайні в тому, що так у "сні Святослава" символізується смерть великого **князя**. Не менш зловісна там і згадка про "тисове ліжко". Ф. М. Головенченко наводить приклад із народної пісні:

Та положать моє біле тіло на тисовій лаві,
Та і зроблять на моє біле тіло труну тисовую.

Звідси дослідник робить висновок, що "кровать тисова" — то смертне ложе князя [31].

Великий Святослав згадує "босуви врани" біля Плíснеська (с. 23). Чорні ворони символізують трагічні події і масову смерть. Як вважають деякі вчені, Пліснесько — фортеця по дорозі з Волині в Галичину [32]. Саме тут у 1188 р. Роман Мстиславович зазнав поразки у першому зіткненні з угорцями за галицьку спадщину.

У своєму Золотому Слові Святослав закликає Всеволода Суздальського "отня злата стола поблюсти" (с. 28), тобто захистити Переяслав, який був переданий суздальцям у 1196 р. [33]

Той же Всеволод може "Волгу веслы роскропити, а Донъ шеломы выльяти" (с. 28), бо справді не раз воював з волзькими болгарами, а в 1198 р. здійснив свій перший похід на Дон. Щоправда, похід закінчився безрезультатно: Всеволод не знайшов половців і ні з чим повернувся до Володимира. А тому, на думку деяких дослідників, оце **хлюпання** водою без конкретного воєнного результату виглядає дещо смішним.

Інший настрій звучить у зверненні до Романа Волинського. Розповідаючи про переможені ним народи (хинову, литву, ятвягів, деремелу), автор особливо зупиняється на половцях, які сулиці свої покидали, "а главы своя поклониша подъ тыи мечи харалужныи" (с. 32). М. Ф. Котляр довів, що перший похід Романа на половців відбувся в 1197 чи в 1198 р., коли половці дещо посилили свою активність [34].

Ускладнилось становище і в Полоцькій землі: "Двина болотомъ течеть" (с. 33). Полоцькі князі, заплутавшись у міжусобицях, стали самі наводити литовців на свою землю. Уже в 1159 р. деякі князі "ходяше подъ Литвою в Лѣсѣхъ" [35]. У 1180 р. полочани привели на допомогу Святославу Всеволодовичу проти Всеволода Суздальського і Ростиславовичів і либь, і литву [36]. Але становище, описане автором "Слова", виникло не раніше 90-х років. Ще в 1191 р. полочани домовлялись з новгородцями про спільні дії проти литовців [37]. Але під час війни 1195—1196 років Ярослав Новгородський разом із смоленським та суздальським князями ізолював полочан від Руси, від Чернігова. Не виключено, що за цих умов полочани запросили на допомогу литовців, які й окупували всю область. У всякому

разі Ярослав Новгородський постійно тримав у Луках заставу — "отъ литвы оплечье Новугороду" [38]. Видно по всьому, що полоцькі князі уже не чинили опору литовцям. Внуки Всеслава забули заповіти діда, і лише Ізяслав Городенський виступив один проти литовців і загинув у бою, "притрепа славу дѣду своему Всеславу..., положи ю на кровать..." (с. 33—34), тобто на смертний одр.

У світлі цих фактів стає зрозумілою і найбільш парадоксальна фраза: "а погании емляху дань по бѣлѣ отъ двора" (с. 21). Данину можна збирати на адміністративно впорядкованих окупованих територіях. Так, хозари збирали данину "на Полянех, и на Сѣверехъ, и на Вятичихъ, имаху по бѣлѣи вѣверицѣ тако отъ дыма" [39]. У 883 р.. князь Олег підкорив деревлян і "поча на них дань имать по чернѣ кунѣ" [40]. Олег Святославович, прийшовши в 1096 р. в Ростовську землю; "посажа посадники по городмъ, и дани поча брати" [41].

Л. М. Гумільов, який датує "Слово" 1252 роком, вважає, що в данині "по бѣлѣ отъ двора" відобразився факт монгольського панування на Русі [42], тобто данину можна було збирати на окупованих територіях. І така ситуація склалася значно раніше монгольського завоювання. У "Слові" відображено новий етап відносин Руської землі з колишніми її колоніями — новий переділ Руси в 90-х роках XII ст., за яким Посулля, Поросся, як і Полоцька земля, опинились у чужинській окупації.

Останнє звернення Святослава в його Золотому Слові — до новгородського і полоцьких князів: "Ярославе и вси внуце Всеславли! Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени" (с. 34). До феодальної війни 1195—1196 років Ярослав жив з полочанами дружно, разом ходили проти литви, чуді. Але в 1196 р. суздальський князь "Всеволодъ иде на Черниговъ совокупивъ силу свою и Половѣчкую" [43]. Разом з тим він повелів Ярославу з новгородцями йти на Луки й оберігати від Полоцька землю Смоленську [44].

Між новгородцями і полочанами відродилась вікова ворожнеча, яка існувала ще з часів Рогволода. Коли війна закінчилась, Ярослав продовжував тримати новгородські війська на кордоні з Полоцькою землею. Існувала небезпека нової війни. В 1198 р. у Луках помер князь Ізяслав, син Ярослава Новгородського, і "на ту же осень придоша Полочане съ Литвою на Луки, и пожьгоша хоромы". Все це викликало законну тривогу в Чернігові: "Ярославе и вси внуце Всеславли! Уже понизить стязи свои..." Та Ярослав був настроєний на війну: "На ту же зиму ходи князь Ярослав съ Новгородьци, и съ Пльсковици, и съ Новотьржьци, и съ Ладожаны, и съ всею областію Новгородьскою къ Полотьску...» На цей раз до кровопролиття не дійшло: "... и устрѣтоша Полоцяне съ поклономъ на озерѣ на Касъплѣ, възъмьше миръ" [45].

Такі основні факти, що дозволяють датувати "Слово о полку Ігоревім" 1198 р. Ми вважаємо, що воно було написано після смерті Ярослава Всеволодовича і вокняжіння Ігоря Святославовича в Чернігові, під час найбільшого напруження полоцько-новгородських відносин. Автор настільки був стривожений розвитком цього конфлікту, що значну увагу приділив полоцькій історії. Він вивчив діяльність Всеслава Брячиславовича, який почав боротьбу за отчину "на сьдьмомъ вѣцѣ Трояни", осмислив діяння його нащадків з погляду нового часу. Отож, "Слово" було написане після нападу полочан на Луки до миру на озері Касоплі — можливо, у листопаді-грудні 1198 р. За межі цього часу автор "Слова" не виходить. Уже наступного 1199 р. новгородці прогнали Ярослава Володимировича, і він назавжди зникає з політичної арени.

Підтвердження датування "Слова" 1198 р. знаходимо і в осмисленні феодального етикету. Так, автор називає Чернігів "отнім столом" Ігоря і Всеволода Святославовичів, а він став таким лише після смерті Ярослава

Ой, що то за дим, від якої пожежі
За вітром валує на київські вежі?
То половці скачуть у люті сліпій,
Вогнем поливають сухий деревій
І мирних людей, налетівши з розгону,
Беруть на аркани й женуть до полону.
І, стан загорнувши, по схилах крутих
Волочать у лози дівчат молодих...

Ой, що там у небі заграло клубками,
Хто степ звеселяє лункими вістками,
Хто гучно сурмить у золочений ріг,
То київські вої, відбивши набіг,
Вертаються з бою степами ясними.
І пісня вихрасто витає над ними;
І радий Дніпро між порогів стрімких
Їм славу рокоче на спадах баских.

Яр Славутич

Всеволодовича (1198 р.). З цього погляду і надзвичайно важливий хронологічний перебіг "отъ стараго Владимера до нынѣшняго Игоря", в якому князь Ігор поставлений на один рівень зі старим Володимиром як **рівновеликий**. Зрозуміло, що у цьому випадку йдеться про один престол, а не про різні. І якщо врахувати, що автор веде оповідь від битви на Нежатиній ниві, відколи Володимир Мономах став чернігівським князем (1078 р.), то цілком очевидно, що таким повинен бути і статус князя Ігоря (1198 р.). До того ж Ігор Святославович став старшим серед Олеговичів, фактичним співправителем Рюрика Ростиславовича у Києві.

Аналогічний хронологічний перебіг знаходимо й у "Слові о погибелі Руської землі", де Ярослав Всеволодович, син Всеволода Юрійовича, поставлений на один рівень з Ярославом Мудрим, київським князем Володимиром Рюриковичем, перед своїм старшим братом Юрієм Владимирським. Це **рівень лише великого київського князя**: Ярослав зайняв київський престол після чергової міжусобиці 1235—1236 років, коли половці взяли в полон Володимира Рюриковича [46] Так і у "Слові о полку Ігоревім" князь Ігор Святославович, **урівняний** з Володимиром Київським, виступає у ролі вождя нової Руси. Отже, "Слово" зберегло цінну інформацію про політичне становище Руської землі наприкінці XII ст. На жаль, ця інформація ігнорується деякими дослідниками, які намагаються замкнути "Слово" в хронологічні рамки 1185—1187 років [47].

Незважаючи на фактичний розпад імперії, єдність Руської землі — це реальність "Слова", і вона вимагає наукового пояснення. М. Ф. Сумцов писав: "Ця Русь, очевидно, виразно усвідомлювала свою національну індивідуальність..." [48].

Найпоширеніша думка, нібито Руською землею називали весь державний простір Київської Руси. А тому героїчний пафос автора "Слова", його заклик до єдності Руської землі сприймались багатьма дослідниками як анахронізм. Так, М. Грушевський, розуміючи, що в епоху "Слова" (кінець XII ст.) повернення до Київської Руси було і неможливе, і недоцільне, назва той заклик "гальванізуванням старого", "шуканням пережитого" [49]. Останнім часом у цьому ж плані висловився і П. П. Толочко: "Політичним ідеалом автора "Слова" була Київська Русь початкового періоду, єдність якої ще не порушувалась князівськими усобицями", хоч умов для "єдності величезної Давньої Русі" уже не було [50]. Отож, з цього погляду автор "Слова" уявляється безнадійним мрійником, а його твір — пустою літературною забавою.

Розуміючи небезпеку такого висновку, що вів до знецінення "Слова", дехто з дослідників вирішив виправити становище, заявивши про конструктивність і своєчасність заклику до єдності імперії. На думку Л. Махновця, автор "Слова" підносив "загальноруські ідеї єднання [51]. М. Ю. Брайчевський засуджує всіх удільних князів як сепаратистів, вважаючи Святослава Всеволодовича — уособлення центральної влади — "єдиним цілком

позитивним героєм твору" [52]. А для С. П. Пінчука "Руська земля" — це "міста і села від Білого до Чорного морів, від Карпат до Волги [53]. Все це добре резонувало з провідними політичними ідеями радянського часу, але нічого не давало для розуміння "Слова о полку Ігоревім".

Як бачимо, авторові "Слова" приписують ідею імперії, яку він **ніколи** не відстоював. Навпаки, він із симпатією пише про становлення отчин в XI ст., усвідомлює, що після розвалу імперії основне завдання — захистити Русь-метрополію від розтягування "околними". Отже, йдеться про історичну реальність на схилі XII ст. — формування і консолідацію власне Руської землі. Київська імперія не називалась Руською землею. У літописах того часу не зафіксовано київських великодержавних тенденцій, які б розширювали межі й назву Руської землі на завойовані Києвом неруські землі. У ПВР руська земля чітко визначена у межах розселення слов'ян. Далі йде інформація про інші народи **поза** Руссю. Це, в основному, фінські народи Ростово-Суздальської і частково Новгородської земель. Так визначають межі Руської землі й археологи. Зараз уже відомо, що так звані "племена" були фактично частинами одного народу, які приймали назви за місцем свого розселення; що спочатку утворилося ядро держави, навколо якого наросли нові території, "якраз ті, де нема так званих племенних типів скроневих кілець. Це ростово-суздальське Опілля, костромське Поволжя, Білозер'я і, нарешті, Новгородська земля" [54—58]. Саме ці землі не належали до власне Руської землі. [...]

Ще Ярослав Мудрий розподілив синам лише ті землі, які були ядром, метрополією держави, — Київ, Чернігів, Переяслав, Волинь, Смоленськ, — а Новгород і Ростово-Суздальське Опілля були **придані** князям метрополії. М. Ю. Брайчевський звернув увагу на те, що в Любецькому з'їзді князів (1097 р.) взяли участь, окрім Києва (як столиці), також Чернігів, Переяслав, Волинь, Перемишль, Теребовль; вони й складали територію Руської землі наприкінці XI ст. [59]

Чіткіше проявилася територія Руси в посланні Романа Мстиславовича до князів, яке було написане десь у 1196—1198 роках. У ньому князь Роман називає **місцевих** князів — володимирського, чернігівського, галицького, смоленського, полоцького і рязанського, з кола яких він пропонував обирати великого київського князя. Як автор цього проекту, князь Роман назвав першим володимирського (на Волині) князя, а це свідчить про те, що послання було складене ще до підпорядкування ним Галича в 1199 р. Визнаючи родове старійшинство суздальського князя, Роман Мстиславович не відносив його до **місцевих** князів, оскільки Суздаль був поза межами Руси, і не вважав за можливе, щоб той брав участь у виборах великого київського князя [60].

На нашу думку, ідея Золотого Слова Святослава у "Слові" могла виникнути під впливом переліку князів у посланні Романа Мстиславовича. Хоч згідно з літописом Святослав узнав про поразку сіверян у Чернігові, у "Слові" він виголошує своє звернення до князів "въ Киевѣ на Горахъ" (с. 23), утверджуючи тим самим старшинство київського престолу і великого київського князя.

Другим названий, як і в Романа, чернігівський князь. Ним тоді, в 1185 р., був Ярослав Всеволодович, рідний брат Святослава. Під час феодальної війни за переділ Руської землі в 1195—1196 роках Роман Мстиславович пропонував Ярослава на київське старійшинство як главу старшої князівської лінії. Автор "Слова" дає чернігівцям високу військову характеристику, але вважає, що їхня допомога Ігореві була недостатньою: "А уже не вижду власти сильнаго, и багатаго и многовои брата моего Ярослава..." (с. 26—27). Ця критика могла виникнути вже після його смерті (1198 р.).

В. М. Татищев висловлював гадку, що в переліку князів послання Романа міг бути пропуск. Саме так: тут не названий переяславський князь,



Пам'ятник поету княжого Києва Боянові в Новгород-Сіверському.

третій за значенням сюзерен Руси. І цьому є своє пояснення. З того часу, як Всеволод Суздальський утвердився в Переяславі Руському (1196 р.), він надсилав до міста своїх синів, які правили від його імені. Переяслав на той час утратив статус самостійної князівської резиденції, а тому його і немає в переліку. Цей факт переконує в тому, що князь Роман виключав будь-яку участь суздальського князя (або його васалів) у руських справах.

Дещо інакше вирішує цю ситуацію автор "Слова". Він звертається до Всеволода Суздальського, нагадуючи йому про його обов'язок щодо "отня злата стола" (с. 28), щоб захистити Переяслав. Як і Роман, автор "Слова" не допускає ніякого втручання Суздаля у внутрішні справи Руси, хоч і змушений визнати його право на Переяслав.

Назвавши три основних престоли Руської землі — Київ, Чернігів і Переяслав, — автор "Слова" звертається до Святославового співправителя Рюрика та його брата Давида Смоленського, яким дає різко негативну характеристику, про що мовлено вище. Рюрик і Давид Ростиславовичі проявили свою повну васальну залежність від Всеволода Суздальського в 1195—1196 роках.

Далі йдуть звернення до Ярослава Галицького, Романа Волинського і луцьких князів із закликом встати за землю Руськую, за рани Ігореві. Автор закликає також Ярослава Новгородського і полоцьких князів припинити війну, яка з новою силою загорілася восени 1198 р., і встановити мир. Тут новгородський князь названий лише тому, що був у конфлікті з полочанами. Основне місце займає у "Слові" полоцька історія XI—XII століть.

Таким чином, у "Слові" названі київський, чернігівський, переяславський, смоленський, галицький, володимиро-волинський (включаючи луцьких князів) і полоцький престоли. Мабуть, вони, на думку автора "Слова", і складали територію України-Руси наприкінці XII ст. Тут не названий рязанський князь, хоч у переліку Романа він є. Гадаємо, що для автора "Слова" Рязань входила до складу Руси, поки була підпорядкована Чернігівській єпархії. А в 1198 р. в Рязані була створена окрема єпархія. І це докорінно змінило політичне становище Рязанського князівства, яке переходило під контроль Всеволода Суздальського. Даний факт підтверджує наше датування послання Романа 1196—1197 років чи в першій половині 1198 р. Адже князь Роман не включав до свого проекту васалів суздальського князя.

Звичайно, територія Руської землі у XII ст. була менша, ніж імперія Володимира Першого. Однак неправомірно говорити про істотне звуження її. Навпаки, Русь, яка споконвіку включала лише Наддніпрянщину, зу-

міла **розширитись**, утримавши при собі в період розпаду імперії і Галицько-Волинську, і Полоцьку, і Смоленську землі. На думку А. М. Робінсона, в епоху "Слова" Руська земля обіймала Середню Наддніпрянщину "із додатком Посейм'я [61] тобто Сіверської землі. Із входженням Сіверщини до складу Руси завершилося формування її території (теперішньої України), визначилися її північно-східні кордони. Тому похід Ігоря мав епохальне значення в історії України-Руси. Києво-руський народ змушений був захищатися від агресивних сусідів — Хинови, Литви, Половеччини, Угорщини, згодом Польщі. З цих позицій треба оцінювати роль і Києва, і великого київського князя у "Слові".

У другій половині XII ст. політична система України-Руси більш-менш стабілізувалася. Визначальну роль тут відіграло те, що певні князівські роди закріпилися у своїх отчинах. До того ж кияни вміло балансували між двома династіями нащадків Олега Святославовича та Володимира Мономаха, витворивши особливу форму правління — **дуумвірат**. Коли старійшина одного із родів ставав київським князем, він заручався зовнішньою підтримкою іншого роду. Так було за часів Ізяслава Мстиславовича, Юрія Долгорукого, Ростислава Мстиславовича, Мстислава та Ярослава Ізяславовичів, Романа Ростиславовича та ін. При цьому великі князі наділяли отчинників містами в Руській землі. Поступово склалася система спільного володіння і колективної оборони Руси. Вперше це питання підняв ще в 40-х роках Юрій Долгорукий, який зажадав "частки" в Руській землі для себе і своїх дітей. Майже через 50 літ те саме вимагав і його син Всеволод Суздальський і прагнув приєднати до своїх володінь Переяславщину та Сіверщину. Отож, Русь мусила бути постійно у стані бойової готовності.

Святославові Всеволодовичу вдалося знищити тенденцію до розтягування руських земель, але довелося погодитися на те, що Рюрик Ростиславович став його співправителем, тобто дуумвірат набрав іншого змісту — **внутрішнього**.

Після смерті Святослава (1194 р.) Рюрик, об'явивши себе старійшим у Руській землі і намагаючись утриматися в Києві, вдався до старої системи **паювання**, що призвело до великої війни за перерозподіл Руської землі. Всеволод Суздальський, маніпулюючи наділами, зумів пересварити руських князів. У війні 1195—1196 років, яка охопила всі руські землі і колишні колонії, князь Роман Мстиславович виступав у союзі з чернігівськими і полоцькими князями. Йому протистояв Рюрик Київський у спілці з половцями, смоленським, суздальським, новгородським та деякими іншими князями. В 1196 р. Рюрик порвав союз із суздальським князем, і війна припинилася. Однак суздальський князь одержав під свій контроль "отній стіл" — Переяслав Руський. Цей факт ніяк не можна віднести до успіхів київської дипломатії. Адже в 1196 р. вся Руська земля фактично опинилася в лещатах ворожих сил, а половецькі орди, союзники Суздаля, впритул підійшли до Києва. Тоді ж стала цілком очевидною нездатність Рюрика управляти Руссю. Роман пропонував на київське князювання Ярослава Чернігівського, а коли той помер, то єдиним претендентом на політичне старійшинство став Ігор Святославович, який очолив рід Олеговичів. "Слово о полку Ігоревім", написане наприкінці 1198 р., було ніби відповіддю на послання князя Романа. Автор "Слова" Ольстин Олексич закликав до союзу Олеговичів з Романом Волинським.

Але вже після написання "Слова", в 1199 р., Роман Мстиславович вступив до Галича, на який претендували й Ігоровичі, онуки Осмомисла. Тому союз Ігоря з Романом став неможливий. Невдовзі Русь втратила обох своїх великих захисників і реформаторів. Але ідея державотворення на етнічній основі продовжувала жити, формуючи національне самоусвідомлення українського народу.

Руська земля — головний герой "Слова". Всі переживання князів і воїнів пов'язані з Руссю, її життям і благополуччям. За Руську землю вийшли вони в похід, коли побачили, що рідній землі загрожує полон, і полягли за неї в чесному бою. Страждання Руси і заклики відстояти її проходять через весь твір. За визначенням Д. С. Лихачова вся боротьба з ворогами "поетично трансформується з уявленнями про боротьбу світла з темрявою — активною темрявою" і завершується перемогою світла [62]. Тому дивною виглядить позиція А. А. Горського, який, оперуючи зжитими уже стереотипами, твердить, що сонячне затемнення спонукало "до відмови від "нечесного" заходу", але князь Ігор "знехтував знаменням... і сили природи стають ворожими йому" [63]. Подібну позицію зайняв і А. Косоруков [64]. Однак дослідники повинні були б погодитись з тим, що наступ пітьми необхідно було зупинити і відвернути активними діями. І такою дією був похід князя Ігоря, який "наведе своя храбрыя плъкы на землю Половѣцькую за землю Руськую" (с. 5). Тому немає підстав говорити про ворожість сил природи до Ігоря. З одного боку, як видно, сонце йому пітьмою "путь заступаше" (с. 8). Але, з іншого боку, темрява ніби встає між **світлим** сонцем і князем, темрява **від** сонця прикрила сіверян. Так і небезпека **від** моря загрожує воїнам: хмари і стріли **з** моря; половці **від** Дону і **від** моря. Як сказано у "Слові Данила Заточеника", "То не море топить корабли, но вѣтри..." [65]. Князь Ігор виступає проти реальних дій темних сил, які ніби відгороджують його від двох основних джерел життя — **вогню** (сонця) і **води** (моря). На нашу думку, у "Слові" головне не перемога чи поразка, головне — дія, принесення жертви, яка і перемагає сили темряви. І вже вільне сонце — воно сяє; вільне море — через нього линуть голоси від Дунаю до Києва. Дякуючи своєчасному виступу Ігоря в похід, відновлюється рівновага у природі і суспільстві: жертва Ігоря вносить порядок у хаос, розсуває межі знаного.

Ставленням до Руської землі перевіряється позиція кожного з князів. І Божий промисел вибирає лише Ігоря як захисника Руси, показуючи йому шлях з полону на Руську землю, до отчого золотого столу. Радіє Руська земля — їй без Ігоря, як тілові без голови (с. 44). Ця картина глибоко символічна, бо показує весь подальший шлях князя Ігоря до верховної влади над Руссю. У "Слові" замкнувся величезний історичний період, тернистий шлях Руської землі од старого Володимира до Ігоря Святославовича, з яким пов'язані всі надії автора "Слова". На цю ідею "Слова" вказав у свій час П. П. Вяземський: "Співець Ігорів... нічого не мав іншого на увазі, як представити кандидата для захисту єдності рідного племені" [66]. У 1185 р. князь Ігор вирвав рідну землю з полону ворожих сил. Автор "Слова" сподівається, що і в 1198 р. Ігор Чернігівський і Київський повторить свій подвиг і врятує вже всю Руську землю від безчестя, погрому і пограбування. Не архаїчні імперські ідеали, а живі ідеї єднання руських князів, фактична єдність Руської землі XII ст. (теперішньої України) пронизує весь твір.

Таким чином, Руська земля XII ст. — пряма спадкоємиця Руської землі (Метрополії) IX—XI століть. Такий погляд зберігався і у XIII ст., відобразився у "Слові о погибелі Руської землі" (1235—1236 роки), де віддана перевага київським, **руським** князям, тобто і у XIII ст. Київ зберігав роль об'єднавчого політичного центру. Теорія про перенесення столиці Руси до Владимира Суздальського виникла значно пізніше, щоб обґрунтувати претензії Московського царства на зверхність у слов'янському світі [67].

"Слово о полку Ігоревім" — героїчний епос про становлення Руської землі (без колоній) з центром у Києві в постімперський період — підтверджує ідею безперервності києво-руської (української) історії з найдавніших часів до наших днів. Воно звернене в майбутнє.

Ужгород

1 *Карамзин Н. М.* Предания веков. — М., 1989. — С. 39.
2 *Грушевський М.* Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. — 1991. — № 3.
3 *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968. — С. 191.
4 *Грунський М. К.* Слово о полку Ігоревім. — Харків, 1931. — С. 12.
5 *Гудзий Н. К.* О составе "золотого слова" Святослава в "Слове о полку Игореве" // Весник Московского университета. — 1947. — № 2. — С. 28.
6 *Яценко Б.* Про концепцію "Слова о полку Ігоревім" // Березіль. — 1993. — № 7—8. — С. 139—148.
7 Ироническая пѣснь о походѣ на половцевъ... — М., 1800. — С. 5. Далі посилання на сторінки в тексті (див., наприклад, с. 19, 20 і т. д.).
8 *Рыбаков Б. А.*: 1) Перепутанные страницы: О первоначальной конструкции "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и его время. — М., 1985. — С. 25—67; 2) Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. — 1986. — № 10. — С. 103.
9 *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". — М., 1972. — С. 499—515.
10 Див. *Яценко Б. И.* Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Исследования "Слова о полку Игореве". — Л., 1986. — С. 38—57.
11 Див. *Рыбаков Б. А.* Петр Бориславич. Поиск автора "Слова о полку Игореве". — М., 1991.
12 *Робинсон А. Н.* Солнечная символика в "Слове о полку Игореве". — М., 1978. — С. 49.
13 *Махновець Л.* Про автора "Слова о полку Ігоревім". — К., 1989. — С. 163—183.
14 Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Т. 2. — Стп. 633—634.
15 *Махновець Л.* Про автора "Слова о полку Ігоревім". — С. 183.
16 ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 613.
17 *Там само.* — Стп. 571.
18 *Дмитриев Л. А.* Автор "Слова о полку Игореве" // ТОДРЛ. — Л., 1985. — Т. 40. — С. 34.
19 ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 657.
20 *Там само.* — Стп. 276.
21 *Там само.* — Т. 1. — Стп. 375.
22 *Там само.* — Т. 2. — Стп. 478.
23 *Там само.* — Т. 1. — Стп. 380.
24 *Там само.* — Т. 2. — Стп. 535.
25 ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 464.
26 Див. Слово о полку Игореве // Сборник исследований и статей. — М.; Л., 1950. — С. 50.
27 *Там само.* — С. 31.
28 Слово о пълку Игоревѣ. Поетичний пам'ятник Руської письменности XII віку / Текст з перекладом і поясненнями видав Омелян Огоновський. — Львів, 1876. — С. 80.
29 *Перетц В.* Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. — Київ. 1926. — С. 250.
30 *Адрианова-Перетц В. П.* "Слово о полку Игореве" и памятники русской литературы XI—XIII веков. — Л., 1968. — С. 81.
31 *Головенченко Ф. М.* Слово о полку Игореве. — М., 1963. — С. 44—45.
32 *Щурат В.* Вид Плїснеська в "Словѣ о полку Игоревѣ". — Львів, 1919; Заклинський Р. Пояснення одного темного місця в "Слові о полку Ігоревім". — Львів, 1906.
33 *Татищев В. И.* История Российская. — Т. 3. — С. 164.
34 *Котляр М. Ф.* Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Український історичний журнал. — 1965. — № 1. — С. 117—120.
35 Лѣтопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 340.
36 *Там само.* — С. 419.
37 ПСРЛ. — Т. 3. — С. 20.
38 *Там само.* — С. 24.
39 Лѣтопись по Ипатскому списку. — С. 11.
40 *Там само.* — С. 13.
41 *Там само.* — С. 165.
42 *Гумилев Л. Н.* Поиски вымышленного царства. — М., 1970. — С. 339.
43 ПСРЛ — Т. 4. — Ч. 1. — Л., 1929. — С. 177.
44 *Татищев В. Н.* История Российская. — Т. 3. — С. 162.
45 ПСРЛ. — Т. 3. — С. 24.
46 *Яценко Б.* "Слово о погибели Рускыя земли" — київська пам'ятка XIII століття // Слово і час. — 1993. — № 5. — С. 13—17.
47 Див. Русская литература. — 1985. — № 4. — С. 15—28.

[48] *Сумцов Н. Ф.* О национальном самосознании домонгольской Руси. — К., 1905. — С. 4.
[49] *Грушевський М.* Історія української літератури. — Київ—Львів, 1923. — Т. 2 (частини першої книга друга). — С. 224.
[50] *Толочко Н. И.* Киевская Русь эпохи "Слова о полку Игореве" (К проблеме гос. устройства) // Историзм и обстоятельства возникновения (Слова о полку Игореве... — Суми, 1990. — С. 24—25.
[51] *Махновець Л.* Про автора "Слова" // Пам'ятники України. — 1985. — № 3. — С. 27.
[52] *Брайчевський М.* Велична пам'ятка давньоруської літератури // Пам'ятники України. — 1985. — № 3. — С. 35.
[53] *Пінчук С. П.* Слово о полку Ігоревім. — К., 1990. — С. 68.
[54] *Янин В. Л., Алешковский М. Х.* Происхождение Новгорода (К постановке проблемы) // История СССР. — 1971. — № 2. — С. 45.
[55] *Соловьев А. В.* Восемь заметок к "Слову о полку Игореве" // ТОДРЛ. — М.; Л., 1964. — Т. 20. — С. 367—369.
[56] *Миллер В. Ф.* "Хинова" "Слова о полку Игореве" // Известия отделения русского языка и словесности. — СПб., 1914. — Т. 19. — Кн. 1. — С. 113—114.
[57] ПСРЛ. — СПб., 1841. — Т. 3. — Новгородскія лѣтописи. — С. 15.
[58] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии // Советская этнография. — 1971. — № 2. — С. 57.
[59] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. — К., 1968. — С. 191.
[60] *Татищев В. Н.* История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169—170, 257 (2-га ред.); Т. 4. — С. 328—329, 457 (1-ша ред.).
[61] *Робинсон А. Н.* "Русская земля" в "Слове о полку Игореве" // ТОДРЛ. — Л., 1976. — Т. 31. — С. 136.
[62] *Лихачев Д. С.* "Слово о полку Игореве" и культура его времени. — М., 1985. — С. 263.
[63] *Горский А. А.* "Море" в "Слове о полку Игореве" // Вестник МГУ. — Серия 8. История. — 1985. — № 3. — С. 78.
[64] *Косоруков А.* Гений без имени // Октябрь. — 1985. — № 8. — С. 162.
[65] Див. *Зарубин Н.* Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам... — М., 1932. — С. 25.
[66] Замечания на "Слово о полку Игорвѣ" кн. Павла Петровича Вяземского. — СПб., 1875. — С. 483.
[67] *Яценко Б.* "Слово о погибели Рускыя земли" — київська пам'ятка XIII століття // Слово і час. — 1993. — № 5. — С. 13—17.

ВУЛКАННИЙ ЕТЮД

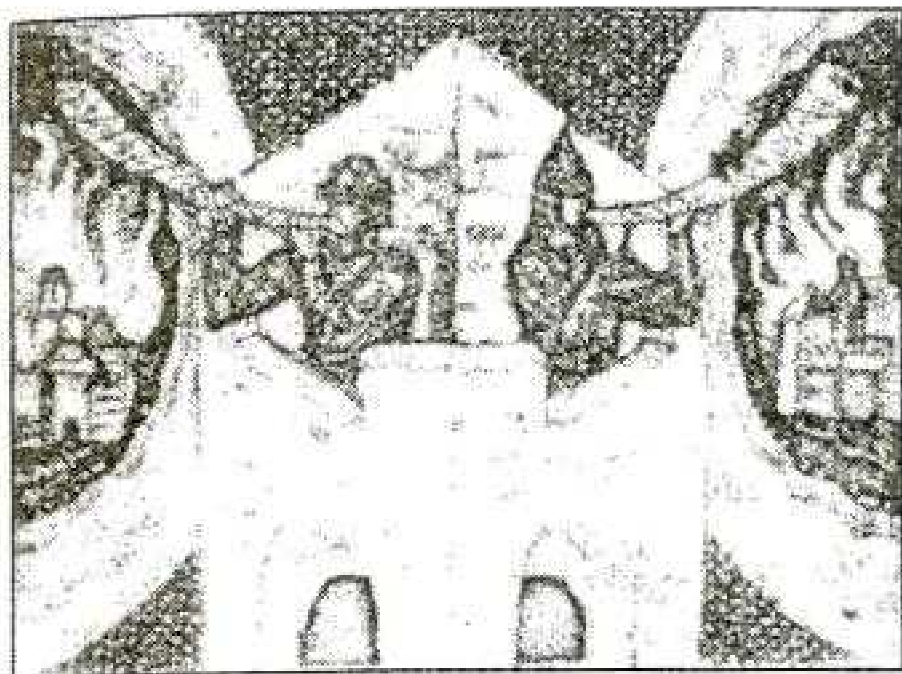


Козацькі могили високі —
Незгаслі вулкани Вкраїни.
Стікають пшеничні потоки
Із їх польової вершини.

В могилах похована мука —
Дідів перемолоті кості,
В могилах — кайдани онука,
Обірвані в праведній злості.

З сльози проростає зернина
І колосом зірку черкає —
В розливі пшениць потопає
Вулканна моя Україна.

Іван Драч



Народні свята та обряди

І. П. Воробйова

ХРИСТИЯНСЬКІ СВЯТА ДАВНЬОГО КИЄВА: ОСІННІЙ ЦИКЛ

З давна найважливіші свята, котрі щороку відзначали в Києві, були пов'язані з шануванням Пресвятої Богородиці, святих Климента, Миколи, Михайла та інших, які входили до київського пантеону святих [1]. Храмове свято св. Софії — Премудрості Божої припадало на 8 вересня. Воно починалося службою Різдва Богородиці. В цей день тисячі християн збиралися до Софійського храму. Віруючі вважали, що кожний, хто погляне на Богоматір-Оранту, отримає небесне покровительство. Вони були переконані: доки стоїть в храмі св. Софії "Непорушна стіна", доти стоятиме й Київ.

Культ Богородиці-Заступниці був домінуючим у сакральній культурі Києва [2]. Її вважали покровителькою Київської держави. Свято Різдво Богородиці, чи Мала Пречиста, — перше в циклі великих двунадесятих свят. Андрій Критський називає його "початком свят", але за часом появи Різдво Богородиці чи не одне з найостанніших серед двунадесятих [3]. Остаточно воно встановилось у VI ст. 8 вересня, коли жнива вже закінчилися, врожай обмолочений, а зерно засипане в засіки, відзначалось язичницьке свято збору врожаю. Тому саме цього дня було встановлене нове свято, пов'язане з подіями священної історії, — Різдво Богородиці.

Друге велике християнське свято — свято Воздвиження Хреста Господня. Церковна легенда розповідає, як у 311 р. імператор Костянтин перед вирішальною битвою з Максенцієм побачив на сонці хрест. Вночі уві сні йому з'явився Ісус Христос і наказав виготовити військовий стяг з таким хрестом. Здобувши перемогу над римським імператором, Костянтин звелів спорудити свою статую, яка тримала військовий стяг з хрестом. У 324 р. мати Костянтина Олена ходила на прощу в Палестину, де знайшла Життєдайний Хрест Господень. В пам'ять цієї події почали споруджувати храми. 13 вересня 335 р. в Єрусалимі було освячено храм, закладений Оленою, а наступний день став днем свята Воздвиження Хреста Господня.

614 р. на Палестину, яка потрапила під владу Візантії, напали перси. Вони пограбували Єрусалим, захопили святині, серед них — Хрест Господень. Лише через 14 років імператор Іраклій, розбивши персів (628 р.), повернув Хрест у Єрусалим. Він сам вніс його до храму. З приводу такої події відбувся урочистий молебен, і Хрест було знову воздвигнуто.

Перший християнський імператор Костянтин Великий, канонізований Східною Церквою, був для київських князів ідеалом християнського

правителя. З ним часто порівнюють князя Володимира [4]. Так, Іларіон у "Слові про закон і благодать" зазначав: він "съ материю своею Еленою крестъ от Иерусалима принесьше.., ты же съ бабою твоею Ольгою крестъ от новаго Ієрусалима — Константина града" [5]. А Яків Мніх у "Пам'яті і похвалі князеві Володимиру" ніби продовжує: "И ты, блаженыи княже Володимеру, подобно Константину Великому створи. Яко же онъ... приведе къ Богу святымъ крещеньемъ бещисленое множество, и требиша бѣсовьская потреби, и храмы идольскыя раздруши, и церквами украси всю вселеную и грады, и заповѣда въ церквахъ памяти святыхъ творити пѣныи и молитвами и праздникы праздновати на славу и на хвалу Богу. Тако же и блаженьи князъ Володимиръ створи с бабою своею Олгою" [6].

Виняткове місце в сакральній культурі Києва належить святу Покрови Пресв. Богородиці. За царювання Льва VI Філософа, під час облоги Константинополя сарацинами, Св. Андрій Юродивий зі своїм учнем Єпіфанієм, перебуваючи у Влахернському храмі, побачили Богородицю, яка розкрила над віруючими свій омофор (покрову). Після цього підбадьорені греки відбили сарацинів. Облогу було знято. На згадку про цю подію з 1 жовтня 910 р. встановлено свято Покрови Пресвятої Богородиці.

Існують дві версії стосовно появи свята Покрови в Руській Церкві: 1) воно має київське походження; 2) було встановлене Андрієм Боголюбським у Володимиро-Суздальському князівстві. Наведемо докази на користь першої версії.

Церква Успіння Пресв. Богородиці в Києво-Печерській Лаврі зведена грецькими будівничими, яким перед поїздкою до Києва, як повідомляє Києво-Печерський патерик, Цариця Небесна сказала: "Хощу церковь вызградить себѣ въ Руси, въ Кіевѣ... Пріиду же и сама видѣти церкве и в неи хощу жити" [7]. Грецькі майстри принесли з собою дарунок Божої Матері — мощі мучеників та Ікону Пресв. Богородиці з Влахернського Храму. Отже, Успенська церква мала безпосередній зв'язок з Константинопольським Влахернським храмом. Як свідчать літописи, у Києві існував храм, який часом називали Влахернським: "...Кончаша верхъ стыга Бца на Кловѣ заложенѣеи Стефаном игуменом Печерськы" [8]. Уславлюючи діяльність Ярослава Мудрого, митрополит Іларіон підкреслював: "Славный градъ Киевъ величеством яко вѣнцемъ обложилъ, прѣдал люди твоя и град святѣи всеславньи скрѣи на помощь хрестианомъ святѣи Богородици". Простежується подібність культу Богородиці-Заступниці, покровительки Києва, якій присвячувалась переважна більшість храмів стольного града, до ідеї Покрови Богородиці: "Град, почитающий Тя и по долгу славящий, покрываеши, пречистая, Твоим омофором честным от нахождения противных, от глада же и трусла, и междоусобныя брани" [9].

Ймовірно, що в Києві свято Покрови Пресв. Богородиці було встановлено в 1103 р. за ігумена Києво-Печерського монастиря Феоктиста з ініціативи Володимира Мономаха. Того дня церква служила Акафіст Покрові Богоматері, в якому повторювалися слова: "Радуйся, радосте наша, покрий нас від усякого зла честним своїм омофором" [10].

До пантеону київських святих входив св. Дмитро з Солуні. За відкриту проповідь християнської віри імператор Максиміліан звелів ув'язнити його і стратити 26 жовтня 306 р. Відомо, що 597 р., коли авари взяли в облогу Солунь, саме св. Дмитро врятував мешканців рідного міста. Його бачили на білому коні і в білому одязі. Допоміг він солунянам і при нападі болгар (1040 р.). Св. Дмитро був християнським покровителем київського князя Ізяслава. Пам'ять св. Дмитра кияни шанували 26 жовтня — в день його загибелі.

Християни Києва відзначали 8 день листопада як "Собор Архістратига Михаїла". Свято "Собору" святих ангелів на чолі з Архангелом Михаїлом відоме з IV ст. Слід зазначити, що культ ангелів, які виконують важ-

ливу роль у встановленні Царства Божого на землі, мав величезне значення. Віруючі вважали Архангела Михаїла захисником віри, великим князем небесних сил, борцем проти зла. Він був християнським покровителем візантійського імператора Костянтина, Карла Великого й Оттона III. Архістратига Михаїла шанували й київські князі [11]. Святополк Ізяславич на честь свого святого заступника збудував у Києві 1108 р. Михайлівський Золотоверхий монастир. 8 листопада вперше відзначалося храмове свято Золотоверхого собору. Християни збиралися на урочисту службу. Залита світлом церква мала чудовий вигляд, коли під час літургії розчинялися срібні Царські врата, очі киян зупинялися на фресках і мозаїках. Головною святинею храму були мощі св. Варвари. 8 листопада та 4 грудня, в день пам'яті великомучениці, її мощі обносили навколо Михайлівського Золотоверхого собору.

З часом культ святого воїтеля набув у Києві значного поширення [12]. Ще 1088 р. на дніпрових кручах у Видубицькому монастирі постала церква св. Михаїла [13]. Зображення Архістратига Михаїла можна було побачити на стягах та інших атрибутах влади.

1471 р. на гербі Київського воєводства з'явилося зображення Архістратига Михаїла, святого Заступника Києва.

Київський храм Успіння Богородиці (Десятинна церква) був центром культу св. Климента — учня апостола Петра. Він очолював Римську кафедру в 92—101 рр. Імператор Траян вислав Климента з Риму до Херсонеса, де він поширював Христову віру серед засуджених на каторжні роботи в Інкерманських каменоломнях. 101 р. св. Климента, за наказом імператора, було втоплено в Чорному морі. Кирило (Костянтин) Філософ, прямуючи до Хазарського каганату з церковно-політичною місією (860 р.), відвідав Херсонес і знайшов мощі святого. Їх помістили в єпископській церкві св. Климента (частину мощей слов'янські просвітителі подарували папі Андріану II), там було поховано і самого Кирила (Костянтина). Князь Володимир, прийнявши християнство, привіз голову Климента і тіло його учня Фіфа до київської Десятинної церкви, яку саксонський хроніст Тітмар Марзебурзький називав Климентовою. У Десятинному храмі читали "Слово на перенесення мощей св. Климента".

Роже Шалонський, який відвідав Київ 1048 р. у складі французького посольства, що приїхало сватати доньку Ярослава Мудрого Ганну, підтвердив відомості про те, що в Києві знаходяться мощі св. Климента Римського. Зауважимо, що у IX ст. про нього було створено не менше 5 оригінальних творів.

25 листопада кияни відзначали як день пам'яті "заступника стране Рустей" (так його називає "Слово на оновлення Десятинної церкви": "Иже умножил своего Господина талант не токмо в Риме, но всему и в Херсонесе, еще и в Рустем мире") [14].

Культ св. Климента утверджував святість стольного града Києва, перекреслював прагнення Візантії монополізувати право поширення Христової віри на теренах Руської землі, об'єднував Рим, Херсонес, Русь у цій справі.

В пантеоні київських святих значне місце займав св. Георгій. Шанування його киянами почалося в середині XI ст. За розпорядженням Ярослава-Георгія Мудрого, коло собору св. Софії було закладено монастир з храмом на честь християнського патрона великого князя. Георгіївський храм був освячений митрополитом Іларіоном у 1051 р., і щороку день 26 листопада присвячувався пам'яті св. великомученика Георгія. Цього дня, шануючи святого, кияни згадували, як Георгій вбив дракона і врятував принцесу [15].

Виходець з шляхетної родини Каппадоків, Георгій обрав кар'єру воїна, згодом прийняв християнство, що за часів імператора Діоклетіана роз-

цінювалось як державний злочин. Після жорстоких катувань Георгія стратили в Нікомедії в 303 р. [16] Культ великомученика Георгія виник у V ст., був популярний в Сирії, Палестині, Малій Азії, на Кавказі, в країнах Західної Європи, на Балканах. Візантійські імператори шанували св. Георгія як свого християнського патрона, його образ зустрічався на монетах Комнінів і Палеологів, на стіні Константинопольського Великого Палацу. З Візантії культ св. Георгія поширився на територію Київської держави.

Популярність святого пояснювалася різноманітністю його функцій. До нього зверталися по допомогу на полі брані. Він дбав про родючість землі, оберігав від диявола, від хвороб [17]. Свято Св. Георгія Побідоносця відзначали не тільки 26 листопада, а й у 23-й день квітня (про це ми розповімо нижче).

До пантеону київських святих входив апостол Андрій Первозваний — перший з 12 апостолів Христових, родом з Віфсаїди, брат св. апостола Петра, учень св. Іоанна Хрестителя. Св. Андрія вважають фундатором Царгородської єпархії. На початку християнської ери у сферу його повноважень було виділено узбережжя Понтійського моря, Крим, Скіфію, Балкани. Він проповідував християнство у Малій Азії, Греції, Фракії, Македонії. В церковній легенді зазначається, що під час третьої подорожі до Скіфії св. Андрій відвідав і благословив Київські гори [18]. "Андрѣю оучащю в Синопови, и пришедшю ему в Корсунь, увидѣ, яко ис Корьсуня близъ оустье Днепрьское, и вьсхоть поити в Римъ, и приде въ оустье Днепрьское, и оттолъ поиде по Днѣпру горѣ и по приключаю приде и ста подъ горами на березѣ. И заоутра въставь рече к сущимъ с нимъ оученикомъ: "Видите горы сия яко на сихъ, горахъ въсияеть благодать Божия; имать и городъ великъ быти, и церкви мьногы имать Богъ въздвигнути". В въшедъ на горы сиа, и благослови я, и постави кресть. И помолився Богоу, и сльзе съ горы сея, идеже послѣ же бысть Киевъ" [19]. Ця розповідь поклала початок утвердженню в Києві культу св. апостола Андрія Первозваного. Звичайно, киянам імпонувало те, що першопросвітником країни став сам засновник Константинопольської кафедри. Це збільшувало авторитет Києва, київської князівської династії і місцевої ієрархії. Св. Андрій був покровителем князя Всеволода, і той на честь свого святого збудував для доньки Янки церкву, коло якої незабаром виник Андріївський монастир.

День пам'яті Андрія Первозваного, який скінчив свій життєвий шлях в Ахаї, у м. Патрасі (чи Патрах), де близько 62 р., за наказом єпарха Егеата, був розп'ятий на хресті, кияни відзначали 30 листопада.

Шанували християни Києва і святу Варвару (4 грудня), доля якої схожа з долями інших ранньохристиянських святих. Вона народилася за часів правління імператора Максиміліана в багатій і знатній родині. Мати рано померла, а батько Діоскор був грубою, жорстокою людиною. Він сповідував язичницьку віру. Коли Варвара підросла, батько почав шукати їй нареченого, але дівчина відмовилася виходити заміж і заявила, що вона — християнка. Діоскор сам відвів доньку до начальника області Мартіана з проханням піддати її жорстоким катуванням. Варвару прирекли на страту, вирок виконав сам Діоскор.

Як уже зазначалося, мощі св. Варвари були головною святинею Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вважалося, що ті, хто доторкнувся до нетлінних мощей, врятується від тяжких і невиліковних хвороб [20] та від раптової смерті. 4 грудня під час церковної служби мощі св. великомучениці обносили навколо храму.

Пам'ятники києво-руської культури свідчать про величезну популярність у середньовічному Києві культу св. Миколи, небесного захисника Руської землі. Центром культу Мірлікійського Чудотворця з 90-х років XI ст. стає Софія Київська. Св. Микола — покровитель паломників, мореплавців, рибалок, захищав від нападів кочовиків, оберігав від стихійних

лих. В будинку кожного добропорядного киянина з часом можна було побачити образ св. Миколи. Популярність цього святого підтверджується численними легендами про його чудеса: "Приди въ Русь и вижъ: яко нѣсть града и села, идъже не быша чюдеса святого Николы их же не можно за множество писанію предати" [21].

Одна з них: 1113 р. великий князь Мстислав Володимирович заблукав у лісі під час полювання. Після тривалих пошуків втраченого шляху він раптом побачив яскраве світло і незабаром зрозумів, що йде світло від ікони св. Миколи. Неподалік проходив і загублений шлях. На тому місці Мстислав Володимирович побудував церкву Чудотворця, куди перевів з Аскольдової могили Миколаївський монастир.

Св. Миколу в Києві ще називали Мокрим Миколою. Ця назва пояснюється цікавою легендою. Одного разу на день святих Бориса і Гліба до Вишгорода вшанувати пам'ять братів-мучеників відправився киянин зі своєю родиною. Додому поверталися на човні по Дніпру. Дружина киянина задрімала і впустила дитину. Тяжко переживаючи, батько нарікав на святих, але вранці дитину знайшли живою на хорах св. Софії. Дитина була мокрою, як і чудотворна ікона св. Миколи [22].

В іншій легенді розповідається, як Святитель разом з братами Борисом і Глібом покарали жінку, котра в день св. Миколи не пішла до церкви ("Чудо святителя съ неблагоговѣйной женщиной"). Допомагав св. Микола і в боротьбі з половцями, як свідчить легенда "Чудо св. Николая о половчине, створившееся в граде Киеве".

Кожне велике церковне свято відзначали не лише спеціальними церковними службами, в ці дні відбувалися й громадські зібрання з піснями, танцями, частуванням. За звичаєм, князь відкривав двері свого палацу для простих людей і влаштовував бенкети за участю музикантів та скоморохів. Церква наполягала, щоб свята шанували, відзначали передусім духовно. В святкові дні були заборонені непристойні ігри та сміх: "Смѣха бѣгаи лихаго. Скомороха и слаточѣхара, и гудця и свирця нѣ уведи у домъ глума ради".

На закінчення зазначимо, що кожен день року був пов'язаний з пам'яттю святого чи згадкою про якусь подію. Оскільки свято завжди мало зв'язок із сакральним, воно робило киян безпосередніми учасниками подій Священної історії. Християнські святі принесли до Києва добро, мудрість, красу. Вони вчили допомагати ближнім, розуміти, що таке добро і що є зло.

Київ

[1] *Срезневский И. И.* Древнерусский календарь по месячным минеям XI—XIII века // Христианские древности и археология. — СПб., 1862. — С. 2—19.
[2] *Мицько І.* До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // Mediawalia Urainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1998.— Т. V. — С. 26—43.
[3] Христианские праздники (Рождество Пресвятой Богородицы). — К., 1915. — 134 с.
[4] *Плюханова М.* Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 120—124.
[5] *Молдаван А. М.* "Слово о законе и благодати" Илариона. — К., 1984. — С. 97.
[6] *Зимин А. А.* Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткое сообщение Института Славяноведения. — М., 1963. — Вып. 37. — С. 66—75.
[7] Києво-Печерський патерик. — К., 1991. — С. 6.
[8] ПСРЛ. — Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962. — С. 283.
[9] *Молдаван А. М.* "Слово о законе и благодати" Илариона.
[10] *Александров А.* Об установлении праздника Покрова Пресвятой Богородицы в Русской Церкви // Журнал Московской патриархии. — 1983. — № 10, 11; *Александрович В.* Старокиївський культ Богородиці-Заступниці і становлення іконографії Покрови Богородиці // Mediawalia Urainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1994. — Т. III. — С. 47—67; *Спасский Ф.* К происхождению иконы и праздника Покрова // Православная мысль. — 1953. — № 9. — С. 138—151.

[11] *Ричка В. М.* Культ св. Миколи-Михайла у Києві // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба; Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1—3 жовтня 1996 р. — Чернігів, 1996. — С. 22—23).

[12] *Филарет.* Жития святых, чтимых православною церковию, со сведениями о праздниках Господских и Богородичных, и о явленных чудотворных иконах. — М., 1888. — С. 31—33 (сентябрь).

[13] ПСРЛ. — Т. 1. — С. 207.

[14] *Лавров П.* Памятники христианского Херсонеса. — М., 1991. — 184 с.; Жития святых таврических (крымских) чудотворцев. — М., 1882. — 72 с.

[15] *Веселовский А. И.* Разыскания в области русских духовных стихов; св. Георгий в легенде, песне и обряде // Сборник ОРЯС. — СПб., 1891. — Т. 21. — № 2. — С. 1—228.

[16] Житие и страдание святого славного великомученика Победоносца Георгия. — К., 1897. — 55 с.

[17] *Вилинбахов Г., Вилинбахова Т.* Святой Георгий Победоносец. — СПб., 1995. — С. 5—13.

[18] *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1989. — С. 9—13.

[19] ПСРЛ. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1962. — С. 6—7.

[20] Памятники славяно-русской письменности. Великие Минеи Четии (дек. 1—5). — М., 1901.

[21] *Вознесенский А., Гусев Ф.* Житие и чудеса св. Николая Чудотворца, архиепископа Мирликийского и слава его в России. — СПб., 1899. — С. 228.

[22] *Багрий А. В.* Киевский список чуда св. Николая об утопшем детище. — Петроград, 1914. — 17 с.

[23] *Попырко И. В.* Эпистолярное наследие Древней Руси XI—XIII вв. — СПб., 1992. — С. 71.

ОСВЯЧЕННЯ ВІВТАРЯ СВЯТОЇ ВАРВАРИ В СОБОРІ КИЄВО-МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ

Напередодні іменин Великомучениці Варвари у Михайлівському Золотоверхому соборі відбулися урочистості. Освячення вівтаря покровительки українського козацтва Варвари стало історичною подією. Окрім церковних достойників на чолі з патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом, участь у церемонії взяли прем'єр-міністр держави Віктор Ющенко, члени уряду, Київський міський голова Олександр Омельченко, депутати Київради, громадськість. Завітали не з порожніми руками. Ікону "Богоматір з немовлям" XVII століття від імені Леоніда Кучми передав служителям храму голова Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток імені Олеся Гончара Петро Тронько. Прикрашатиме боковий вівтар святої й дарунок прем'єра — образ Діви Марії. А від хвороб і пошестей захищатиме християн лик Святої Великомучениці Варвари, презентований мером Києва Олександром Омельченком.

Іменинниками цього дня відчували себе й архітектори, реставратори, художники. Ще б пак! Менше ніж за рік подолали відстань у два століття й створили дивовижний золочений іконостас у чотири яруси, в рідкісному для України стилі рококо. Монументальні розписи оздоблюють нині стіни й склепіння, як було колись. Отож можна сказати: тут майже все незвичайне. Візьмімо іконостас.

— Традиційний, складається з намісного ряду ікон, де в центрі — образи Ісуса Христа, Богородиці, 12 празників літургійного року з "Тайною вечерею" на чолі. Потім — пророчий чин, розп'яття, — ділиться один із авторів проекту реконструкції Михайлівського собору Наталя Сліпченко. — Тут лише чотири канонічні ікони — Ісуса, Богородиці, Святих Варвари та Улянії. Решта — нетипові. Скажімо, дванадцять сцен з житія Варвари, шість сюжетів, присвячених мученицям, два яруси із зображенням

постатей пророків Арона, Мельхіседека, Давида і Захарії, а також двох пророків на дияконських вратах.

Стрункість живописних композицій підкреслює позолота, на яку витратили 745 грамів сухозліток. Вона ж і надає ошатності 72 квадратним метрам різьбленого іконостасу. Всі оці вибагливі пальмети, розетки створювали 80 черкаських умільців під керівництвом Анатолія Судді. А розписували стіни і склепіння бокового вівтаря відомі українські художники. Божа Мати опікувалася відчайдухами, серед яких був і засновник січовиків Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Іван Скоропадський. Саме на кошти останнього в XVIII столітті Михайлівський собор було перебудовано. Опікувався храмом і Мазепа. Колись перед іконостасом стояла срібна рака з мощами Святої Варвари, подарована гетьманом, котрий змушений був шукати прихистку далеко за межами рідної землі. Дещо пізніше її зробили пишнішою. Це в 30-ті роки нашого століття її й згубило. Саркофаг козацької захисниці розпиляли й здали на брухт, а мощі возили з церкви в церкву, аж поки не перенесли у Володимирський собор. Утім, як запевнив владика Філарет, незабаром останки Великомучениці повернуться до своєї спочивальні, у Михайлівський Золотоверхий.

Хрещатик, 19.XII.2000, № 142

ІЗ ВЗІРЦІВ ЦЕРКОВНО-ОБРЯДОВОЇ ПОЕЗІЇ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

АКАФІСТ ПОКРОВИТЕЛЮ КИЄВА СВЯТОМУ АРХИСТРАТИГОВІ МИХАЇЛУ І ВСІМ НЕБЕСНИМ ХОРАМ

Кондак 1

Непереможному Архистратигові Михаїлу і всім небесним хорам ми, гріхами многими обтяжені, співаємо цю пісню! А Ви, що повсякчас Премудрість Божу подивляєте, вимоліть нам миру й благодаті, бо кличемо: Радуйся, Архистратиже Михаїле і всі небесні хори!

Ікос 1

Ангеле-заступниче, святий Архистратиже Михаїле! Постійно стоїш Ти при величному Господньому престолі! Тож захищай усіх, що з вірою вшановують Тебе, взиваючи:

Радуйся, славний Господній Архистратиже,
Радуйся, осяяний світлом Христовим,
Радуйся, Божий посланцю і воїне,
Радуйся, небесних полків воєводо,
Радуйся, вогнеподібний архангеле,
Радуйся, зоре, що миром сіяє,
Радуйся, пагубних бісів падіння,
Радуйся, піднесення земних упадків,
Радуйся, чинів небесних начальниче,
Радуйся, лікарю людської немочі,
Радуйся, пресвітлий Світла служителю,
Радуйся, Слова слуго найвірніший,
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 2

Бачачи безумство Світлосяйного, що зухвало Творцеві хотів дорівнятися, Ти сміливо став проти нього. Архангеле, закликавши: Алилуя!

Ікос 2

Тайну відкрий нам божественну, о Михаїле-начальниче, як у спокусах не впасти, у пробах як вистоять, ми ж Тобі кличемо:

Радуйся, Триєдиного Бога найперший служителю,
Радуйся, полководче Любові безсмертної,
Радуйся, переможцю пекельної гордості,
Радуйся, поборниче самозвеличення,
Радуйся, прославо Творця милосердного,
Радуйся, очевидцю речей невимовних,
Радуйся, погубо лукавого ворога,
Радуйся, демонів підлих гонителю,
Радуйся, перлино корони Христової,
Радуйся, небесного хору окрасо,
Радуйся, світильниче Світла Предвічного,
Радуйся, престоле Вогню невгасимого,
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 3

Силою Всевишнього озброєний, повів Ти, Михаїле, полки свої на супротивника, що в безумстві відмовився кликати "Алилуя!"

Ікос 3

Маючи Любові силу непереможную, голосно закликав Ти: "Хто, як Бог?" Здригнулась Вселенная від того оклику і заспівала тобі:

Радуйся, о Михаїле, поборниче демонів,
Радуйся, зброє Всевишнього переможная,
Радуйся, Тобою бо облуда викрита,
Радуйся, Тобою бо диявольські стріли погашені,
Радуйся, захисте від підступів бісовських,
Радуйся, благодате Господняя,
Радуйся, душ вірних просвічення,
Радуйся, порятунку від напастей,
Радуйся, іскро Любові незгасної,
Радуйся, славо Любові всеславної,
Радуйся, сило Любові всесильної,
Радуйся, даре Любові прещедрої,
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 4

Бурею пристрастей охоплені, не в силі ми боротися з ворогом, тож допомагайте нам, сили небеснії, у пробах вистояти і чистими устами співати: Алилуя!

Ікос 4

Почути і зрозуміти прагнемо Правду Господню, тож просимо вас, заступників наших і хоронителів, моліте Предоброго Бога, щоб дав нам цю ласку, бо ми так волаємо:

Радуйтесь, вишнії чиноначальники,
Радуйтесь, співаки Божої величі,

Ікос 5

Радуйтесь, охоронці людей невсипущії,
Радуйтесь, провідники до домівки небесної,
Радуйтесь, всі Ангели і всі архангели,
Радуйтесь, Престоли, Господства і Власти,
Радуйтесь, Херувими і Серафими,
Радуйтеся, Начала і сили,
Радуйтесь, служителі чесні Тресвітлої Тройці,
Радуйтесь, наставники мудрі людини смиренної,
Радуйтесь, несказанним світлом наповнені,
Радуйтесь і моліться за тих, що оспівують Вас,
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 5

Богонатхненному Даниїлові показано Тебе, Архистратиже, як опікуна і покровителя народу вибраного, і він, дякуючи Господеві, захоплено вигукнув: "Алилуя!"

Коли побачив Андрей-апостол гори дивнії, Борисфеном сивим подорожуючи, благословив їх і прорік, що город, який на них постане, буде Господнім воїном... І сталось — бо ж місто Кия древнєє обрало Тебе, о Михаїле, своїм заступником, співаючи:

Радуйся, преславний небесний лицарю,
Радуйся, дателю світлої радості,
Радуйся, захисте віри правдивої,
Радуйся, Істини вінче коштовний,
Радуйся, збросє могутняя Мудрості,
Радуйся, скарбе багатий для світу,
Радуйся, гріхів безпощадний губителю,
Радуйся, всіх ворогів осоромлення,
Радуйся, Києва-града заступниче,
радуйся, прапоре Церкви Христової,
Радуйся, наших земель покровителю,
Радуйся, обороно Русі-України,
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 6

Здійснилось пророцтво святого Андрея-апостола: на київських горах церков куполи засіяли, на прапорі міста — ікона свята Михаїла, народ Триєдиному Богу співа: "Алилуя!"

Ікос 6

Освітлені світлом Христовим, на поклик Господній зібралися люди побожні, щоб Ангельський Образ на себе прийняти й Тобі, зоресяйний, як Чиноначальнику, так заспівати:

Радуйся, Ангелів Чиноначальниче
і наш заступниче,
Радуйся, великий Архистратиже,
Радуйся, відблиску слави трисонячної,
Радуйся, за душі наші молитвенниче,
Радуйся, Ти бо стоїш при Престолі Всевишнього,
Радуйся, Ти бо співаєш хвалу Всемогутньому,
Радуйся, трисвятим покликом Бога вславляючи,
Радуйся, і научи нас співать Триєдиному,
Радуйся, і научи життя ангельського,
Радуйся, і поможи нам у немочах,
Радуйся, і позбав нас від присмерку пристрастей,

Радуйся, і зарахуй нас до війська Господнього.
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 9

Усі Ангельські сили — а без ліку їх! — на чолі з божественним Михаїлом, повсякчас Трисвятую виспівують Господу пісню: "свят, свят, свят єси, Боже наш!" — з ними і ми радісно кличемо: "Алилуя!"

Ікос 9

Бачимо, що промовці велемовні, як риби, німіють перед величчю Божого милосердя, дав бо Творець могутніх заступників — ангелів людям, що кличуть:

Радуйся, святий Михаїле, наш добрий заступниче,
Радуйся, Божий Герою, святий Гавриїле,
Радуйся, святий Рафаїле, що рани лікуєш,
Радуйтесь, святії Архангели,
зорями Тройці просвічені,
Радуйтесь, чистії духи-посланники,
Радуйтесь, вірнії друзі Премудрості,
Радуйтесь, бо навертаються грішники,
Радуйтесь, бо віднаходяться згублені,
Радуйтесь, всіх християн покровителі,
Радуйтесь, в скорботах і бідах розрадники,
Радуйтесь, наші моління до Бога заносячи,
Радуйтесь, у ділі Спасення Христу помагаючи,
Радуйтесь, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 10

Світ спасти бажаючи, дав Господь Премилостивий людям своїм охорону надійну — з часу народження з води і Духа Ангел-хранитель душу і тіло християнина оберігає, співати навчає його: "Алилуя!"

Ікос 10

Ти — охорона моя, щит мій надійний, Ангеле мій, що Господнє Лице оглядаєш, не покидай мене, Друже, ніколи-ніколи, бо кличу до Тебе:

Радуйся, Друже небесний, моя охороно,
Радуйся, мій оборонче від бід і напастей,
Радуйся, й завжди будь поруч зі мною,
Радуйся і бережи від лихого,
Радуйся, Ангеле мій легкокрилий,
Радуйся, помоче в бурях житейських,
Радуйся, в лютій борні побратиме,
Радуйся, захисте перед Суддею,
Радуйся і не гнівись, коли падаю,
Радуйся і пробач, що лінуюся,
Радуйся і веди мене впевнено,
Радуйся і введи в Життя вічнеє,
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 11

Пісня найкраща не оспіває всіх див, які Всемогутній вами явив, о небеснії сили, тож научіть нас подяку співать Трисвятому, кличучи з вами: "Алилуя!"

Ікос 11

Світлопромінним світильником сяють нам добрії вістки, які сповіщаються Вами, о слуги Христові, Ви нам приносите віру, любов і надію, вам ми співаємо:

Радуйтесь, Божі посланці із неба на землю,
Радуйтесь, вісники Любові Предвічної,
Радуйтесь, славу во вишніх Творцеві співаючи,
Радуйтесь, людям мир Божий звіщаючи,
Радуйтесь, радість небесну на землю приносячи,
Радуйтесь, ви бо звістили, що смерть переможено,
Радуйтесь, ви бо вказали, що тіло прославилось,
Радуйтесь, з вами бо прийде Суддя в День останній,
Радуйтесь, наші молитви на крилах заносячи,
Радуйтесь, праведні душі додому відводячи,
Радуйтесь, за грішнії душі сміливо благаючи,
Радуйтесь, змія лукавого перемагаючи,
Радуйтесь, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 12

Обдарований ласкою Божественною, спасення вимолюєш Ти, Михаїле, усім, що вшановують Сили небесні, а Триєдиному Богові кличуть: "Алилуя!"

Ікос 12

Оспівуючи Тебе устами тлінними, Архистратиже Михаїле, в надії просимо: не забувай нас, грішних, у своїх молитвах, бережи у небезпеках і напастях, бо ж кличемо до Тебе:

Радуйся, славний воєводо Христа-Господа,
Радуйся, найперший Слова служителю,
Радуйся, світлом Владичної слави осяяний,
Радуйся, ворога лютого мужній поборниче,
Радуйся, Церкви Христової панцирю,
Радуйся, наших земель покровителю,
Радуйся, захисте Києва-города,
Радуйся, в храмах, ім'ям Твоїм названих!
Радуйся і поможи нам збороти противника,
Радуйся і спопели в нас всю ненависть,
Радуйся й поможи нам в Любові з'єднатися,
Радуйся й приведи нас до Царства Небесного!
Радуйся, Архистратиже Михаїле
і всі небесні хори!

Кондак 13

О преславний Михайле, Архистратиже полків небесних! Прийми нинішнє моління наше й поможи нам зло перебороти! І молися Господеві за край наш і людей, що славлять Бога, співаючи: Алилуя!

МОЛИТВА

О святий Архистратиже Михаїле і всі небесні хори! Ви, що споглядаєте Божу велич, що найближче стоїте у страсі і смиренні перед Престолом Всевишнього! Моліть Господа, щоб зберіг нас від усього злого, особливо від упадку у спокусах! Моліть Всемилостивого за Церкву святу, за любов і єдність! Занесіть Триєдиному наші благання на Батьківщину, за народ наш, щоб ми єдиними устами і єдиним серцем прославляли Бога нині і повсякчас і навіки віків! Амінь.



З історії науки, культури та побуту

Валентин Фоменко, Вікторія Юзвенко

НАУКОВА СПАДЩИНА ПАВЛА ПОПОВА

Цього року виповнюється 110 років від дня народження видатного українського вченого і педагога Павла Миколайовича Попова — члена-кореспондента Академії наук України, доктора філологічних наук, професора. Ім'я П. М. Попова добре відоме і шановане не лише в Україні, а й за її межами. Майже за шістдесят років самовідданого і натхненного служіння вітчизняній науці, П. М. Попов підготував і опублікував понад триста грунтовних наукових праць, переважна більшість яких досі не втратила своєї актуальності.

Працюючи понад сорок років науковим співробітником Академії наук України і близько тридцяти — професором Київського державного університету, П. М. Попов підготував цілу плеяду учених-гуманітаріїв, що працювали і працюють нині у наукових установах, вузах, інших культурно-освітніх закладах, примножуючи духовний потенціал нашої країни.

Як учений, П. М. Попов завжди вражав широтою діапазону наукових інтересів, блискучою ерудицією, глибиною і всебічністю освіченості. Однаково плідно працював він на ниві фольклористики та літературознавства, етнології й мистецтвознавства, книгознавства та мовознавства, біографістики, бібліографії.

Народився Павло Миколайович Попов 29(16) липня 1890 року в с. Череповці кол. Путивльського повіту Курської губернії (нині Буринського району Сумської області) у сім'ї вчителя. Загальну освіту майбутній вчений одержав у м. Рильську та Курську. Одночасно він скінчив Курську рисувальну школу, де вчився у талановитого педагого-митця, вихованця Петербурзької Академії художеств М. М. Якименка-Забуги. Малярські здібності П. М. Попова яскраво виявилися в олійних та акварельних етюдах, переважно пейзажах і портретах, що експонувалися на художніх виставках Курська.

У 1910 році П. М. Попов розпочинає навчання на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. Тут він слухав лекції таких відомих учених і педагогів, як фольклорист Ю. Ф. Карський, славіст В. А. Францев, полоніст Ф. Вержбовський. У 1910—1916 рр. П. М. Попов продовжує навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, де відвідує лекції славетних професорів В. М. Перетца, А. М. Лободи, М. К. Грунського, О. М. Лук'яненка, С. І. та В. І. Маслових, М. К. Гудзія, В. О. Розова, О. А. Назаревського, В. П. Клінгера та ін.

Ще студентом П. М. Попов виявляє схильність до дослідницької праці. 1915 р. виходить друком перша його наукова праця — "Малоизвестное сочинение Иоанникия Галятовського".

По закінченні університету П. М. Попов вступає до його аспірантури. Одночасно, у 1920—23 рр., вчителює в рідному Череповці. Тут він здійснює значну збирацьку роботу, досліджує регіональний фольклор, звичаї та обряди, місцеві діалекти, покладені в основу його праці "Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України" (1926).

Наукова і громадська діяльність П. М. Попова тісно пов'язана з Академією наук України, в якій він почав працювати невдовзі після її утворення, ще у 1920 р. Саме тут уповні розкрився дослідницький талант ученого. Коло наукових зацікавлень П. М. Попова склали студії над важливими проблемами історії та теорії вітчизняної фольклористики, літературознавства. Учений, зокрема, здійснює опрацювання корпусу записаних ним на Путивльщині фольклорних матеріалів. Він уперше описує ряд доти невідомих і маловідомих рукописних збірників, стародруків. Результатом цієї роботи стають наукові публікації — "Замітки до історії українського письменства. І. До історії літературної спадщини Мелетія Смотрицького. II. Панегірик Пилипа Івановича на честь І. Галятовського. III. Новознайдена Київська пиітика" (1923), "До питання про способи збирать фольклорні матеріали" (1926), "Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу" та "До текстів "калинівських пісень" (обидві — 1927) та ін.

У науковому доробку П. М. Попова одне з чільних місць посідають публікації знайдених ним і вперше опублікованих літературних пам'яток. Це і тексти творів українських письменників-полемістів XVI—XVII ст. і "Повесть о "крестьянском сыне" — "напрасном тате" за київським списком XVII ст., і невідома російська драма петровської доби "Иудифь", і ряд віршів бурлескно-пародійного характеру часів війни 1812 р., і ціла серія новознайдених рукописних матеріалів, що стосуються Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, О. Потебні, В. Короленка тощо.

Вагомий внесок зроблено П. М. Поповим у розвиток шевченкознавства. Найактивнішу участь взяв учений у підготовці першого академічного видання "Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка у десяти томах", що вперше включило й мистецьку спадщину великого Кобзаря. П. М. Поповим також було опубліковано цілу низку робіт, присвячених Т. Г. Шевченку. Серед них — "Шевченко і Сковорода" (1939), "Шевченко і російський фольклор" (1939), "Ще одна прижиттєва публікація твору Т. Г. Шевченка" (1958), "Т. Г. Шевченко і Київський університет" (1962), "До питання про творчість Т. Шевченка як художника-літографа" (1963) тощо.

Наприкінці 1960-х років П. М. Попов почав публікацію циклу робіт, присвячених життю і творчості Г. Сковороди. Велику наукову цінність становлять його праці "Неопублікований лист Г. С. Сковороди" (1939), "Народний письменник-філософ Г. С. Сковорода і його портрети" (1940), "Г. С. Сковорода і українська література" (1943), "Новознайдені тексти Г. С. Сковороди" (1958), "Григорій Сковорода. Життя і творчість" (1960, 1963) та ін. Завдячуючи старанням П. М. Попова до наукового вжитку було введено чимало доти невідомих творів великого українського мислителя, що згодом увійшли до першого академічного видання "Григорій Сковорода. Твори у двох томах" (1961), співредактором та співупорядником якого був П. М. Попов.

Він був видатним українським фольклористом, у народознавчих працях якого високопрофесійно поєднано глибокі знання духовної і матеріальної культури народу. Як визнаний теоретик народної творчості, палкий пропагандист її, він всебічно опрацьовував питання специфіки і закономірностей розвитку фольклору. В своїх розвідках "Природа і специфіка фольклору", "Про деякі питання теорії народної поетичної творчості" до-

слідник чітко наголошував на тому, що фольклор — особлива, самостійна, в усіх відношеннях специфічна ділянка художньої творчості народу. Специфіка фольклору виявляється і в способах його творення, і характері функціонування, і принципах естетики, його суспільній ролі. Історико-теоретичні концепції фольклористичних праць вченого схвально сприймалися науковою громадськістю, глибоко аргументовані логічні положення спонукали науковців раз за разом переглядати різні точки зору щодо розвитку народної творчості як у минулому, так і сучасному. Такою, наприклад, була його розвідка "До питання про шляхи розвитку епосу східних слов'ян", основні положення якої вчений виголосив на конференції 1958 р. в Києві, присвяченій вивченню епосу східних слов'ян.

В різних аспектах П. М. Попов звертався до проблеми генезису та історії жанрів. Однак усі його праці пронизує одна думка: фольклор, його жанрові системи — результат закономірного творчого процесу, механізм якого можна зрозуміти через розкриття естетичної специфіки фольклору, його історичної природи. Показовою щодо цього була діяльність П. М. Попова як керівника авторського колективу двотомника "Українська народна поетична творчість".

П. М. Попову належать важливі історіографічні праці в галузі фольклористики. Ще в 30-і роки він почав працювати над фундаментальною картотекою українських фольклористів і покажчиком українського фольклору, на основі яких згодом були підготовлені наукові праці про М. Максимовича, О. Потебню, А. Лободу, Ю. Соколова, М. Грінченка, М. Андреєва, в яких виважено оцінено їх внесок в історію науки про народну творчість.

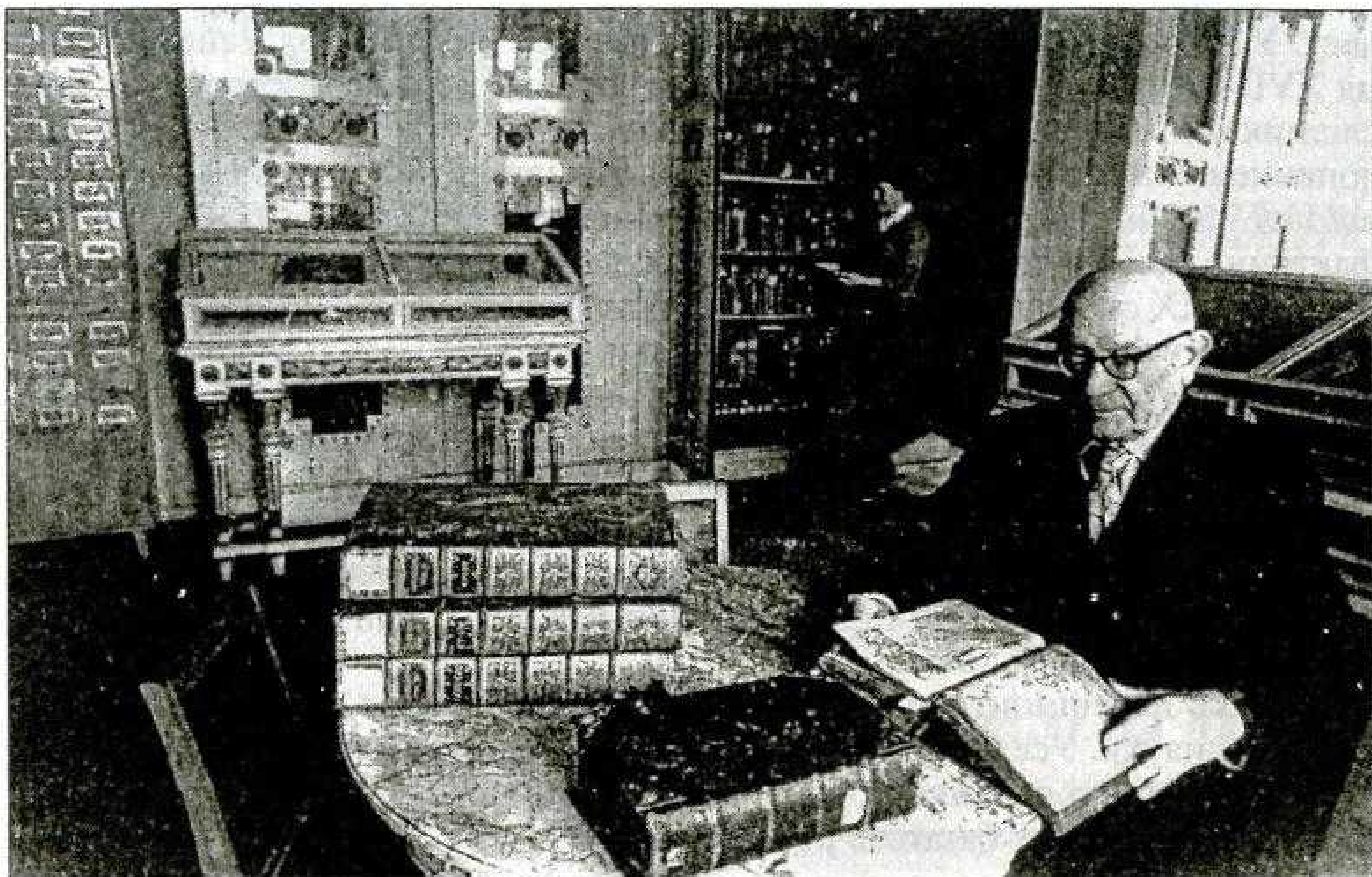
В ряду історіографічних праць П. М. Попова велике наукове значення мають статті "Розвиток української фольклористики. Зародки вивчення староруської і української народної поетичної творчості з найдавніших часів до початку XIX ст." (1958), "Вивчення фольклору в Академії наук УРСР за 25 років її існування (1919—1944)", "Фольклористична робота в Академії наук УРСР в період її евакуації", "Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941—1946)".

П. М. Попов доклав чимало зусиль у дослідження міжнародних фольклорних і фольклористичних зв'язків. Він брав активну участь у роботі IV Міжнародного з'їзду славістів (Москва, 1958), на маловідомих матеріалах опублікував статтю "Видатний чеський фольклорист і етнограф" (про Л. Кубу).

У цьому аспекті не можна не згадати й про внесок П. М. Попова у вивчення української діаспори. Перебуваючи в роки Великої Вітчизняної війни в евакуації в Уфі (1941—1943), він активно включається у дослідження українського населення Башкирії, організовує експедиції, збирає український та башкирський фольклорно-етнографічний матеріал, упорядковує, пише вступну статтю і готує до друку збірник "Українська народна творчість поза межами УРСР. Українці в Башкирії (Фольклор. Побут. Мова)" та розвідку "До історії вивчення башкирського фольклору".

Велика заслуга належить П. М. Попову як організатору фольклористичної науки в Академії наук УРСР і вихователю наукової молоді. З 1938 р. він працює співробітником Інституту фольклору, керує аспірантами, в 1939 р. вченого обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Повернувшись з евакуації, П. М. Попов очолює відділ фольклору Інституту фольклору та етнографії. Під його керівництвом і за активною участю готуються до друку фольклорні і фольклористичні видання.

Теоретичні, по-справжньому проблемні фольклористичні праці П. М. Попова не втратили і сьогодні свою наукову цінність. Чимало порушених ученим-фольклористом питань теорії та історії народної творчості,



Член-кореспондент НАН України, член редколегії журналу "Народна творчість та етнографія", фольклорист, літературознавець і мистецтвознавець Павло Миколайович Попов. Фото. 1960.

її побутування і ролі в сучасному культурному процесі і досі не знайшли свого наукового вирішення. Це, як не дивно, питання методики польових досліджень, зокрема проблема картографування фольклорно-етнографічного матеріалу і пов'язане з цим регіональне вивчення фольклору та етнографічних явищ як основи національної народної культури. Не меншої уваги вимагають і питання каталогізації жанрів фольклору, підготовка довідкової літератури і нових праць з історії української фольклористики.

Одним з пріоритетних напрямків дослідницької діяльності П. М. Попова було вивчення давнього вітчизняного, а також — слов'янського та європейського друкарства. Новаторством підходів до розробки означеної проблематики, широтою залучення доти невідомих матеріалів відзначаються публікації вченого "Початки друкарства у слов'ян" з додатком "Слов'янські інкунабули київських бібліотек" (1924), "Друкарство, його початки і розповсюдження в Європі" (1925), "До історії друкарства в давній Польщі" (1926), "Книгодрукування у Києві (XVII ст.)" (1964), "Осередки книгодрукування на Східній Україні" (1965) тощо. П. М. Попов був ініціатором видання, редактором та співавтором фундаментальної праці "Книга і друкарство на Україні" (1965), у роботі над якою взяв участь колектив відомих українських учених. Тут подано першу науково обгрунтовану періодизацію історії українського друкарства.

Важливою особливістю книгознавчих студій П. М. Попова було те, що в них уперше започатковано комплексний, системний підхід до аналізу друкованої книги. Учений розглядав її як складний організм, що репрезентував нерозривну єдність змісту, поліграфічного виконання та художнього оформлення, відповідних певному типові видання, його призначенню. У цьому плані цілком закономірним є той пильний інтерес, який упродовж багатьох десятиліть виявляв учений до історії українського граверства, зокрема книжкового.

До класики не лише українського, а й всього європейського мистецтвознавства давно належать його фундаментальні праці "Матеріали до словника українських граверів" (1926) та "Додаток I" до них (1927), "Ксилографічні дошки Лаврського музею. I" (1927), ряд публікацій пізнішого

часу. У них уперше наведено відомості про 100 українських майстрів різця XVII—XVIII ст., подано описи більш як 1600 доти нереєстрованих дослідниками творів української книжкової та естампної гравюри, істотно доповнено та уточнено раніше публіковані матеріали, дотичні до багатовікової історії цього виду давнього українського мистецтва. П. М. Попов фактично поклав початок науковому дослідженню вітчизняного граверства XVI—XIX ст., намітив продуктивні напрямки його подальшого вивчення, розвинуті його численними послідовниками. У працях ученого давня українська гравюра постала як визначне, національно неповторне художнє явище, у контексті розвитку усього європейського граверства.

На сьогодні лишаються нерозробленими чимало проблем історії української гравюри, на нагальність розробки яких вказував П. М. Попов. Серед них — історія української гравюри XIX ст. сакрального змісту. Досі чекає свого вирішення проблема унормування української мистецтвознавчої термінології тощо.

Важко переоцінити значення внеску П. М. Попова до скарбниці вітчизняної науки. Усе його життя і діяльність є яскравим прикладом подвижницького, безкорисливого, глибоко патріотичного служіння справі примноження духовних багатств рідного народу.



Лягла зима. Завіяло дороги.
Тремтять хати від холоду. Клуні
Ховають жито, миршаве і вбоге.
Мороз прогнози пише на вікні.
О, бідний той, хто крізь завої сині
Іде самотньо, мовчки, без мети:
Лише гуртом і пущі, і пустині
З піснями, з гуком можна перейти.
І в час, як білі пави ронять пір'я
На тишу сіл, на хорі городи,
Виходжу на засніжене подвір'я —
І раптом стану юний і радий.
Бо по дорозі, з бідними саквами,
Та з міццю думки, волі і руки,
Несхиблено, непереможно, прямо
У дальню даль простують юнаки.
Колись шукали істин Піфагори
І для жерців горів огонь наук, —
Тепер всесвітні перелоги оре
У вбогу свитку вдягнений селюк.
Він дасть землі, Микула новочасний,
Незнану міць — і процвіте земля.
І стане лан — як стан злотопоясний,
І нові вруна випестить рілля.
Ідуть і йдуть... А на порозі мати
Залатаним махнула рукавом...
І пада сніг лапатий, волохатий
Спокійно й величаво над селом.

Максим Рильський



Публікації

ВСІМ СЕРЦЕМ НА ДЕСНІ...

(Зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської)

Вона була вірною ученицею музейника-мистецтвознавця Данила Щербаківського. Як вільний слухач Київського археологічного інституту, відвідувала семінари цього видатного знавця народної творчості: багато подорожувала, робила замальовки, збирала зразки, виступала з доповідями та друкувала наукові розвідки... Сьогодні без творчої спадщини Євгенії Юр'ївни (насправді ж — Ївги Георгіївни) Спаської "ми б часто залишалися "Іванами-безрідними".

Народилася майбутня дослідниця 20 грудня 1891 року (за старим стилем) у Ніжині. Це була освічена родина попівського походження, із неї вийшов ще один науковець, завідувач відділу нумізматики в Ермітажі, брат Ївги — Іван Спаський. Після закінчення місцевої гімназії (1909) вона в день початку Першої світової війни отримала диплом історика на Вищих жіночих курсах імені професора Гер'є у Москві. Але працювати за фахом не довелось. Повернувшись улітку до батьків, здобула вдома навички сестри-жалібниці й вирушила на Південно-Західний фронт спершу в ролі санітарки, а згодом — працівниці у відділі допомоги населенню. Знайомлячись із становищем селянства на теренах Галичини під час грізних подій, Є. Спаська пізнала, за словами Миколи Біляшівського, "одну із сторін цього життя, частину душі народної — красу".

Вже належачи до Київського комітету Всеросійського земського союзу, вона подала до книжки "Народне мистецтво Галичини й Буковини" (К., 1919) свою статтю, в якій узагальнила мистецькі заняття тамтешніх майстрів, високо поцінувавши їхній неабиякий хист. Тоді ж захворіла на черевний тиф і змушена була виїхати на лікування до Криму. Працювала в Санітарно-курортному управлінні та Червоному хресті Ялти й Феодосії. Трохи одужавши, Є. Спаська знову повернулася до Ніжина, де ледве подолала напад сипняка із закупоркою глибоких судин. Це ускладнення переслідуватиме її до кінця життя.

З 1923 року Є. Спаська стала киянкою. Вона трудиться в секретаріаті редакції "Пролетарської правди", стає уповноваженим представником московського видавництва "Новая деревня"; нарешті її запрошують до кустарного відділу Сільськогосподарського музею та постійної промислової виставки. Звідси й починається пошукова робота мистецтвознавця. Вона вивчає народні твори у зв'язку з місцевістю та особливостями виконання, повсюди розмовляє з майстрами, намагається зрозуміти місцеві звичаї і традиції.



Євгенія Спаська. Автопортрет. 1940 (?).

Найповажніша тема в неї цього часу — це великий цикл "Чернігівське гончарство". Сюди належить сім її етюдів: "Пузирьовський посуд на Чернігівщині", "Шльонський гончарний круг", "Глечик з хрестиком", "Гончарські кахлі Чернігівщини", "Нарис історії заводу А. Миклашевського в селі Волокитині", "Кахльові печі в садибі Покорщина" та "Нарис з історії кохльових заводів Чернігівщини XIX століття".

Взагалі Чернігівщина посідала в доробку Є. Спаської чільне місце. Цьому регіонові, по суті, присвячене дослідження "Кролевець (Опорний пункт художнього ткацтва на Україні)", "Скатерть гетьмана Івана Скоропадського", "До історії ніжинського золотарства" та нарис про глухівську землячку — етнографа Пелагею Литвинову (за її рукописами та родинними документами).

Ще восени 1925 року Є. Спаська прочитала на семінарі у Д. Щербаківського доповідь "Метод праці з масовим матеріалом із народного мистецтва". Тут викладено погляди на вивчення українського рукомесла. Їй нудила в дослідженнях описовість так само, як і окремо використана статистика. Вона прагнула поєднати статистичний метод із яскравим порівнянням, аналогією та з розкриттям особистої манери майстра та його вдачі. Надзвичайно важливе її застереження: "Праця з масовим матеріалом, коли її вести без певного, чітко обдуманого плану, — занадто тяжка, прямо скажу, тривожна, нервова праця".

У 1931—1934 роках Є. Спаська працювала в Київському інституті промислової кооперації. Водночас тут, на дослідній кафедрі мистецтвознавства, проходила й аспірантський стаж. Свою роботу на підтвердження звання науковця захистила в Науково-дослідному інституті історії матеріальної культури в Харкові.

Здається, сягнула вершини слави. Та ба! — не все так складається, як бажається... Владі не подобались її національні захоплення, глибинні знання народного мистецтва, пракорені рідної самобутності. Вчену силоміць викинули за межі своєї батьківщини — аж у Уральськ, де їй дозволили керувати художнім виробництвом. Із часом Є. Спаська очолила експортну майстерню в Алма-Аті. Тільки й на цій посаді її дістала всюдисуща рука недремного наглядача. З 1938 по 1945 рік довелося завідувати виробничими артілями в Семипалатинську, й лише після війни знову оселитися в столиці Казахстану та працювати в педагогічному інституті імені Абая до виходу на пенсію. Померла Є. Спаська 12 вересня 1980 року в Алма-Аті.

Більшу частину свого життя провела Євгенія Юр'ївна на чужині, в засланні. Чернігівка, вона ніколи не цуралась мистецтва близьких сусідів і навіть народів. У переліку її праць є студія про "Старокрымские узоры" (1926) й "Медные котлы ранних кочевников Казахстана и Киргизии" (1956).

Але завжди дослідниця жила Україною. В листі до Києва від 28 березня 1968 року вона писала: "Все ж таки як була, так і залишилася всім серцем там, у Вас, у Києві, на Чернігівщині, на Десні".

Євгенія Юр'ївна Спаська встигла передати свої рукописи до Інституту народної творчості та етнографії імені Максима Рильського Академії наук України.

Як свідчать фонди архівного сховища, де нині зберігається наукова спадщина Є. Ю. Спаської, чимало її досліджень чекає на публікацію. Серед них і її лебедина пісня — "Скатерті гетьмана Івана Скоропадського (1646—1722)". Експонати Чернігівського Державного Музею (Фонд 48/13).

Ще взимку наприкінці 1964 року дослідниця завершила цю розвідку й надіслала до Києва своїм приятелькам Марії В'язьмитіній та Марії Новицькій. Її прочитали Б. Бутник-Сіверський та С. Таранушенко. Розповідь про обруси Івана Скоропадського цікава тим, що на них вишито ініціали та звання власника, а це дає змогу датувати вироби, визначити, бодай приблизно, коли й де їх виготовлено.

Авторка розуміла, що її праця "найпотрібніша музейним працівникам, яким вона допоможе паспортизувати безліч музейних експонатів", то й надіслала кілька примірників до Києва й Чернігова. А відділ тканин Московського історичного музею просив перекласти цю роботу російською мовою, бо вона і їм необхідна "для датування деяких українських експонатів".

Ця розвідка, на думку самої дослідниці, "завелика", й вона сама була певна, що "ледве чи її схочуть друкувати". Їй радили "дещо переробити", але вона писала: "...ані сили, ані охоти... До того ж вважаю, що саме в такому вигляді вона найпотрібніша музейним робітникам, тим, хто вивчає українську вишивку, бо допомогла б їм краще паспортизувати й датувати речі у своїх колекціях" (З листа від 19.IX.1964 р.). Готуючи цю роботу до видання, довелося дещо скоротити, відредагувати, вилучити повтори, русизми тощо) та впорядкувати викладений матеріал, особливо викреслити дріб'язкові покликання, які сягали майже доброї половини розміру статті.

Цінність дослідження полягає в тому, що обруси гетьмана вивчалися впродовж 1926—1962 років, а одна з тих пам'яток взагалі зникла; тільки й лишилася в описах такої "фактографічної" довідки Є. Ю. Спаської. Треба думати, що робота про історичні предмети з побуту XVIII століття та ще й із гетьманського оточення певною мірою змальовує не лише образ власника, а й риси тієї доби.

Київ *Євгенія ШУДРЯ*

Євгенія Спаська

ОБРУС ІЗ ГЕТЬМАНСЬКОГО СТОЛУ

I

З багатьох описів панського й церковного майна (XVII—XVIII ст.) далеко не у всіх згадуються вишиті полотняні речі; здебільшого це — рушники; правда, серед панського інколи трапляється ще й "постелі", "простирі", покривала й чи не найменше — обрусів (скатертин); серед церковного [1] переважно "шовкове та гатласове", а з полотняного — рушники та хустки.

Знайти "підписну" вишивку завжди рідкісний і щасливий випадок. Тому справедливо пише румунський учений, що "нема нічого складнішого, як визначити вік твору народного мистецтва" [2].

Обидві "скатерті Скоропадського", виставлені 1908 року в Чернігові під час XVI археологічного з'їзду [3], цікавлять нас тим, що на них вишито ініціали прізвищ та звання осіб, яким вони належали, а це вже дає змогу більш-менш точно встановити, коли їх було виготовлено. Отож вважаємо їх одними з найстаріших із відомих нам українських вишивок на полотні, які збереглися до наших часів і за якими легше датувати велику кількість інших, подібних, вишивок, що переховуються в українських, білоруських та російських музеях.

У каталозі згаданої виставки одна із цих скатертин під № 848 значилася, як "Скатерть гетмана Скоропадского (1642—1722), из с. Андреевки Черниговского уезда, с гербом гетмана"; була вона із музею "Архивной Комиссии" [4].

Друга, за № 854, — дуже схожа на першу, "Скатерть тонкого холста, расшитая двуглавыми орлами и инициалами гетмана Скоропадского из г. Коропа Кролевецкого уезда", належала музею "Черниговского Епархиального Древлехранилища" й мала свій номер — XXVII-225.

Можливо, що першу одразу, або невдовзі після з'їзду, передали до "Черниговского Объединенного музея", бо вже 1915 року її записано в його каталозі [6]. Другої там не зазначено, тому доводиться гадати, що її повернули до "Епархиального Древлехранилища", де містилися речі, одержані з церков. Мабуть, до Чернігівського державного музею вона надійшла лише після Жовтневого перевороту, бо 1926 року обидві ці скатертини вже переховуються там; я їх бачила в музейній експозиції, а Стефан Таранушенко навіть зафотографував. Вишиті червоною заполоччю на широкому лляному полотні [7] двоголові орли, елементи орнаменту з гербів власників, їхні ініціали з пишним квітковим орнаментом — вони одразу привертали до себе увагу. Проте нині (1961 р.) в Чернігові зберігається лише один з обрусів. На жаль, втрачено більшість старих інвентарів і доводиться міркувати: яка ж це скатерть — "андріївська" чи "коропська"?

І через те, що і в каталозі 1915 року, і в статті П. Добровольського, на щастя, було сказано про "андріївську", що "з гербом" та ініціалами гетьмана, а з герба нема жодного елемента в її орнаментації, то слід твердити, що "заціліла саме "коропська", а не "андріївська".

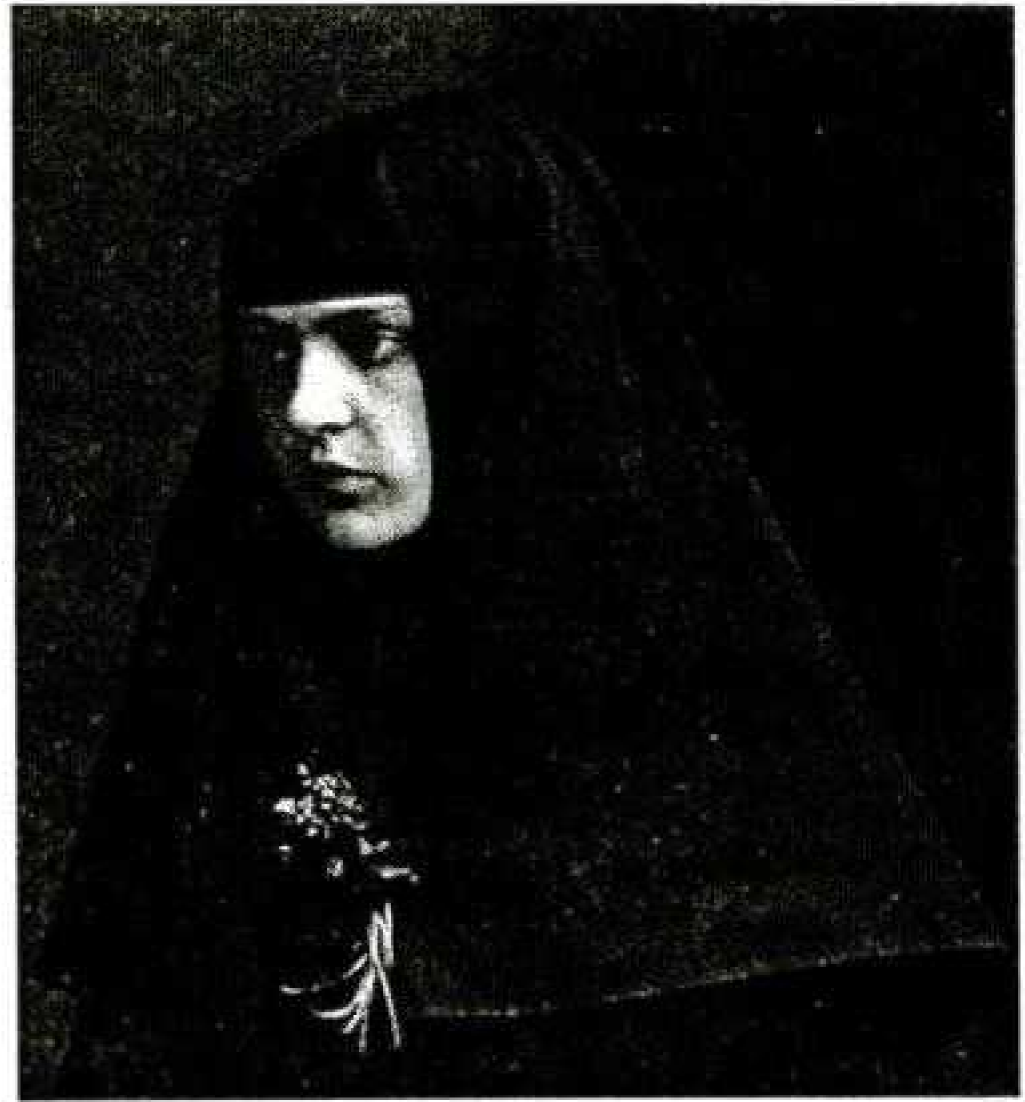
II

Старовинні українські вишивки на полотні в нас не рідкість. Частину їх шито біллю по чисницях швами й узорами, що існують із давнини; їх орнамент завжди тільки геометричний. Ті ж, які відомі під назвою "української вишивки XVIII ст.", "церковної" вишивки або навіть "підризників", виконано шовковими нитками (інколи з додатком сухозлітки), вільним швом, настилом, а то й бавовняними нитками блідо-малинового кольору. Щодо орнаменту цієї групи — він, майже без винятку, квітковий; але більшість речей вишита шовками поспіль вільним настилом (інколи самим хрестом), а ті, де вживається однокольорова бавовняна нитка, мають вільний контур квіткового орнаменту, що заповнений швами по чисницях (затягування, настил по чисницях, хрест). Це так званий "рушниковий" шов, бо безліч старовинних рушників якраз такої роботи. До них належать й обидві "скатерті Скоропадського".

Звідки взявся цей стиль з узорами, що повторюються в багатьох примірниках цілком однаково або з деякими змінами? Хто виробляв цю "масову продукцію"? Спадає на думку, чи всі ці "лотоси", "плоди граната", "перці", "грифи", навіть "дракони" не з "вишивок XVIII століття з-за кордону"?

Описи майна засвідчують, що і в XVII, й у XVIII століттях українське панство охоче купувало різноманітну закордонну, зокрема й орнамен-

товану, тканину — гданську, швабську, волоську тощо. Ними воно хизувалося, вживало в урочистих випадках, а коли мода на них минала, їх дарували до церкви! Саме під назвою "церковних" і дійшли до наших днів всілякі такі вишивки.



Євгенія Спаська під час служби в санітарному військовому підрозділі. Фото, 1915.

Ще за доби князівської Русі зі Сходу та з Візантії на Захід, через Київ, пливли "паволоки", де "русские узоры сменялись узорами византийских тканей, имевших широкое международное хождение" [8]. Але тоді та й пізніше місцеві жінки вміли добре ткати й вишивати: недаремно сестра Ярослава Анна заснувала школу художнього шиття. Яке це було мистецтво — невідомо, бо від нього дісталися нам "фрагменти", а от скатерті початку XVII століття, можливо, найстаріші, точно датовані вишиті речі, виготовлені руками українок.

Єдиний з авторів [9], хто намагався розгадати походження одного з елементів "українського орнаменту" на цих вишивках — "церковної" квітки "лотоса" (вона ж на обох скатертях), вважає, що виконані різнокольоровим шовком українські вишивки містять "перський орнамент XVI—XVIII століття", й на "побутових вишивках", себто рушниках, простинях тощо, шитих однокольоровою бавовною, — він уже "упадочний". З цим висновком не можна погодитись: такий старовинний — "мандрівний сюжет", як "лотос" існував у Києві і значно раніше — десь у XI—XII століттях; щоправда, на виробах із матеріалу значно міцнішого, ніж тканина — на мозаїках Михайлівського монастиря.

Тому мені здається, що, не заглиблюючись у дуже далекі часи, варто було б пошукати чогось схожого десь ближче, а саме у сусідів, зокрема тих, що вели торгівлю з Україною наприкінці XVII — на початку XVIII століття [10]. Чи не мали того пишно-квітчастого орнаменту завозні товари? Чи не приживався він у нас і не перетворювався в руках місцевих майстрів на щось своє? Однак на старіших, достеменно датованих вишивках із давнини, спостерігаємо таку техніку, яка згодом у нас зникає — "у петлю", "ланцюжком"; вона рідко навіть згадується в описах, та й найбільш притаманна старовинним китайським, середньоазіатським й татарським творам, вона найдовше затрималась у наших західних сусідів — болгар і румунів та на Буковині.

Із привозних та місцевих вишивань, таких як "покривала", "простирі", "постелі", переданих до церкви, легко було зшити "підризник", бо це — довший, прямий, полотняний одяг із вузькими рукавами й лише із широкою вишивкою — "окрайкою" на подолі. Поверх нього на плечі зодягали парчову ризу, а спереду — довгий "епітрахіль", вишитий сухозліткою так, що з-під них видно було лише подоли та ще оксамитні вишивані "поручі" на зап'ясті. До кожного підризника зовсім просто приєднували яку завгодно смугу вишивки (хоч і 11-вершкову мережку), відтявши її від "постелі", або навіть переданої до церкви "скатерті", вишитої шовком чи бавовною. Все це дуже ймовірно, бо використовували в церквах для різних "воздухів" та "покровів" розшиті сухозліткою вершки від жіночих очіпків, коли на них минала мода.

Думається, що джерело, з якого виходила ця "масова продукція", і золотого, й шовкового, й бавовняного шиття мусило бути єдине, бо навіть великий букет із лотосами маємо на березі скатертей Скоропадських.

Хто ж міг творити ці — не лише на особисте замовлення — предмети, а й виготовляти їх, повторювати за якимсь певним зразком із цінного, привозного, матеріалу? Які колективи?

В ті бурхливі часи, коли зброя була важливіша за вишивки, навряд чи існували вишивальні цехи [11], що випускали художні речі. В панських садибах могли працювати окремі майстри — ткати чи вишивати для двору й родини [12], але це не назвеш тими кріпацькими майстернями чи фабриками, які з'явилися значно пізніше й виробляли товари на спродаж. (Цілком можливо, що вся музейна "вишивка XVIII століття", шита по чисницях, мережки, вирізи тощо, навіть церковний одяг, виходили саме звідсіля.)

Тому й найімовірніше, що саме такі вироби монастирських майстерень могли знадобитися для панського вжитку. Вони були із цінного, купованого, матеріалу, оздоблені за якимись збірниками узорів. Зрозуміло, що вишивальниці-художниці додавали щось від себе до сталих візерунків, і в їхніх руках незнайомі "лотоси" та "плоди граната" ставали "упадочними" і схожими на "чорнобривці", або навіть — на "будячки". Принаймні мені це не раз спадало на думку, зокрема під час студіювання орнаменту на старих рушниках та церковних речах, де таке спрощення цілком можливе і зрозуміле на довгому шляху.

Отже, на обох скатертинах Скоропадського всі елементи орнаменту теж мають щось суто індивідуальне: всі вони, в тому чи іншому вигляді бувають і на безлічі пізніших (а може, й раніших?) виробів.

Скатерть, що умовно зватимемо "коропською", яка й нині переховується у Чернігівському музеї, має старий номер "4.Е.Д., XXVII-22" (списаний нами ще в 1926 році, а це остаточно стверджує, що річ справді "коропська", яка належала колись "Черниговскому Епархиальному Древлехранилищу", нині її № 343 (1961 р.). Власне кажучи, це не ціла скатерть (лише якась частина її). Розмір — на краях 325 × 174. Зшито її в довжину полотна, із трьох полотнищ. Центральне поле (з полотна завширшки 88 см) приєднане до центрального полотнища і дає загальну ширину усієї скатерті. Безсумнівно, таке широке лляне полотно не місцевого походження, а закордонне, або "руське" [13]. Зшите й підрублене це полотно просто голкою, вузенькими рубчиками з обох довгих боків та з одного короткого — за шириною скатерті — а з четвертого (короткого) чітко видно, як воно розірване, можливо, що й навпіл. Тому визначити з певністю, якого розміру була вся ця скатертина цілою — не можна.

Вишита вона червоною заполоччю, яка з часом дуже зблякла й має блідо-малиново-червоний колір, а саме полотно — дуже тонке, потерте, навіть подерте. Центральне поле з трьома великими двоголовими орлами в маленьких коронках на голівках, між якими вміщено третю — велику, доволі незграбну [14]. Крила в орлів підняті догори. Птахи розміщені один за одним і головами своїми спрямовані до короткого краю, підшитого рубчиком (за шириною речі) і хвости в них розпластані, а в лапах — скіпетр і держава. В узголів'ї орлів гарно скомпоновані квітчасті букети, біля лап — так само, але меншого розміру. Півколом до птиць літери "І.С.И.С.В.Е.Ц. П.Ц.З.", а в овальних медальйонах на грудях в орлів літери меншого штибу: "І.Ч.С.Е.Е.П.В.В.". Навколо усіх трьох орлів на всьому центральному полі поруч із бордюрчиками вишиті семикінечні досить великі зірки [15].

Не досліджуючи історію основного мотиву — двоголового орла, дуже поширеного орнаментального елементу в мистецтві багатьох народів, що в певні часи замінив "собою символ сонця і світу" [16], зазначимо, що на цих гетьманських скатертях фігури орлів уже ті, що давно прижилися в Московському царстві та ввійшли до його державного герба, а в XVII—

XVIII столітті вже побутували в найрізноманітніших варіантах, а згодом з'явилися на панських та церковних речах спершу в Москві, а далі і в Україні. Загальне поле має широку кайму, в якій між двома вузенькими бордюрчиками чергується два мотиви: один — невеличкий двоголовий орлик, на голівках у нього чи то коронки, чи якісь чубчики, а під лапками з великими пазурями й між голівками — чотирипелюсткові квіти. Другий мотив — пишний стилізований букет, із трьох квіток, ошатно закручених гілочок із листочками та з невеликих квіточок, які виходять із медальйону у вигляді серця. Звичайно, на багатьох вишивках букети у вазах або в горщиках; тут же, замість них, серце, бо немає ні ручок, ні піддону, навіть середину його орнаментовано невеличким серцем. Подібні букети доводилося подибувати на інших українських (до того ж на чернігівських вишивках і на вишивках західних слов'ян) [17]. Внутрішню смугу бордюру, ту, яка ближче до середини поля, зашито невеличкими окремими квіточками, а другу — простеньким геометричним узорчиком "підківками", які не раз зустрічалися на старих вишивках. Розташовані вони в два ряди, а між ними маленькі хрещики. Нижче бордюру, на самісінькому краю скатерті, неподалік один від одного — невеличкі букетики. І вони, як і окремі квіточки горішнього бордюру, нагадують невеликі взірці на буковинських чи румунських хусточках та на рукавах сорочок.

Загальний вигляд цієї чернігівської скатерті урочистий, незважаючи на те, що вишито її одним кольором, зблякими нитками й лише чотирма швами.

Другу скатерть, яка, на жаль, не збереглася до сьогодні, назвемо "андріївською"; її пощастило мені бачити в 1926 році, й була вона, здається, ціла; містилась у великій вітрині за склом, а тому ні обміряти, ні описати її детально, навіть сфотографувати, як слід, не довелося.

Важко сказати з певністю, чи була вона ціла і якого розміру. Проте й матеріал — так само широке полотно, тонке, лляне, й вишивальні нитки бавовняні, блідо-кольорові, й техніка шиття, й загальна композиція, й, головне, більшість елементів орнаменту безперечно перегукувалася з "коропськими". Ті ж самісінькі й літери навколо й на грудях великих орлів із квітками біля голови та біля лап. Але деякі додатки й відміни робили цей експонат, що, на жаль, зник, надзвичайно цікавим. Тут великі двоголові орли центрального поля спрямовані були своїми голівками не до вузького краю скатерті, а до середини її. До того ж, у проміжку між орлами (і в каймі) з'явилися восьмикутні зірки [18] із хрестом посередині, яких на "коропському" немає. Крім того, в кутках центрального поля додано ще по одній квітці, що дуже часто трапляється на багатьох вишивках, звичайно під назвою "плід граната", хоч тут він якийсь дуже спрощений, як каже А. Міллер у своїй статті, "упадочний", і справді більш подібний до будяка.

Довкола всього центрального поля, замість семикутних зірок, як на "коропській" скатерті, вишито невеличкі букетики, схожі на ті, що там у бордюрі. В каймі "андріївської" поруч із букетиками та серцем розташовані орлики, але зовсім інші за розміром; вони більші й такої незвичайної форми, якої не доводилося бачити в українському орнаменті. В цих орликів, замість притаманних для цього часу (здебільшого піднесених крил, на кожному боці по п'ять якихось окремих пір'їн), лапи з чотирма великими пазурями, а хвіст наче квітка; коронки на головах з'єднано прямою лінією, прикрашеною трьома трикутниками; на грудях — великий медальйон, поспіль зашитий куточками, а на його легкому, прозорому тлі — три стріли, "средняя в столб — крайняя косвенно на крест поставленным". Біля стріл угорі та збоку три літери латинські "NMI", а біля орликів такі ж гетьманські літери, що й навколо великих орлів "коропської"; в "андріївській" лише випущено літеру "И" ("Ілліч") та додано три нових "О.С.Д.", себто разом: "І.С.Г.В.Е.Ц.N.О.С.Д.".

Зовсім інший узор, ніж на "коропській", в обох бордюрах цієї скатерті — це "бігунець", який часто використовують у багатьох "церковних" вишивках, покровах на плащаницю тощо і який, безсумнівно, міг бути й на інших панських вишитих "постелях", "простинах" та інших речах; це — безкінечник хвилястої лінії, від якої відгалужуються вгору та вниз лілеєподібні квіточки. Вони, маленькі й окремі, навколо всього центрального поля.

Щодо техніки вишивки на обох святкових гетьманських скатертях, то, перш за все, вона та сама, що й на безлічі панських рушників, а по-друге, порівнюючи її з технікою пізніше вишитих на полотні однокольоровою ниткою різноманітних речей, датованих XVIII — початком XIX століття, то тут техніка значно простіша.

Контури всіх великих елементів орнаменту на скатертях (орлах, букетах) обведені однобічною строчкою; головні площі й на орлах, й на квітках, і на листі заповнено хрещиками, які чергуються з найпростішим затягуванням; "зірки" навколо центрального поля на "коропській" скатерті вишито так само хрещиками, але через один, і це робить їх легкими та прозорими; хрестиками заповнено й літери, й "підківки", й "бігунець" та окремі квіточки й букетики біля бордюрів, а рівні смуги навколо кайми, вздовж бордюрів — зроблено "в ялинку" й лише де-не-де додано трохи настилування.

Варто відзначити одну особливість вишивки хрестиком там, де ним заповнено певну ділянку густо, поспіль (наприклад, на крилах орлів і на букетах) — в одному ряді хрещиків горішню низку покладено справа наліво, а в сусідньому ряді — навпаки — зліва направо і так по черзі на всьому просторі. Це надає вишивці якоїсь рубчастості та гри кольору. На пізніших вишивках цього типу швів майже немає.

III

За всіма джерелами ці вишивані вироби названі скатертями Скоропадського, тоді як, крім ініціалів навколо великих орлів й орликів, у каймі "андріївської" скатерті маємо в обох у медальйонах на грудях у всіх великих орлів ще й інші літери, а саме: "І.Ч.С.Е.В.Е.Ц.П.В.З.".

Літери Скоропадського навколо великих орлів читаються: "Іван Ілліч Скоропадський Гетьман Війська Єго Царської Пресвітлої Величності Запорозького", а навколо орликів у каймі "андріївської", де до цих позначень додано ще й літери "О.С.Д.", які треба розуміти: "Обох Сторін Дніпра". На самих скатертях літери розміщено не зовсім впорядковано, а навколо орликів на "андріївській" у каймі — цілком правильно. Згаданий напис у медальйонах на грудях великих орлів найімовірніше за все розшифровується так: "Іван Черниш Суддя Єнеральний Війська Єго Царської Пресвітлої Величності Запорозького" — це ініціали прізвища і звання зятя гетьмана Скоропадського [19] Івана Черниша, що став Генеральним Суддею з 1715 року. Далі три стрілки на грудях орликів у каймі "андріївської" скатерті — безсумнівний елемент орнаменту з герба Скоропадського, а восьмикутні зірки на цій же скатертині, між великими орлами й у каймі, можна розглядати як елемент орнаменту з герба Черниша.

Що означають літери "N.I.M." у медальйоні навколо трьох стріл на грудях орликів у каймі "андріївської" скатерті, остаточно не з'ясовано. В кожному разі це не перші літери девізу Скоропадського "Conjungit Javores" [20]. Адже в медальйонах на грудях орлів інколи вишивали тільки перші літери девізу.

Також не ясно, чому навколо великих орлів на обох скатертях у Скоропадського нема літер "О.С.Д.", а навколо орликів на "андріївській" вони з'являються? Правда, на початку свого гетьманування Скоропадський не завжди сам себе йменував гетьманом "Обох Сторін Дніпра", хоч саме

це звання він мав одразу, з 1708 року. Наприклад, тоді і присягу свою він підписав без цих літер, і універсал 1710 року.

Усім своїм виглядом ці вироби мають багато чого розповісти і про себе, і про тих, для кого вони створені. На цих речах відбилися стосунки між господарями.

Зять Іван Черниш (1728 р.) людина з продажною совістю, "ненаситной алчности, наиболее яркий тип стяжателя", як характеризує його біограф [21]. Ставши вдівцем і одружившись із пасербицею гетьмана Євдокією Костянтинівною Голубівною, рідною дочкою гетьманші, він одразу, з 1715 року, став "другою після гетьмана особою" — "Суддею генеральною" й безкарно робив усе, що хотів, а гетьман завжди визволяв його. В ці часи "отправление правосудия совсем прекратилось", а старшина у своїх доносах на Черниша писала: "Сіе терпим только для гетмана" [22]. Лише після смерті Скоропадського становище Черниша похитнулося, а 1724 року його разом із Полуботком та Савичем викликали до Петербурга й заарештували. Тримали його у в'язниці, й лише зі смертю Петра І йому дозволили проживати в Москві, де він і вмер 1728 року.

Родина Скоропадських цілком залежала від милостей імператора — владна гетьманша, безвольний володар булави та авантюрист і хапуга "Суддя генеральний" мали ці пишні, великі скатерті. Вишивані "орловим узором", на зразок двірських і царських, де саме так прикрашали різноманітні речі [23], ці скатерті й були наочним, речовим доказом покірності.

Але коли, де й чому саме так, а не інакше виготовлено ці дві унікальні світські вишивки?

Можна було б припустити, що батьки — Скоропадські, за звичаєм, передали ці скатерті у посаг дочці 1710 року, коли гадяцький полковник, вдівець Іван Черниш посватався до гетьманової пасербиці, рідної дочки Настасії Марківни й, таким чином, поріднився з гетьманом. Але літери звання у медальйонах на грудях (!) великих орлів свідчать, що їх вишито не раніше 1715 року, коли Черниш уже був суддею. Правда, знаючи, яка це людина, можна гадати, що, діставши 1710 року ці скатерті із трьома стрілами (родовим знаком гетьмана) і в медальйонах на грудях великих орлів, як й у каймі на "андріївській", — він міг наказати випороти ті зображення й замінити літери, виказавши тим і свою пихатість, і своє цілковите неуцтво [24]. А восьмиконечні зірки з його герба з'явилися так само згодом. Якщо вважати, що вишивку зроблено тоді, коли Черниш став "другою особою" на Вкраїні після гетьмана [25], себто після 1715 року, то, може, це була якась спільна родинна власність для урочистих подій, про які нам нічого не відомо.

Такі великі, подібні одна до одної, речі, вишиті "рушниковими" швами з пишним орнаментом, спостерігаємо на безлічі переважно "церковних" недатованих вишивках (зокрема рушників із Чернігівщини): їх могли робити лише кваліфіковані майстри, цілі колективи, що обслуговували потреби культового характеру і працювали за певними зразками-альбомами.

А таким осередком передовсім був Гамаліївський жіночий монастир, відбудований Скоропадським 1714 року, "согласно желанию умной жены его" [26], де Настасія Марківна була повновладною господинею. На жаль, про вишивальну роботу черниць саме тут (існував він недовго, усього 8 років) ніяких прямих вказівок розшукати не пощастило [27], тоді як в інших українських монастирях вона вже існувала. Але якимось натяком на це можна вважати одне розпорядження під час підготовки до перетворення Гамаліївського жіночого монастиря на чоловічий: "Из украшений ничего не вывозить", "лишь архирею нашему Киевскому по давнему моему намерению вручить зделанную митру, сакос, омофор". (Такі речі звичайно вишивалися сухозліткою та шовком.)

Звичай іменитих та заможних жінок патронувати над жіночими монастирями, а часто й вік свій там кінчати, існував здавна на Заході, а в нас — принаймні з великокнязівської доби, з поширення християнства й до останніх днів. Фахівці високої кваліфікації, справжні художниці-черниці обслуговували і свої й сусідні монастирі та церкви тим асортиментом виробів, що потрібний для православного ритуалу, а поруч із цим могли виготовляти вишивки і для своїх покровителів.

Досі ж серед точно паспортованих та датованих вишивок, виготовлених у різних монастирях, відомі були лише вишиті на оксамиті та єдвабі сухозліткою та шовком речі винятково церковного вжитку — різні плащаниці, епітрахілі, ризи, омофори, сакоси тощо; про вишиване полотно відомостей нема, проте цілком можливо, що були й вони.

І все ж наявність масової, такого витриманого стилю, продукції, як ці вишивані, здебільшого шовком, полотняні "підризники" з їх чужоземними "лотосами" та "грифами", й та велика різниця, що одразу кидається в око між ошатними "квітками" та виразними "орлами" на старовинних рушниках із тонкого привозного полотна, що явно вийшли з церковних та панських скринь, із тими дуже своєрідними, інколи зовсім фантастичними фігурами на рушниках із грубого полотна, викликають сумнів: якісь виробничі вишивальні осередки з певними взірцями для свого кола замовників мусили тоді існувати на Вкраїні й не могло не бути, як уже сказано, цехів або панських майстерень.

Отже, ці дві великопанські скатертини рушникового шва вишиті черницями Гамаліївського монастиря між 1715—1722 роками. Але хто саме створив узор, підібрав окремі елементи орнаменту та вишивав — цього не знати, бо взагалі на Вкраїні, та й у Росії, "авторские подписи — большая редкость на вишивках" [28].

IV

Чому такими, а не іншими узорами вишиті ці два гетьманські обруси на початку XVIII століття? Як цей основний сюжет — двоголовий хижак, що його бачимо в орнаменті багатьох народів із найдавніших часів, залетів на ці ошатні гетьманські скатертини?

Ці зображення були відомі на Україні й до XVIII століття; в кожному разі, і в нас, і в Польщі вони здавна існували на ходовій монеті — "талерах" (тоді як у Москві в ці часи чужоземні монети з орлами ще перетоплювалися). Саме на Чернігівщині знайдено найбільшу кількість саме монетних скарбів із двоголовими орлами, закопаних, слід гадати, якраз за гетьманщини [29]. До того ж, із другої половини XVIII століття з'явилося їх багато на медалях, грамотах та речах, що їх одержувала від московських царів верхівка української старшини [30]. Ця символіка побутувала при дворах царя й патріарха і, звичайно, на державній печатці Московської держави.

Цей пишний орнаментальний мотив увійшов і в народне мистецтво в Україні і прикрасив собою вироби з дерева, металу, скла, глини і тканину. Як свою особисту думку, висуваю припущення, що на українському "ширвжитку" ця символіка з'явилася в половині XVII століття, ставши ознакою вірного підданства й пошани до Московського царя з боку певних верств населення; а з 1654 року, за бажання, кожен міг це використати як хотів і вмів. Приєднуюсь до міркування професора Ніжинського інституту М. Н. Беренепова, який вважав, що на Чернігівщині під час гетьманщини цілком природна була ця символіка, тобто в розпалі релігійної та політичної боротьби з Польщею.

Це спершу вважалося речовим доказом прагнення військової старшини до об'єднання з Москвою, а не з Польщею, а далі, впродовж усього XVIII століття, під час чисток новоявленого українського дворянства тре-

ба було всіляко доводити свою "лояльність", аби не втратити прав та привілеїв, які мало російське дворянство [31].

От і поширилися ці двоголові хижаки не лише на речах гетьмана, церкви, військової верхівки, а й на книжках, килимах, кахлях тощо і прикрасили навіть герби найзнатніших родів, тоді як частина з них зберегла — одноголових, польських [32].

Цілком імовірно, що саме вище духівництво, яке найзатятіше боролося з католицизмом та унією і прагнуло до об'єднання з православною церквою, раніше за всіх стало зображати двоголових орлів на таких масових виробах, як Лаврські Патерики, що ними мусили користуватися не лише на Україні.

Запозичення "орлів" найбільше стосується заможної української людності, яка, починаючи з середини XVII і через усе XVIII століття, була головним замовником у ремісників-майстрів: золотарів, різьбярів, гаптарів, ткачів, килимарів та інших, що виконували їхні замовлення згідно з тогочасними вимогами та смаком [33]. У кожному разі вишивку, оздоблену саме цим зображенням, вперше точно датовану й запаспортизовану, виявлено якраз на початку XVIII століття та ще й на речах "першої особи на Вкраїні" — гетьмана.

Чи були досі якісь прості чи парадні, датовані чи недатовані, вишивки й речі з орлами, — стверджувати без доказів важко, але впродовж усього XVIII — на початку XIX століття вони вже існували на церковних, панських і цехових виробах у великій кількості — зокрема на рушниках, вишитих на тонкому лляному, цілком можливо, купованому, російському та закордонному полотні. У селянських хатах орли на рушниках були не раніше як на початку XIX століття, до того ж, на купованих тканинах, а далі й на вибілених рушниках. Принаймні ця головна окраса хати, потрібна під час свят і на всі випадки життя, виходила з рук кролевецьких ткачів-скупщиків Ринdiних уже в 40-х рр. XIX століття [34]. Таких же орлів вибивав і кладськівський майстер Борсук на вибійчаних рушниках.

Цей орнаментальний мотив був розповсюджений на Україні й мав свого часу, так би мовити, "класове" походження.

V

Що ж нарешті можна остаточно сказати про ці два музейні експонати початку XVIII століття, виготовлені між 1715—1722 рр. для родини "першої особи" на Україні — слабовольного гетьмана, його властолюбної дружини та їхнього пихатого зятя?

Цілком імовірно, що скатерті, вишивані "біллю", "по вирізу", "ляхівкою", "мережкою" — себто технікою та узорами, що зберігалися у селах до наших днів, виробляла своїм панам у їхніх садибах челядь. Проте обруси, шиті на широкому, цінному, купованому "илляному" полотні золотом, різнокольоровим шовком, а також "бумагою", чи й "заполоччю" червоною, різними швами, квітчастими узорами, зовсім іншого стилю, схожі із закордонними, сусідськими взірцями — треба думати виходять із якихось колективів, найпевніше, з монастирів. Тож і з Гамаліївського, який пов'язаний із Скоропадськими. Виробляли такі речі, пишно оздоблюючи їх, можливо, для якихось урочистих подій, бенкетів, коли не лише страви та напої, а й прикраса парадного столу мали грати певну роль [35].

У гетьмана приводів для цього, без сумніву, було чимало, хоч би призначення гоноровитого зятя "Суддею генеральним". Або одруження дочки гетьмана із сином царського улюбленця Толстого у 1718 році, або ж і приїзд до Скоропадських самого князя Меньшикова у 1720 році...

У сучасника Скоропадського Павла Полуботка теж була скатертина, про яку знаємо, що виготовлено її було "з руського полотна" й розшито "бумагою красною" (1724 р.). Вона дуже подібна до гетьманських обрусів

та, на жаль, про неї більше нічого не відомо. В Розумовського (1741 р.), коли в нього гостювала сама цариця, на скатерті теж був вишитий його герб та девіз, як у Скоропадського на "андріївській". Шкода, що такі випадкові, уривчасті відомості, які маємо в описах майна, не дають нам цілковитого уявлення про ці, потрібні у великопанському побуті, речі — парадні скатерті. А тим часом лише одна ця, "коропська", скатертина Скоропадського, що її досі зберігає Чернігівський державний музей, як живого свідка тих часів і того смаку, дозволяє змалювати давній побут, про що не завжди вичитаєш із документів та свідчень.

Київ, 1926 — Алма-Ата, 1962—1963

[1] *Лазаревский А.* Ризница Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря в конце XVII—XVIII века // Известия имп. Археологического общества, т. V, вып. I. — СПб., 1865. — С. 50.

[2] *Опреску Г.* Народное искусство Румынии. — М.: Искусство, 1966. — С. 34.

[3] Каталог выставки XI археологического съезда в Чернигове / Под ред. П. И. Добровольского. — Чернигов, 1908, раздел VIII, "вышивки", № 848 и № 854.

[4] *Добровольский П.* Древности Черниговского уезда. Журнал заседаний 28 января 1905 г. — Труды Черниговской губернской архивной комиссии, вып. VIII. — Чернигов, 1908.

[5] *Гр. Уварова.* Церковный отдел выставки Черниговского съезда. Труды XIV археологического съезда в Чернигове, 1908, т. II. — М., 1911, отд. VII. — С. 96.

[6] Черниговский объединенный исторический музей городской ученой комиссии в память 1000-летнего существования города Чернигова. Каталог, 1915. — С. 15 (№ 3291).

[7] За аналізом 1962 року лабораторії Державного Ермітажу, полотно цієї "Коропської скатерті справді лляне, вишивальна нитка блідо-малиного кольору — бавовняна".

[8] *Рыбаков Б.* Прикладное искусство Киевской Руси IX—XI вв. и южнорусские княжества XII—XIII вв. История русского искусства. Т. 1. — М.: Изд. АН СССР, 1933. — С. 235.

[9] *Миллер М.* Лотос в Малорусском орнаменте // Труды XIV археологического съезда. Т. II. — С. 85, 87.

[10] *Ремпель Л.* Архитектурный орнамент Узбекистана. — Ташкент: Гос. Изд. Худож. Литературы Уз. ССР, 1961. — С. 4: "Изображение Лотоса присуще всему Древнему Востоку. В форме пятилепесткового остролистника он играл в Средней Азии роль, едва ли не более важную, чем пальметка". — "В виде 3-лепестковой лилии он известен издавна и на Западе".

[11] *Ланковская Э.* Прикладное искусство Западной Европы V—XV вв. Гос. Эрмитаж. Путеводитель по выставке. — Л., газ. "Искусство", 1956. — С. 32.

[12] *Головацкий А.* Черты домашнего быта русского дворянства на Подляшье. — Вильно, 1888. — С. 15—16.

[13] *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні. — К.: Вид. АН УРСР, 1956. — С. 163; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст. // Киевская старина, 1888, X. — С. 336—356.

[14] *Орешников А.* Прибавления третьей короны на двуглавом орле. — Нумизматический сборник, т. I. — М., 1911. — С. 48.

[15] У "Малороссийскому Гербовнику" *В. К. Лукомського* та *В. А. Модзолевського.* — СПб.: Изд. Черниговского дворянства, 1914; на с. 167 сказано, що родова емблема Скоропадського — "три опрокинутых стрелы в звезду". Проте ніде не зазначено, яка це "звезда" — семи- чи восьмикутна.

[16] История русского искусства. — М.: Изд. АН СССР, 1953. — С. 271.

[17] Словацкое народное искусство. — Братислава: изд. Татра, 1953. — С. 93—94.

[18] Восьмикутні зірки — один з елементів орнаменту з герба Івана Черниша, "представленного на Высочайшем утверждении". — "Малороссийский гербовник", с. 199, табл. XVII. Черныш И.: "в голубом поле, опрокинутая подкова, увенченная пятиконечным крестом, сопровождаемая внутри восьмиконечной звездой".

[19] Достеменніше: зятя гетьманші Настасії Марківни, з дочкою якої від першого шлюбу й пасербицею гетьмана він одружився у 1710 році.

[20] *Лукомский В.* и *Модзолевский В.* Малороссийский гербовник, с. 167—168; автори перекладають це як "Преуспевает в счастье, а Милорадович Г. А. в "Родословной книге Черниговского дворянства", т. II, ч. 3—6. — СПб., 1901. — С. XIV — як "Соединяет милость".

[21] *Модзолевский В.* Генеральный судья Иван Черныш и его род // Киевская старина. Кн. III. — К., 1904. — С. 315; Кн. IV. — С. 35; 1905, кн. V. — С. 193 і далі.

[22] *Лазаревский А.* Павел Полуботок // Русский архів, т. I, 1880. — С. 152: "Подкупность Черныша слишком известна".
[23] *Забелин И.* Домашний быт русских царей в XVI—XVII ст. Т. I. — М., 1895. — С. 157 і ін.
[24] *Лакрьер А.* Русская геральдика. Записки имп. Археологического общества, т. VIII, ч. III. — СПб., 1854, 59. — С. 224, 228; 60, 65 "Орел".

На грудях двоголових орлів — найпочеснішому місці герба — згідно з правилами геральдики, бачимо найчастіше державний герб: вершник, що вражає дракона, або навіть зображення Божої Матері, інколи тут ставлять ініціали імператора, інколи (не так часто) елементи з герба власника, а часом ініціали його. Літери — ініціали прізвища та звання власника розміщали часто навколо орлів, на грудях — це не видиться. (Див. "Малороссийский гербовник".)

[25] *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографического описания. Чернигов, 1786 г. — К.: Изд. М. Судиенко, 1851. — С. 107.
[26] Историко-статистические описания Черниговской Епархии, кн. IV. Чернигов, 1873; *Филарет.* Женские упраздненные монастыри. — С. 35, 54, 119.
[27] *Новицька М.* Датовані епітрахілі Лаврського музею (1646—1772) // Збірник "Український музей", вип. I. — К., 1927. — С. 50—70, 8 табл.
[28] История русского искусства, т. III. — М.: АН СССР, 1955. — С. 688.
[29] *Спасский И.* Талеры в русском денежном обращении. 1654—1659 гг. Сводный каталог ефимков. — Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1960. — С. 3 і далі.
[30] *Лукомский В.* Жалованная грамота XVII—XVIII ст. // Старые годы, VII—IX, 1913. — С. 168, 170, 171.
[31] *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы, 1891, кн. 82.
[32] *Щербаківський Д.* Український килим (попередні студії) // Український музей, зб. I. — К., 1927, табл. XII.
[33] *Кузьмин Е.* От XVII к XVIII веку // Старые годы, VI—IX, 1909. — С. 460: "Серебряные царские врата в Киево-Софиевском соборе с изображением двуглавого орла. (Работа Киевского мастера, 1747 г.)".
[34] *Спаська Є.* Господарство кролевецьких скупщиків Риндіних // Український історичний журнал, 1962, № 5. — С. 110: "Перший з відомих і точно датованих "1841 р." рушник виткав "узором фловим" вмілий ткач-торбашник, Леонтій Риндя, дід мільйонера-скупщика Івана Риндіна".
[35] Досить ознайомитися з щоденником Якова Марковича, щоб уявити собі це постійне бенкетування української верхівки тих часів з різної нагоди.

Галина Довженок

НЕВІДОМА ПРАЦЯ КОРЕСПОНДЕНТА ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Пропонована увазі читачів рецензія О. С. Біжковича * на етнографічну карту Кавказу зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України у фонді Етнографічної комісії ВУАН (фонд I, од. зб. 293). Як свідчить лист О. Біжковича (ф. I, од. зб. 15), спершу вона була виголошена на засіданні Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Очевидно, рецензія, як і його праця "Общий очерк быта украинцев-переселенцев Семипалатинского округа КаССР" ** (ф. I, од. зб. 292), були надіслані до Етнографічної комісії (березень 1931 р.) з метою публікації в "Етнографічному віснику", який незабаром після цього припинив своє існування. Проте, гадаємо, і сьогодні вона становить інтерес для історії науки.

* Саме так учений передавав своє прізвище на письмі, коли підписував тексти (листи, статті), написані ним українською.

** Стаття О. Біжковича з цієї ж проблеми ("Украинцы-переселенцы южной части Семипалатинской губернии") була опублікована у виданні: Материалы комиссии экспедиционных исследований. — Л., 1930. — Вып. 16.

Біжкович Опанас Семенович жив і працював у недалекому минулому. Проте, на жаль, його біографію можемо окреслити дуже скупо. З доступних для нас джерел не вдалося встановити навіть дат його народження й смерті. Але за опосередкованими даними можна вважати, що народився він між 1901 та 1906 рр., а помер після 1976 р.

О. Біжкович народився на Кубані, навчався у Географічному інституті в Ленінграді. Наприкінці 1920-х — поч. 1930-х років був активним членом етнографічної секції Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Серед наукових зацікавлень ученого — етнографічні аспекти історії землеробства, землеробської техніки, побут українців за межами України, зокрема на Кубані, в Казахстані та Киргизії. 1933 р. О. Біжковича було засуджено на три роки, і припускаємо (виходячи з деяких матеріалів), що він перебував у таборі в Караганді. У 1940-х роках він працює заступником директора Республіканського музею культури узбецького народу. У 1950-ті роки О. Біжкович — завідувач відділу України та Білорусії Державного музею етнографії народів СРСР. Був членом Географічного товариства СРСР.

У 1950—1960 рр. у журналі "Народна творчість та етнографія" О. Біжкович опублікував низку статей з питань українського декоративно-ужиткового мистецтва.

У 1970-ті роки О. Біжкович передав до ІМФЕ свій невеликий архів (фонд 51). Серед матеріалів — рукописи його наукових праць, щоденник експедиційної поїздки на Кубань, окремі фольклорні записи з Кубані, карта Кубанської області 1860 р. та ін.

Окремі матеріали О. Біжковича, про які йшлося вище, зберігаються в архіві ІМФЕ у фонді Етнографічної комісії ВУАН, з якою він підтримував тісний зв'язок.

Київ

РЕЦЕНЗІЯ НА ЕТНОГРАФІЧНУ КАРТУ КАВКАЗУ

*Етнографічна карта Кавказу в масштабі 1:8 400 000. Видання Академії наук СРСР, складена Комісією з етнічного складу *. Тираж 2000*

Зараз, коли радянська влада приділяє так багато уваги національному самовизначенню й піднесенню культури відсталих народів, вихід у світ Етнографічної карти та ще й такої частини Радянського Союзу, як багатоплемінний Кавказ, не можна не вітати. Нагальна потреба в такій карті давно назріла. Але, на жаль, ця карта рясніє такими недоліками, які не лише применшують її значення, але й роблять цілком непридатною для будь-якої мети. Йдеться лише про ту частину карти, яка мені добре відома з моїх етнографічних матеріалів, з історичної літератури, а також із матеріалів демографічного перепису 1926 р., що зберігаються в КВПС'і. Ця частина карти цілком вміщує територію Чорноморського, Кубанського, Майкопського, Армавірського, Ставропольського округів і південні частини Донського й Сальського округів, а також Адигейську автономну область, Карачаєвську автономну область, Шапсузький та Черкеський національні райони. Решти частини карти я не торкатимусь.

* В оригіналі: "Комиссия по изучению племенного состава", що далі в тексті передається абревіатурою "КИПС", а в перекладі українською подаємо як КВПС (Примітка перекладача).

На жаль, на карті не вказано, на основі яких матеріалів вона складена. Хоча мені відомо, що в основу роботи було покладено матеріал перепису 1897 р. Проте навряд чи цей принцип було дотримано щодо відзначених округів та автономних областей, бо КВПС не має у своєму розпорядженні матеріалів перепису 1897 р. за окремими населеними пунктами, а має лише так звані повітові підсумки, які, як відомо, не дають можливості встановити, ким населено той чи інший населений пункт. Тому у читача виникає питання, яким матеріалом користувалися укладачі карти, що має такі розбіжності з сучасною дійсністю й даними перепису 1926 р., з одного боку, й невідповідністю ранішому (1897 р.) етнічному складу цієї території — з іншого.

Для перевірки візьмімо кілька населених пунктів Кубанського округу: 1) Станиця Динська на північ від Краснодара по Північно-Кавказькій залізниці, в якій живе 84 % українців і 16 % росіян; 2) станиця Пластунівська з 85 % українців і 12 % росіян; 3) станиця Платнировська з 84 % українців, 13 % росіян, 1 % білорусів; станиця Коренівська з 60 % українців і 36 % росіян. Тим часом на карті всі ці станиці позначені чисто російськими. Далі на схід від Краснодара знаходиться станиця Старокорсунська з 87 % українців і 13 % росіян, але на карті вона вказана російською. За 10 км на схід від Краснодара є станиця Пашківська з 82 % українців і 18 % росіян, а на карті вона позначена населеною також росіянами з невеликою домішкою українців. На північний захід від Краснодара по Кубансько-Чорноморській залізниці знаходиться станиця Новотитарівська з 92 % українців і 8 % росіян, але карта подає зворотне співвідношення, хоча за інструкцією КВПС "а меншість населення, що складає менше як 10 %, на карті зовсім не позначається. Далі на захід по р. Понура лежать станиці: Нововеличківська, в якій живе 93 % українців і 7 % росіян; станиця Староведичківська з 84 % українців, 12 % росіян та близько 2 % вірмен; станиця Поповичівська з 76 % українців і 24 % росіян; станиця Андріївська з 83 % українців і 16 % росіян. Проте на карті і ці станиці позначені як чисто російські. Станиця Полтавська, в якій живе 77 % українців і 22 % росіян, на карті показана також російською з невеликою домішкою українців.

Це процентне співвідношення за даними перепису 1926 р.

Цей перепис, як відомо, хибує на деяку неточність щодо виявлення українського населення серед козацтва. Та все ж і цей, невигідний для кубанських українців, матеріал дає різку розбіжність з картою. Якщо ж взяти до уваги, що карта приурочена до перепису 1897 р., то ця розбіжність буде ще значнішою, так як за моїми етнографічними дослідженнями встановлено, що відсоток російського населення в українських станицях був значно нижчим, аніж на момент перепису 1926 р. Російське населення почало проникати в українські станиці після відкриття Владикавказької залізниці.

Якби всі відзначені пункти були малолюдними, то з цією помилкою можна було б змиритися. Але річ у тім, що це величезні населені пункти від 12 до 18 тисяч населення кожний. Далі: якби вищезгаданими станицями список помилок обмежувався, то це було б півбіди. На жаль, ці помилки поширюються на всю територію так званої Чорноморії, населеної колишніми запорожцями й малоросійськими козаками у кінці XVIII ст., а також і на територію Закубання, заселену азовським козачим військом у середині минулого сторіччя. Разом узяті Чорноморія й Закубання складають західну частину кол. Кубанської області.

Значно менше помилок у східній частині кол. Кубанської області, але й вона не уникла їх. Так, наприклад, станиця Безкорбна, населена 71 % українців і 27 % росіян, на карті вказана німецькою; станиця Біломечетська, в якій живе 74 % росіян, а 26 % українців, на карті позначена українською і т. д.

Я не кажу вже про ті населені пункти, в яких живе українців 10, 20, 30, 40 і 50 відсотків, але на карті вони зафарбовані червоним — росіяни. Таких населених пунктів багато.

Не в кращому становищі опинилися й черкеси. Старий черкеський аул Пейтук, населений лише черкесами, на карті позначено українським, а поряд з ним є станиця Єлизаветинська з 99 % українців, село Львівське з 96 % українців і станиця Мар'янська з 80 % українців, які незрозуміло чому на карті названі російськими. В іншому місці Адигейської автономної обл. черкеська територія з двома аулами Ейнем і Нов. Бжечюкай та черкеським радгоспом, що лежить обабіч залізниці Краснодар—Новоросійськ у районі р. Кубані і напису "Тахтамукай" на карті забарвлена червоним (росіяни).

Переходячи до чорноморських черкесів, які виділені у Шапсузький національний район, слід вказати на аули Кушхо, Ксеушхо та ін., неправильно на карті відзначені російсько-українськими.

У цілком невпізнанному вигляді на карті представлена територія Карачаєвської автономної області: з 18 чисто карачаєвських аулів лише п'ять відзначено відповідним карачаєвцям кольором, решта забарвлені червоним і зеленим. Найстаріші карачаєвські аули Карт-Джюрт, Учкулан, Харзук, Тебердинський і Хасаут на карті позначені черкеськими, а решта, включно з територією спільних карачаєвських пасовищ, забарвлені кольором росіян. У результаті такого картографування територія, що лежить у верхів'ях р. Кубані та її притоки Теберди, здавна заселена карачаєвцями, забарвлена переважно кольором росіян та частково кольором черкесів, а карачаєвці на власній землі позначені п'ятьма невеликими плямами.

У тій же Карачаєвській автономній області біля злиття р. Теберди з Кубанню село Георгіє-Осетинське, населене виключно осетинами, на карті позначене чисто українським.

Нижче напису "Баталпашинск" на карті відповідним кольором відзначена група ногайських аулів, проте аул Ураков, населений ногайцями, там же відзначено черкеським.

Ось той, слід сказати, далеко не весь матеріал, що характеризує карту Кавказу з негативного боку. Безсумнівно, що карта, випущена у такому вигляді, зустріне не лише негативну, але, цілком можливо, й ворожу оцінку.

Щоб уникнути цього докору, слід 2-й аркуш карти заново переробити, звичайно, в тому разі, якщо є впевненість, що інші аркуші правильні. Інакше карту зовсім не можна випускати у продаж.

06.02.30 р. *О. БІШКОВИЧ*



Церкви, воздвигнуті гетьманами,
Ї нині в поросі стоять,
Сповиті сивими туманами,
Неначе в космосі летять,
Хрести до всесвіту спрямовують,
Їх обминає сіра мла,
У кожній легкість зачаровує,
У кожній — сяєво тепла.

Стоять замріяні, задивлені
У рідні ріки голубі,
А поряд явори, як дивені,
Над ними — хмари голубів.
З терпкими болями і ранами,
Які лишив минулий час,
Вони фортецями прадавніми
Ї нині захищають нас.

Олесь Лупій



Вам, вчителі

Богдан Лепкий

"СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" — ПАМ'ЯТНИК ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ СВІТОВОЇ СЛАВИ

"Пам'яті автора "Слова о полку Ігоревім" присвячує Омелян Огоновський" — такі слова стрічаємо на початку першого тому Історії літератури покійного професора Омеляна Огоновського. Вказують вони на велике значення, яке автор надавав тому твору і на пошану, з якою відносився до нього. І справді "Слово о полку Ігоревім" є не тільки найкращою нашою поемою з дотатарської доби, але взагалі найсильнішим і наймогутнішим висловом думки і чуття, який дійшов до нас із нашої давнини.

Провідною ідеєю твору є любов до вітчизни, любов сильна, безмежна, але мудра. Що сильна, се видно з кожного слова, котре на нас ще нині діє як подув степового вітру, б'є соромом у лице, палить докором, жене бичами правди, але не відбирає сили, не знеохочує, не кидає в обійми безділля, а навпаки, підбадьорює і додає охоти. Безмежна та любов, бо вона не знає завеликих жертв, не кладе ніяких границь програмового обов'язку, не каже: "зроби се і те — і спокій!". Лиш у потребі каже голову положити для добра вітчизни і для слави. А мудра, бо випливає з розуміння відносин. Поет пізнав минуле свого рідного краю, бистрим оком дивиться на теперішність і передбачає, що завтра бути може. Це не вузький шовінізм національний, се справдешній патріотизм, опертий на знанні історії, на свідомості культурної місії і на критиці сучасності. Автор раз у раз порівнює теперішню хвилю з давнішою, бачить, що замість ліпшого іде до гіршого, що завмирає любов і згода, а шириться заздрість та ворожнеча, що минає ця охота слави, а голову підносить потвора — захлань.

Князі кують крамоли, а поганці нівечать землю Дажбожого внука. Коли так далі піде, то завоюють нас, перемінять у невільників, винищать.

І опинившися над такою безоднею, автор кричить, що сили має: "Завертайте з дороги, бо грозить вам погуба!" Тоді його голос набирає особливої поваги і нагадує виклики тих пророків, що застерігали свій народ перед упадком.

Коли зважити, що незабаром опісля справді спаде на нашу землю страшна татарська навала, то "Слово о полку Ігоревім" треба признати одним із тих нечисленних творів, в яких скривається пророче ясновидіння.

Отже, гаряча любов до вітчизни і тривога про її будуччину є провідною ідеєю твору. Але як лицарська поема, має "Слово" сильне почуття лицарства. Боротьба Русинів з Половцями піднесена тут до тих велетенських змагань, які творять підставу майже всіх епопей. Це не боротьба двох володарів, двох князів крамольників про якесь місто або про кусень землі,



З ілюстрацій до "Слова о полку Ігоревім". Худ. Георгій Якутович.



З ілюстрацій до "Слова о полку Ігоревім". Худ. Георгій Якутович.

але один момент з довговічної боротьби двох культур, двох частин світа, двох народів. Автор розуміє, що Ігор необачно порвався з малими силами на велике діло, але проте щиро йому співчуває, бо він неустрашимий герой, який бореться з чужим грізним ворогом в обороні вітчизни, бо він, хоч упав, та упав чесно. Тому і кличе до князів:

В стремена ж за землю руську
За наруги Половчина,
І за рани Ігореві —
Святославового сина!

Та патріотичні відзиви і поетичні відклики "Слова" мають достатній рівноважник у чудових малюнках степу, походу, битви, утечі з неволі, які донині не втратили свіжості барв і пластики ліній.

Так, наприклад, битва на Каялі є справжнім поетичним архітвором. "Від рана, до ночі, а з ночі до рана летять стріли каленії, брязчать шаблі о шеломи, тріщать списи гартовані в незнаємім степу, серед половецької землі".

Се загальне враження битви. А що ж останеться потім? "Земля копитами поорана, кістьми засіяна, кров'ю полита". А яке жниво з такого засіву? "Журба і туга для руської землі".

Такі питання насуваються кожному на вид бою. Такі питання бентежили й автора. "І бились день, і бились другий, а третього коло полудня поникли Ігореві стяги". Особливо сумна була хвиля, коли розходилися два найбільші герої того бою: Ігор і Всеволод. Їх забрали в неволю. Скінчився пир. Не стало вина-крові, немов у тяжкім похміллю лежать трупи борців, Русини поруч Половців. Докола них шумить трава і дерева гойдаються, як плачки жалібниці.

Дивуватися треба, як автор зумів у такім малім образі передати так багато змісту. З почуттям великого митця в'язав він враження оптичні з акустичними, лірику з епікою, образ із піснею, настрій із рефлексією. По-

рівняння взяв з рільничого життя (жниво) і дружинного (пир), розвів їх, витягнув у подробицях і завершив образ.

Се один приклад. Так само виглядає цілість. У ній зв'язані в чудову гармонію епічний елемент з ліричним, реальний світ із фантастичним, народна пісня з літературною традицією.

Реальний світ — се князі, княгині, половецькі хани, дружина, цілий історичний підклад, який автор хоче точно передати, а фантастичний — се надприродні сили, відгуки руської міфології, оживлена природа.

Поставити поруч себе Ігоря з Дивом, Ярославну з готськими дівами — се завдання таке трудне, що тільки справдешні митці можуть його добре розв'язати, не викликаючи в читача враження анахронізму і неприродності. "В Слові о полку Ігоревім" вітри називаються внуками стрибога, Русь — Дажбожими внуками, Боян — Велесовим внуком, Всеслав Полоцький перебігає дорогу Хорсові, на морі плеще лебединими крильми Обида і співають готські діви, верхи на дереві кричить Див, а поруч того виступають князі як реальні, історичні люди і зовсім ті два світи собі не шкодять.

Се можливе тільки там, де орудує велика чародійниця — правдива поезія.

Питання, звідки авторові прийшла в голову гадка покликати до життя тих всіх, мабуть, тоді покійних, Дивів і Хорсів? Се була літературна традиція. Хоч ті божества умерли були в житті, але вони жили в поезії, як пізніше в європейській поезії грецька і римська міфологія. Було в них багато поезії, як взагалі у споминах давнини. І тому поет, будучи сам християнин, випроваджував у своїм творі поганських богів.

Так само дружню руку подають собі народна і книжна поезія. Всеволод — се буйний тур з українських степів, він і його брат Ігор — то два соколи сизі, що злетіли з золотого батьківського стола, Ярославна порівняна з зозулею, Ігор до неї горностаєм біжить, гоголем прилітає — подібно як у народних піснях.

І так як там, починається і тут порівняння перечнем "не", наприклад: "не сороки заскреготали, се Гза з Кончаком Ігоря доганяють". Битва порівнюється з тучею або з молоченням збіжжя на току. Як у народній поезії, так і тут живе ціла природа і співчуває чоловікові або вороже ставиться до нього. Сонце тьмою вкривається, щоб Ігоря перестерегти, птиці зловіщо кричать, орли скликуються на жир, трава в'яне від жалощів, дерева з туги віти похиляють, стяги глаголять, навіть епітетів багато таких самих, як у народній українській поезії. Наприклад: синє море, сизі вірли, красне сонце, чисте поле, сірі вовки і т. д. А поруч того стиль місцями сильно стиснений, повний поетичних символів, фігур і тропів, за усіми прикметами виробленої мистецької книжної форми. Значить, автор одною рукою бере скарби з невичерпаної народної поезії, а другою опирається на вироблену літературну традицію, подібно, як не один з пізніших великих поетів.

СОН СВЯТОСЛАВА

Я бачив сон. Важенних перел град
На груди сипали мені, старому,
Вдягали в довгу, чорну паполому,
Давали пити не вино, а чад.

Я зір будив — обводив кругогляд
І відчував крізь димку нерухому,
Як обсипався дах княжого дому,
Як крякав круп і як клубочивсь чад.

О що за туга розум мій опала!
Яка крізь серце потекла Каяла,
Що за чуття на серце налягло!

Ніч місячна кругом, така студена
Антена гнеться, як струнке стебло.
І чорний день десь дзвонить у стремена.

23.IV.1931 р.

Святослав Гординський

Особливо близьке "Слово о полку Ігоревім" до українських дум. Тут і там боротьба в обороні вітчизни, тут і там поважний високий тон, тут і там лицарство поняте не як забава, а як важне діло.

І складом своїм нагадує "Слово" наші народні думи. Воно справді є одиноким щасливо перехованим пам'ятником української епіки між билинами і думами.

Хто ж був автор цього поетичного твору? Як він звався, де і коли жив і хто він був — не знаємо. Можемо тільки дещо здогадуватися та малювати собі ідеальний портрет світського чоловіка, галицького уродженця, можливо, що сіверського дружинника, людини вельми освіченої, глибоко патріотичної, геніальної. Світський був автор тому, що духовник не впровадив би до свого твору поганської міфології, котра цілком закриває перед нами тих кілька християнських згадок про Божу Матір Пирогощу, про поборників християнства і те кінцеве, хтозна, чи не рукою пізнішого переписувача додане "амінь".

Що був він сіверським дружинником, можемо догадуватися з симпатії, з якою відзивається про сіверських князів. Дехто вважає навіть цілу поему панегіриком в честь тих князів, одною з похвальних пісень, які співали двірські співаки при пирах. Доказом — кінцеве славослов'я. Але годі про се писати. Автор заявив стільки критичного дару, таку питоменність гадки, такий свобідний, нічим не стиснений широкий світогляд, такий вільний, високий лет уяви гень аж у країну віщування, що трудно знижувати його високу постать до рівня двірських співців-прислужників. А кінцеві похвальні слова се звичайний додаток, який стрічаємо також у наших думах.

Навпаки, можна б скоріше думати, що належав він до княжої родини, бо таке у нього знання історії не тільки рідної землі і то в різних її частинах, часто від себе доволі далеких, але також і поодиноких княжих родів, таке горде почуття лицарської честі і такі смілі, більше товариські, чим підданські відзиви про князів і до князів. Всі подробиці княжих родів, їх спосіб думання, їх серце і душу міг знати хтось, хто походив з їх верстви або був дуже їм близький. Так само подробиці походу і враження з його поодиноких моментів міг нам передати так живо тільки той, хто сам брав участь у ньому. Тим то думаємо, що автор був у поході Ігоря Святославича і зараз опісля, поки враження не затерлися, описав його в пісні, щоб князів закликати до війни з Половцями. "За славу Русі, за рани Ігореві!"

Се вища і краща ціль, чим забава княжого уха за бенкетним столом.

На всякий спосіб поема написана перед 1187 роком, в котрім умирає Ярослав Осмомисл, а до якого автор звертається з закликом як до живої людини.

Автор був чоловіком вельми освіченим і та освіта, як звичайно буває, полишила сліди на його творі, але все ж таки найсильніше пробивається його власний геній, окрилений любов'ю до рідної землі та рідної пісні, якому не дає спокою тривога про будуччину вітчизни.

Вона жене його степами над Дон, вона тривожить його сном Святослава, вона підносить на самий верх дерева мислі, з котрого видно будуччину.

Мусів се бути справді геніальний ум, котрий зміг вирватися із заплутаних свар і межиусобиць княжих, з того вічного "се моє і то моє", з усіх марниць і турбот нинішньої хвилі, щоб злетіти понад час і простір там, куди долітають тільки ті вищі духи, яких провидіння ставить на сторожі народів і людства.

Там на просторі нашої землі стає одним з перших автор "Слова о полку Ігоревім". Невідомий, незримий, а прецінь такий близький для нас і такий дорогий.

Святослав Гординський

ШЕДЕВР ГЕНІЯ ПОЕЗІЇ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ-РУСИ

Автор "Слова о полку Ігоревім": його світогляд, освіта і поетичний хист

"Слово о полку Ігоревім" було створене незабаром після нещасливого Ігоревого походу на половців у 1185, не пізніше 1187 р., бо автор звертається до ще живого князя Ярослава Осмомисла, який помер 1 жовтня того року. Також у кінцевому славослав'ї князям згаданий Ігорів син Володимир, що повернувся з половецького полону весною 1187 р. Коли ближче придивитися до композиції поеми та спрямування її основної ідеї — стати на оборону Руської землі, за рани Ігореві — можна дійти висновку, що поема була створена за двома заходами: перша частина з'явилася незабаром після нещасливого Ігоревого походу, коли пограниччю Київської держави загрожували нові напади половців і коли була конечна потреба мобілізувати інших князів для оборони; частина друга могла з'явитися трохи пізніше, у 1187 р. Проте наймовірнішим буде погодитися, що твір написаний одразу після Ігоревого повороту до Києва і під враженням цієї події — в кінці 1185 або на початку 1186 р.

Хто був автором "Слова"? Про це нічого певного не знаємо. Були спроби, за почином Є. Ляцького, ідентифікувати його з Біловолодом Просовичем, Ігоревим дружинником, про якого пише Іпатіївський літопис, що він приніс кн. Святославові зловісну вістку про Ігореву поразку. Але вважати його автором — це тільки здогадка, не підкріплена ніякими доказами. Та хоч ми не знаємо і, певно, так і не знатимемо, хто був автором поеми, сьогодні ми вже можемо скласти собі його портрет як літературної індивідуальності, співця і патріота. Правда, давніше були спроби вважати твір безавторським, повсталим на зразок безіменної народної творчості, усної літератури, щось як українські народні думи. Але це заперечує глибока індивідуальність автора поеми і високомистецькі поетичні засоби, не тільки народного, а й книжного характеру. Це був літератор у повному значенні цього слова.

Автор поеми був княжим дружинником, членом окремої в тих часах верстви-касти, це видно не тільки з того, що він у своєму творі називає слухачів "браттям", але взагалі з того, що його світогляд наскрізь військовий, дуже відмінний від світогляду авторів тодішньої книжної літератури на Русі-Україні. Творена майже виключно духовниками, та література носила сильний відбиток їх релігійного світогляду. Різницю між світоглядом письменника-духовника і творця поезії дружинної найкраще зможе виявити порівняння опису Ігоревого походу в Іпатієвому літописі і в "Слові". Для літописця Ігорева поразка була гарною темою для моральної науки і сам Ігор уважає свою програну битву карою за давні гріхи. Нічого подібного в "Слові" немає, і хоч його автор християнин і князі борються в нього за християн проти поганих (невірних), його світогляд зовсім світський, або, краще сказати, — вояцький. Це ще більше підтверджують сильні елементи давнього дохристиянського вірування, живі в творі по двох століттях після запровадження християнства в Україні. Змішання одних і других елементів, християнських і дохристиянських, в одному творі давало нагоду багатьом дослідникам писати про авторове двоєвірство, проте в тексті "Слова" ми не маємо ніяких доказів того, що згадка поганських божищ має щось спільне з релігійним світоглядом автора. Радше слід припускати, що ввесь той старий поганський антураж, це суто поетичний елемент міфічного характеру, що жив у побуті, який нелегко піддавався змінам, а ще скоріше — це були атрибути старішої за саме християнство на Україні дружинної поезії, яка до нас безпосередньо не дій-



З ілюстрацій до "Слова о полку Ігоревім". Худ. Георгій Якутович.

шла. Як би не було, автор "Слова" зберіг нам у своєму творі цілий окремий духовий світ ранньої України, що переходив уже в сфери міфу.

Автор "Слова" був не тільки дружинник, а й людина високоосвічена, якій були відомі не тільки твори рідного письменства, а й писання візантійсько-грецьких письменників та істориків. Він мусив знати і твори поезії скандинавської, бо її співці бували не раз на київському дворі, мусив він знати не одне і з літератури західноєвропейської, не даремно ж він згадує про німців і венецийців, греків і морав'ян, які оспівували подвиги кн. Святослава. В ті часи широкі династичні зв'язки наших княжих дворів з багатьма дворами тодішньої Європи та, зокрема, зв'язки дипломатичні, робили такий міжнародний культурний обмін річчю самозрозумілою. Хоч Київ після смерті кн. Володимира Мономаха (1125) вже почав втрачати своє політичне значення, він далі залишався на перехресті великих культурних шляхів, тут зустрічалися і змагалися західні і східні впливи, і всі ті процеси якомога краще характеризує "Слово о Полку Ігоревім".

Дослідження показали, що гадана відосібненість "Слова" від інших творів його доби не має грунту, бо, навпаки, автор поеми є представником виразно окресленої київської літературної школи. Із погляду стилю він користується подібними, тільки краще розвинутими засобами, що й Київський та Галицько-Волинський літописи або київська перекладна література. Наприклад, в "Історії Юдейської війни" Йосифа Флавія, переклад якої був зроблений у Києві майже водночас із "Словом", знаходимо спільні з ним цілі речення, хоч у грецькому оригіналі вони звучать інакше. Це доказує, що існували вироблені літературні засоби київської літературної школи, якими користувалися письменники, навіть не запозичаючи їх безпосередньо одні від одних. Очевидно, автор знав знаменито і народну творчість, або, краще сказати, ту творчість дружинного і обрядового характеру, що пізніше перейшла і збереглася в усній народній словесності. Про це ми пишемо окремо в розділах про поетові зв'язки з народною поезією.

Накінці виникає цікаве питання: звідки міг походити автор, з якої частини української землі? Прийнято вважати його киянином, дружинником кн. Святослава, який, можливо, доручив йому цей твір створити з причин політичної потреби — для об'єднання князів проти половецької загрози. Мові автора "Слова" й справді притаманні риси київсько-чернігівської говірки. Але водночас у його мові є й елементи західноукраїнські, і це дало привід деяким дослідникам вважати, що автор прибув до Києва чи Новгорода-Сіверського разом з дружиною кн. Ігоря, донькою

кн. Ярослава Осмомисла — з Галичини. Твердження, що автор "Слова" міг бути галичанином, висловив свого часу І. Петрушевич, а нещодавно (1946) московський академік Ал. Орлов зазначив, що мова, якою написана поема, "була закорінена на територіях Галичини і Волині, бо ці області були суміжні, політично зв'язані і довгий час перебували під впливом західнослов'янської культури" — і тому він переконаний, що твір з'явився "не без участі галицької руки". Та з якої б частини української землі автор не походив, він показав себе великою мірою державним мужем, патріотом і традиціоналістом, для якого не було ніяких сумнівів у тому, що центром "Руської землі" має бути Київ та що завданням усіх інших князів повинна бути оборона Києва і його великокняжого престолу.

Історична основа "Слова о полку Ігоревім" та його провідна ідея

Сам похід кн. Ігоря на половців та безпосередньо з ним зв'язані події займають тільки частину поеми. Автор не обмежується зображенням самого походу і бою, а дає і його передісторію, щоб показати, як половецька загроза виникла через внутрішні незгоди князів. Звичай ділити землю після смерті князя на т. зв. волості поміж його синів виявився вкрай нещасливий, уділи дрібнилися щораз більше і виникали безкінечні свари за них; багато князів залишалося взагалі без уділів і пробувало здобути їх від інших. Усю ту ситуацію загострили ще більше половці, що з'явилися на українських землях у 1055 р. і частими наїздами винищували цілі міста і населення. На додаток до того деякі з князів почали закликати половців на допомогу в боротьбі зі своїми суперниками, а це до краю підрізало і хаотизувало морально-політичні основи держави. Особливо завзята боротьба велася між двома родами — київських Мономаховичів з чернігівськими Олеговичами — її можна б прирівняти до боротьби Гвельфів і Гібеллінів в Італії в XII—XIII ст. Кн. Олег, син Святослава II, Ярославича, тричі відправлявся здобувати Чернігів, закликаючи на допомогу половців, за що поет і прозиває його Гориславичем — тим, що приніс горе. Робив він ті свої напади з Тмуторокані на Кубані, який здавна був пристановищем безудільних князів-ізгоїв. Сам Тмуторокань грає в поемі важливу роль, бо Ігор вибрався в похід фактично для того, щоб "пошукати міста Тмуторокань", яке давніше було уділом чернігівських князів. При кінці XI ст. Тмуторокань був відтятий половцями від зв'язків з Черніговом, і похід Ігоря з братом Всеволодом для його повернення мав не тільки політичні, але й родово-сентиментальні спонуки. Все те було передісторією Ігоревого походу.

Одначе центральна постать поеми — з погляду державно-політичного — це не сам князь Ігор, а князь Святослав Київський. Серед усіх княжих чвар і міжусобиць він не спускав з ока половецької загрози та намагався протиставити їй коаліцію князів. Таку коаліцію вдалося йому організувати і в 1184 р. він з іншими князями вибрався в похід проти половців та побив їх над річкою Ореллю, лівою притокою Дніпра (нижче Ворскли). Тут узято понад 7 тисяч полону, в тому числі багатьох половецьких князів і самого хана Коб'яка. Власне, ця успішна битва не давала спокою молодшим князям — особливо кн. Ігореві з Новгород-Сіверська, і коли кн. Святослав у відплату за напад половецького хана Кончака почав організовувати новий похід на половців, Ігор постановив випередити його і вибратися потаємки в самочинний похід. Для цього він підмовив свого молодшого брата Всеволода з Курська, братанка Святослава з Рильська і взяв з собою ще сина Володимира з Путивля.

Князь Ігор виїхав з Новгорода Сіверського 25 квітня 1185 р. Першого травня він дійшов до ріки Дінця, де його застало сонячне затемнення,

прийнято за лиховісну ворожбу. Він, одначе, перейшов Дінець і подався в напрямі його притоки Осколу і тут ждав два дні на брата Всеволода, який ішов іншим шляхом, з Курська. В п'ятницю 3 травня відбулася перша сутичка з половцями над річкою Сюурлієм, де половців розбито і захоплено їх табори. Одначе в суботу половці підтягнули нові великі сили, "аки борове", за висловом літописця. Бій тривав від суботи до неділі вранці, українські війська відтиснуто від води і вони, мучені спрагою і стиснуті переважними силами, пробували добитися назад до Дінця. Це їм не вдалося і вони були зовсім розбиті над рікою Каялою. Ігор був поранений в руку і потрапив у полон разом з іншими князями. Обидва хани, Гза і Кончак, використовуючи перемогу, пустилися двома загонами на Посейм'я та Переяславщину і, заки київські князі змогли організувати відсіч, сильно ті околиці пограбували. Іпатіївський літопис описує як один з недобитків Ігоревого війська, Біловолод Просович, приніс кн. Святославу вістку про Ігореву поразку і як князь Святослав гірко дорікав молодим князям за їх нерозважливість: "Дав мені Бог присмирити поганих, та ви, не стримавши молодості, відкрили ворота на Руську землю!".

Ігор ще того самого року, за допомогою половчанина Лавора (Овлура в поемі) втік з полону; це, одначе, вже не могло змінити наслідків його невдачі, яка випливала з його нерозважливої ривалізації із старшими князями та жадоби слави.

Таке було тло, обставини та кінець Ігоревого походу. Властиво, не описання цього походу, хай і якими високопоетичними образами, було головним задумом автора, а політична концепція: об'єднати Руську землю під проводом великого князя Святослава київського. Відтак заклик до князів набуває в цілій поемі центрального значення осі, навколо якої обертаються інші мотиви твору. Безперечно, ідеї патріотизму вже не раз у тій добі були висловлювані в різних творах. Високі слова про оборону Руської землі вкладені Київським літописом в уста таких князів, як Мстислав Ростиславич і Мстислав Ізяславич Київський, подібні ідеї висловлені і в "Слові про князів" з XII ст. тощо, але ніде не висловлено їх з такою силою, як у "Слові о Полку Ігоревім". З тонким почуттям міри і дипломатичної мудрості автор вихваляє лицарські прикмети князів і оминає згадки про сучасні йому княжі незгоди, обмежуючись минулими. Вказуючи на спільну небезпеку від половецького степу, він закликає князів до об'єд-

БАТЬКІВЩИНА

Зелена Сіверщина — там вітри
Гудуть тисячолітнім ладом Слова.
Полками йдуть дружинники-бори,
І пісня їх висока і соснова.

Дуднять в лісах незнаємі шляхи,
І враз — горбата далеч Подніпров'я.
Там вдарить подув гострий і сухий,
Що пахне полином та кров'ю.

І прóстором розгониться земля...
О згубо обріїв, о хижий плиг безкраю!
Віки — несита жáдоба твоя
Живить і тне, кохає і карає.

Даремно тіло пишно-золоте,
Де сині жилки рік, цілує щедро
Понтійське сонце, і вона росте
І квітне — буйна степова Деметра.

Та білим громом перетне стебло,
Та спалить колос чорним суховієм —
І родиться сліпе, калічне зло,
Що будяком колючим бовваніє.

І от земля — не золото, а мідь,
І небо — не блакить, але — залізо,
І під залізним небом клекотить
Пророчий крик.
І в нім — проклін і визов.

21.08.1938

Євген Маланюк

нання. І тут виникає проблема: чи це не князь Святослав, готуючи новий похід на половців, спонукав або просто замовив створити такий поетичний заклик до князів? Князеві Святославу вже раз доводилося вдаватись до такого методу: в 1175 р. він, тоді ще в Новгороді Сіверському, доручив єпископові скласти проповідь, звернену проти кн. Олега, претендента на Чернігівський престол. Проповідь, виголошена в соборі, досягла свого і Олег зрікся престолу. Отож дуже можливо, що він задумав скористатися подібним засобом і для мобілізації розрізнених князів і мав щастя натрапити на високодосвідченого поета. Безперечно, як це завважив уже М. Грушевський, гасло об'єднання, висловлене автором "Слова", не було тоді вже популярне. "Це, пише він, клич не сучасності, не будучності, а минувшини — тої доби "старого Володимира", коли був ожив цей клич в сильній боротьбі із степом, і може набрав власне найбільшої енергії й будячої сили. Але між тою добою і добою "Слова" лягли важкі спомини, протекли потоки крові, лягли смуги попелу, огня й руїни. Страшна усобиця київських Мономаховичів з чернігівськими Олеговичами і суздальськими Мономаховичами безповоротно розбила солідарність династії й однiсть настрою колишнього суспільства".

Та все це вже окрема історія; для нас залишається важливим фактом, що ідеї, висунуті автором поеми не тільки не втратили до сьогодні нічого із свого значення, а навпаки — на протязі віків ще більше загострилися і набрали якоїсь несамовитої актуальності. В наші дні по-свіжому і з тією самою нестертою силою над просторами України виють усі темні демони "Слова". Україна — стара Руська земля — виставлена на ті самі, і на ще гірші, небезпеки від Сходу, і заклик поета стати на оборону рідної землі звучить по-давньому з незменшеною силою. **Він, автор, геніально відтворив той притаманний українській землі клімат безнастанної тривоги, пойнята якою людська душа якось глибше і гостріше відчуває своє буття і його зв'язок із трансцендентними силами природи і всього космосу. Все те, що зображене в поемі, вже незчисленну кількість разів повторювалося на просторах України знову і знову, всі ті княжі незгоди, походи і бої, побивання Ярославни і втеча Ігоря з неволі були і переживалися нами самими все наново, тож і не диво, що "Слово" знаходить такий відгук у нашій душі. Як, може, ніде, там розкриті надра нашої історії і майже фаталістична незмінність нашої долі-призначення. Це, власне, той згаданий клімат неспокою і тривоги, що має такий сильний вплив у формуванні обличчя нової української поезії, для якої "Слово" стало початком великого** (*Підкресл. ред.*).

Мова і поетичні засоби "Слова"

Мова, якою написане "Слово о Полку Ігоревім" від самого відкриття рукопису, викликала багато суперечок. Як уже згадано, одним з головних закидів прихильників неавтентичності поеми була, власне, незвичайна і відмінна від інших сучасних поем і творів — мова. Один з російських учених митр. Євгеній (Болховітінов) так і заявив, що вона ні церковнослов'янська, ні російська, інший, І. Давидов, уважав поему "твором, написаним неправильною мішаниною різних наріч, при тому з різних часів, що дає право сумніватися в його правдивості"; Сеньковський відносив поему до XVIII ст. в оточення київської Академії або до Львова. Тим часом дальші дослідження показали, що мова "Слова" — це тогочасна літературна мова на Україні, подібна до мови хоч би літописів, тільки ж, зваживши світськість автора і теми, більш під народним впливом, живіша.

Треба взяти до уваги, що запис поеми церковнослов'янським правописом спричинився в не малій мірі до того, що деякі слова приймали також і церковнослов'янські форми, особливо в дієслівних закінченнях. Проте, досі годі визначити, чи численні подвійні форми на зразок забра-

ло-забороло, Владимір-Володимир, град-город, глава-голова і т. д. належать авторові поеми чи, може, це зміни переписувачів. Ми схильні вважати ці подвійні форми авторовими, бо паралельне вживання обох форм дозволяло йому досягти особливих поетичних ефектів. Наприклад:

1. Ярославна рано плачеть в Путивлі на забралі аркучи...

2. Ярославна рано плачеть Путивлю городу на забороді, аркучи...

В першому випадку поет досяг ефективної інструментації на ра-ар, в другому оро-оро. Так само в іншому місці стрічаємо: храбриї князі доспіли на брань, але: в полі Ольгово хороброє гніздо; врани не граахуть, але: чорний ворон. Такі і інші порівняння вказують на те, що автор вільно користувався обома формами — і народною, і окнижненою.

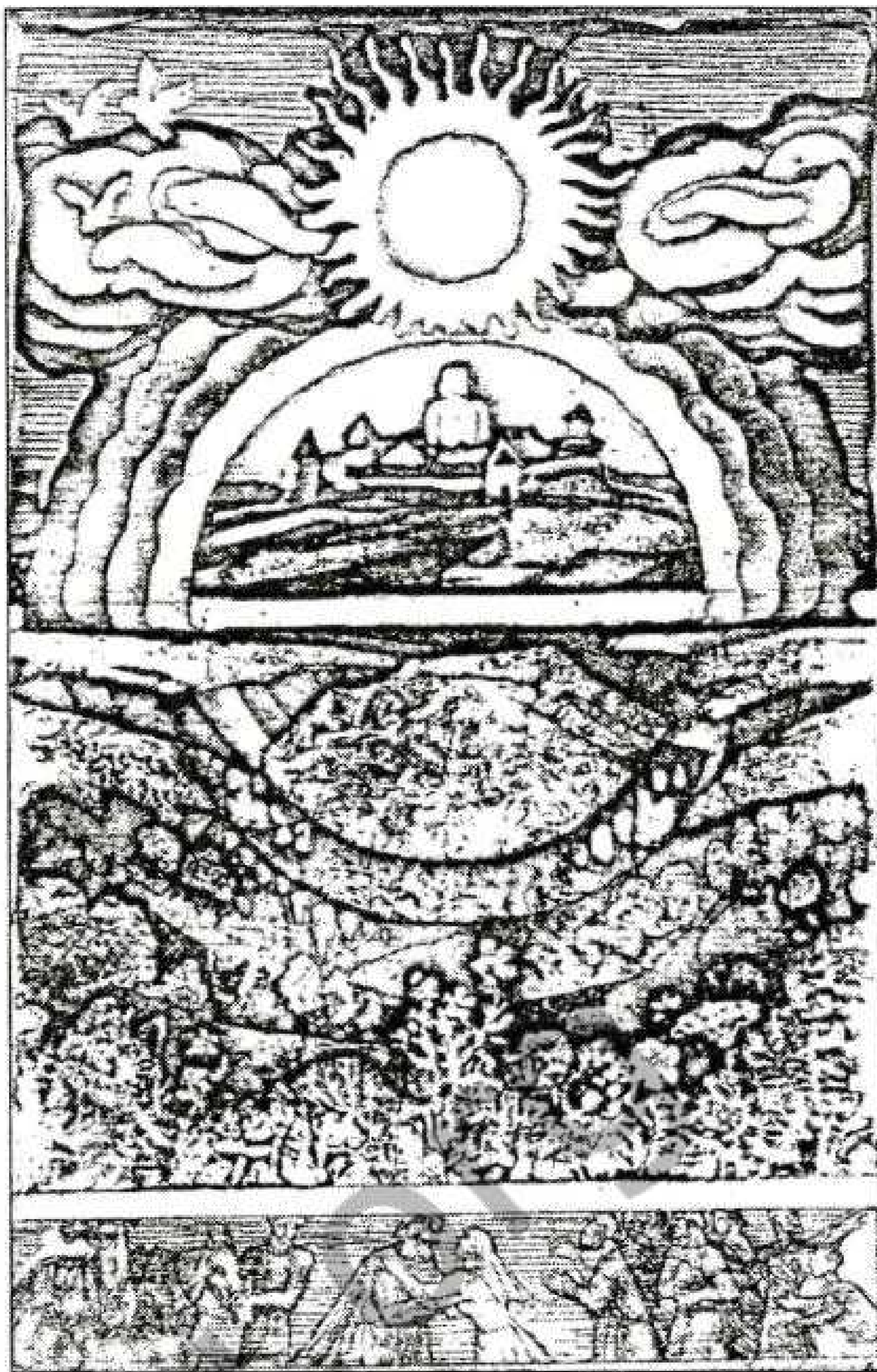
Окнижнювання словесних форм на церковнослов'янський (цебто староболгарський) зразок викликає враження, наче в "Слові" є значний елемент церковно-слов'янізмів. В дійсності їх порівняно небагато — за обчисленнями, не більше як 4 проценти. Вилучивши ще слова чужого походження, особливо східного, ми дістанемо живу розмовну мову того часу. На неї наклалися слова староукраїнської мови, в основі із загального східнослов'янського джерела, і мова, яку знаємо з народної словесності. Докладної межі між тими двома елементами провести годі. Багато слів, які зникли з нової української мови як архаїзми, досі є в ужитку на деяких частинах української території, особливо в Карпатах, де для такого мовного збереження були багато кращі умови, ніж в областях степових. Збереження багатьох слів, відомих із "Слова о полку", в Карпатах цікаве ще й тим, що сюди напливала людність із східних областей України, наприклад, на Бойківщині відкрито багато могил сіверян XII ст. з черепами наддеснянського типу — з Ігоревої батьківщини. Отак на Гуцульщині досі збереглися такі слова, як *паполома, черлений, текти* — в значенні не тільки пливти, а й гнати, бігти. Десятки таких слів, спільних "Слову", живе досі на Лемківщині, і це навіть дало свого часу (1883) Ом. Партицькому підставу виводити автора з лемків — безперечне перебільшення, бо ті слова, що їх вважаємо сьогодні архаїзмами, в часах "Слова" були на всій території України. З тих лемківських архаїзмів, спільних із "Словом", можна згадати такі, як *торгати, віргати, пущати, хитити, приодіва, дожджик, зарани, на нич* і под., далі характерні форми пом'якшення шипучого *ч* вроді *хочю, скачю*, змішування *с-ш, ч-ц, к-ц: мишлю, руснаци, воуци* (в "Слові" *шизий, русици, волци*) — прикмети, про які написано вже багато праць, на доказ, що це впливи псковсько-новгородського російського діалекту.

Поема рясніє словами, живими досі в українській мові і її говорах, згадати б тільки такі типові як: *година, галич, болонь, дружина, зоря, яруга, кожухи, порохи, синовці, жалощі, поскепати, щвілити, слі правити, красний* і под.

На мові поеми відбився і вплив багатьох чужинних мов, ось як грецької (кметь, оксамит, паполома, кровать, терем — деякі з тих слів могли прийти і через мову чеську, де вони в той час були також в обігу), латинської (коромола), скандинавської (стяг, гридниця, князь), польської (срожити), тюрсько-монгольської (кощей, оретома, япончиця), перської (тул, шерешир), арабської (ногать, чага) та інших. Вже цей, далеко не повний, список показує, скільки всякого чужинного мовного добра відбилося на мові "Слова". Невеликий своїм розміром мовний скарб поеми, десь понад 900 слів, дає невичерпні можливості для студій мови на території тогочасної України та тих усіх зокільних впливів, що на ній перехрещувалися. Хоч як багато вже в тій ділянці зроблено, це проблема, що ще буде цікавити цілі генерації дослідників.

Усі ті мовні скарби набирають особливого блиску як поетичний матеріал. Коли розглянемо поетові поетичні засоби, побачимо, як тісно вони ув'язані в традицію всієї народної словесності. Правда, ми української народної словесності з часів "Слова о Полку" з першої руки не маємо. Твер-

дження В. Перетца про те, що порівнювати "Слово" з народною поезією XI—XII ст., якої не знаємо, буде методологічною помилкою — до деякої міри слушне. Він застерігає особливо проти погляду, що народна поезія могла впливати на літературну творчість, і вважає, що було якраз навпаки — культурні верстви впливали на маси також слушно. Але візьмім, наприклад, Шевченка — єдиного поета, якого стилем і характером творчості можна поставити поруч автора "Слова". Шевченко мав колосальний вплив на маси, але як? Просто він підніс до вершин мистецтва позбавлені рис індивідуальності образи й форми, що традиційно трималися в народі, що були йому, народові, зрозумілі. Скажімо, Шевченко взяв з народної поезії її ритміку, але одночасно він витворив нові народні ритмічні мелодії, яких, як це показав Ф. Колесса, народна поезія не знала. Зовсім ідентичний процес відбувся і з автором "Слова". Він узяв собі основу — різні поетичні засоби, образи, епітети, інтонації з народної поезії — але на тій основі виткав свою власну поетичну ткань. М. Максимович ще в 1845 р. був уповні свідомий цього характеру творчості невідомого автора "Слова": "Сучасні поети, писав він, пробували надати штучний поезії характер поезії народної, а співець Ігоря підносить народну усну поезію на степень мистецтва".



З ілюстрацій до "Слова о полку Ігоревім". Худ. Георгій Якутович.

Як сказано, ми народної поезії часів "Слова" безпосередньо не знаємо, але ми маємо низку пісень обрядового характеру, в яких, незважаючи на всі зміни, збереглися відгуки княжої доби — навіть старішої за саме "Слово о Полку". Свого часу Веселовський виказав, як то творчість однієї верстви, княжодружинної, перейшла в другу верству — хліборобську і затримуючи в основі старі елементи, перетворила їх для своїх потреб. Отак і в українських колядках-щедрівках атрибути князя і його двору перейшли на господаря-хлібороба і його родину, але багато із старого світу збереглося. Маємо в колядках описи дружинних нападів на Царгород — подій, що відбулися ще в X ст., — згадуються князі і княгині прирівняні до сонця, місяця і зірок; там виступають бояри і дружина лаштується в похід. Там згадуються буйні тури, тисові столи, синє море, чисте поле, буйні вітри, чорна земля, чорний ворон, чорні хмари; там мостять мости, думу думають, раду радять, в труби трублять, там стріли ідуть дощем; там згадуються Київ і Білгород, Галич і угорські гори, русовичі, Дунай — мотиви, що ними повне "Слово", і що їх його автор, напевно, не сам у своїй уяві створив. Не раз зустрічаємо описи просто ідентичні:

Сідлай, брате, свої борзі *комоні*,
А мої ти готові, осідлані...

(Слово о Полку)

Стоять коні да готовії,
Посідлані і поуздані,
Тільки сісти да й поїхати...

*(Чубинський,
Труди, III, 221)*

Звичайно, мотиви пісенні мінялися, але коли ми порівняємо два фрагменти із "Слова" і з народної пісні (за Максимовичем):

1. Чорна земля под копити
Костьми били посіяна,
А кровію поляна...

2. Чорна ріля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполошена...

— то побачимо, що козацька пісня, хоч і внесла нові мотиви (кулі), в основі зберегла ті самі образи і навіть ритміку 4:4 — доказ, що існував якийсь один пісенний празразок, з якого скористався й автор "Слова". Таких паралель, де змістові і ритмічні елементи в "Слові" сходяться з подібними в народній поезії, є більше. Ми тут спинимося на одному характерному.

Поет щойно закінчив докори князям за їхні незгоди і починає плач Ярославни. Він хоче вдарити в ліричний тон. Що ж він робить? Він бере з якоїсь пісні мотив зозулі — в народній пісні образ покинутої жінки або вдови, яка летить на Дунай пошукати свого милого. Не знаємо, якою була така пісня в XII ст., вибираємо одну з багатьох пісень про зозулю на Дунаї в її нинішньому вигляді (з ритмікою 4:4:6 складів):

Ой ти сива зозуленько, далеко літаєш,
Скажи мені щиру правду, чи любка видаєш.
Ой видаю: край Дунаю стоїть над водою,
Протирає сиві очка хустков золотою...

(Збірник Філ. Колесси)

"Слово" в нас і в світі

"Слово о Полку Ігоревім" має величезну літературу і наукових досліджень і мистецьких перекладів на всіх культурних мовах світу. Виникла ціла окрема наукова ділянка — Словознавство, і український внесок у нього вже значний, хоч усе ж ще не такий, який повинен бути. Та на це є багато причин загальнонаціонального характеру. В час, коли українське друковане слово в Україні було заборонене, українська наука могла розвиватися тільки з трудом, та й то здебільшого в рамках офіційної російської. Це й було причиною того, що багато цінних праць українських Словознавців, як от Максимовича, Потебні, Житецького, з'явилося не українською мовою.

Основу українському Словознавству заклав у 30-х рр. минулого століття М. Максимович, зв'язавши "Слово о Полку Ігоревім" з українською народною словесністю. За ним дослідженням поеми займалася ціла низка вчених, серед яких слід згадати О. Огоновського, Ом. Партицького, О. Потебню, П. Житецького, І. Франка, В. Щурата, В. Бірчака, М. Возняка, М. Грушевського, Ф. Колессу, І. Грунського, а особливо В. Перетца, який у 1926 р. видав у Києві дуже грунтовно опрацьовану студію про "Слово". Деякі із згаданих учених — Огоновський, Грушевський, Возняк — подали одночасно й прозові переклади поеми.

Очевидно, така незвичайна пам'ятка старої української поезії не могла не зацікавити передусім поетів. Вони зробили низку перекладів і віршових переспівів тієї поеми на сьогочасну українську мову, щоб тим наблизити пам'ятку до ширшого кола читачів. А втім, ритмічні елементи, такі відчутні в поемі, аж напрошувалися переспівати твір зв'язаною мовою;

характерна прикмета більшості українських переспівів це те, що їхні автори майже автоматично впадають у народну ритміку, особливо в розміри 4:4:6, і ця ритміка добре передає звучання оригіналу. Крім уже згаданих перекладів, зроблених дослідниками-науковцями, маємо досі переспіви віршем і прозові переклади таких авторів, як І. Левицький (1839), В. Кендзерський (1845), І. Вагилевич, І. Гушалевич (1850), М. Максимович (1851), Т. Шевченко (Плач Ярославни, Бій) (1860), О. Федькович (1867) (гекзаметром), Ст. Руданський (1871), О. Партицький (1884), К. Шейковський (1885), А. Петрушевич (1884), В. Щурат (1907), П. Мирний, Б. Лепкий, М. Чернявський (1828), П. Коструба (1928), М. Матіїв-Мельник (1936), С. Гординський (1936), В. Свідзінський, О. Корж, І. Лукіяненко, М. Рильський, Наталія Забіла, всі в (1938), митр. Іларіон (І. Огієнко) (1949). Зокрема, поетична образність "Слова" і його мова мали незвичайно сильний вплив на нову українську поезію, а також інші ділянки мистецтва. На теми, запозичені із "Слова" писав О. Федькович (цикл сонетів "Слава Ігоря", "Ігор і Ярославна"), І. Франко ("Чи не добре б нам, браття, почати", Плач руських жінок), Б. Лепкий (цикл "Слідами Ігоря"), Микола Зеров (сонети "Князь Ігор", "Сон Святослава"), О. Олесь, П. Тичина, Юрій Клен у своїх "Проклятих роках" дав знамениту транспозицію тривожно-зловісної атмосфери "Слова" в сучасність. "Слово" відбилося своїм стилем і тематикою на творчості Євгена Маланюка і раннього Миколи Бажана, мовні і стильові елементи поеми розробляли в своїй творчості поети О. Стефанович і О. Лятуринська та письменниця Катря Гриневичева. Для театральної інсценізації опрацював "Слово" Гр. Лужницький, в малярстві цінні твори на теми з нього дали митці Петро Холодний-батько, Петро Андрусів та Анатоль Петрицький (інсценізація і костюми для "Князя Ігоря" в Харківській опері 1926 р.); у різьбі Антін Павлюсь і Б. Мухин.

Не тільки спільні церковно-слов'янські елементи старої літератури роблять "Слово о Полку Ігоревім" близьким і рідним для білорусів. В поемі згадується кілька білоруських князів, а полоцький кн. Всеслав грає в поемі визначну і таємничу роль, гасаючи по ночах вовком з Полоцька то до Новгорода, то до Києва і Тмуторокані. Тут же описана і боротьба Всеславового внука Ізяслава проти литовців, які тривожили західні землі Руської землі. Взагалі історія білоруських земель тісно пов'язана з Києвом, і сам кн. Всеслав був якийсь час великим князем Київським. Проте намагання деяких білоруських дослідників довести білоруське походження "Слова" має надто слабкий грунт під собою, оскільки всі дослідження додають зайві докази до того, що "Слово" постало на осі Чернігів—Київ—Галич. Білоруський переклад "Слова" дав Янка Купала 1921 р. і він появився багатьма виданнями.

Дуже багате — кількісно куди більше за українське — словознавство розвинула література російська. Прийнявши свою культуру за посередництвом Києва, давня Росія перейняла звідти й літературу, близьку їй церковнослов'янськими елементами. Це й пояснює збереження "Слова" та інших посталих на Україні літературних пам'яток — на російській території. Впродовж останнього півтора століття російські вчені і письменники мали цілком виняткові, монопольні умови для праці над "Словом", з академіями наук, університетами, бібліотеками й видавництвами в своїх руках, що у висновку й дало велику кількість усяких праць і перекладів. Найпомітнішим російським внеском у словознавство є студії Н. Тихонравова, кн. П. Вяземського, А. Смірнова, Є. В. Барсова, В. Міллера, П. А. Владимирова, Є. Ляцкого і А. С. Орлова. О. С. Пушкін палко обороняв автентичність "Слова", доказуючи, що всі російські поети XVIII ст. не мали разом стільки поезії, скільки її знаходиться в одному описі бою або втечі Ігоря. Перший російський віршований переклад "Слова" дав І. Сєряков (1803),

за ним постала низка інших, з яких варті уваги передусім: В. А. Жуковського (1818), М. Де-ля-Рю (в Одесі 1839, гекзаметром), Л. А. Мея, Н. Гербеля, А. Н. Майкова, К. Бальмонта (1930), С. Шервінського (1934) і М. Тарловського (1938). Давнішим російським перекладам було характерне намагання підтягати стиль "Слова" під стиль російської народної словесності, хоч В. Бєлінський будь-який зв'язок "Слова" з нею заперечив. Новіші перекладачі такі спроби вже майже зовсім покинули, намагаючись більше втримати стиль і дух середовища, відображеного в оригіналі.

В літературі польській "Слово" дістало високу оцінку Адама Міцкевича і було предметом його викладів у Коллеж де Франс 1840—42. Перший польський переклад дав Цециліян Годебський 1821 р. (уважаючи автором... гр. Мусіна-Пушкіна), в 1833 з'явився переклад Августа Бєльовського, який, за висловом В. Сирокомлі, зробив "Слово" "нашою народною власністю". Бєльовський добре знав українську народну творчість і це пізнати по його перекладі, в багатьох місцях ближчому духом до оригіналу, ніж найновіший (1927 і 1944 — друга редакція) переклад Юліана Тувіма, на якому надто відбився вплив модерністичної поетичної школи і, частинно, штукарство формою. Все ж з погляду інтонаційного Тувімовий переклад має небагато собі рівних. З інших перекладів слід згадати віршовий Ст. Красінського (1856). Тонкий і місцями дуже вдалий переклад віршем дав Богдан Лепкий (1905). Рано з'явилися прозові переклади чеські — Разная (1808) і Юнгмана (1910). Вацлав Ганка (1821) не тільки переклав "Слово", але й створив під його впливом свій псевдостарочеський збір пісень. Дальші переклади дали К. Ербен, Р. Папачек і Франтішек Кубка (1946). В інших слов'янських мовах найчисленніші переклади мають серби І. Хаджича (1842), Огнеслава Утішиновича, Медича, Острожинського, І. Ньєгоша та І. Шанковича. На мову словінську переклав "Слово" М. Плетершник (1865), на болгарську Р. Жинзифов (1863).

З літератур західноєвропейських найбільше зацікавилися "Словом" німці. Зараз же після першого видання поеми 1800 р. з'явився того самого року переклад А. Коцебу. За ним пішли Йоган Ріхтер 1803, Йозеф Мюллер 1811, А. Больц 1854 — віршем, Фр. Боденштедт 1861 р. дав фрагмент поеми, Гайнц Паукер, Рудольф Абіхт, Артур Лютер, К. Г. Маєр — у виданні Українського Наукового Інституту в Берліні 1933. Райнер Марія Рільке переклав ціле "Слово" в Римі в 1904 р., давши майстерний зразок переносу алітерацій слов'янської мови в мову германську.

Переклади "Слова" на мову англійську з'явилися порівняно пізно: Лео Вінер в 1902 р. дав досить докладний переклад, чого не можна сказати про виданий у Лондоні в 1915 р. переклад Л. А. Мегнуса, який увів у текст багато фантастичних поправок Корша. Не менш фантастичний переклад дав і Б. А. Герні 1943. Слід згадати ще переклади пані г. Де Вер Боклерк 1918 і віршовий переклад В. Кірконелла з допомогою П. Крата 1947. Цей переклад, зроблений віршем Гайявати (4+4 склади) дає добре ритмічне звучання, але переклад неповний. В кінці найновіший переклад на англійську мову дав С. Г. Кросс 1948. В ньому використано досвід попередніх англійських перекладачів і цей переклад досі найближчий до оригіналу, хоч автор не вберігся від деяких помилкових тверджень.

В літературі романській на мові французькій маємо кілька перекладів, починаючи від Н. Бляншара та Екстейна, обох з 1823 р. Черговим був переклад Ф. Де Баргона 1878. Два добрі переклади належать новішим часам: Н. Кульман і М. Л. Бегагель видали свій переклад у Парижі 1937, а бельгійський візантолог А. Грегуар 1945. Французькі славісти Леже, Ваян, Мазон та їх учні створили багату літературу для підтвердження автентичності "Слова", що дало привід для перевірки його позицій і виказало повну безосновність усіх закидів. На мову італійську переклав "Слово" Д. Чямполі 1911 і Етторе Льо Гатто 1928. Сам характер італійської мови з її багатством

голосних чинить італійські переклади звуково близькими до оригіналу. Вкінці на мову іспанську відомий переклад Якова і Рози Малкелів, виданий у Буенос Айресі 1949 р.

З інших мов варто згадати шведський переклад Альфреда Єнсена 1912, відомого автора монографії про Тараса Шевченка. На мову голландську переклав "Слово" Андре Польс 1927, на датську Тор Лянге 1888, на мадярську Сенде Рідль 1858 і Гіядор Стрипський. На мову єврейську (юдіш) перекладено поему кілька разів: Соломон Менделькерн дав Плач Ярославни 1875, окремі повні переклади дали С. Черніховський, Д. Гофштейн і Ї. Фефер у Києві 1938 та А. Кушніров у Москві 1938. Ціла низка повних або частинних перекладів і студій існує на мовах абхазькій, башкирській, вірменській, грузинській, казахській, карельській, татарській та узбекській. Всі тут згадані переклади "Слова" далеко не вичерпують матеріалу і його можна б дуже значно поширити, одначе на перешкоді цьому стоїть брак доступу до потрібних видань або й інформації про них.

СУВЕРЕННА УКРАЇНА

Боже — Отче всемогутній,
захисти коханий край!
Дай нам вийти у майбутнє,
мужність і сміливість дай!
Хай ковтне свободи раю
той, хто тільки-но воскрес,
У ворожі чорні зграї
віджене від рідних крес.

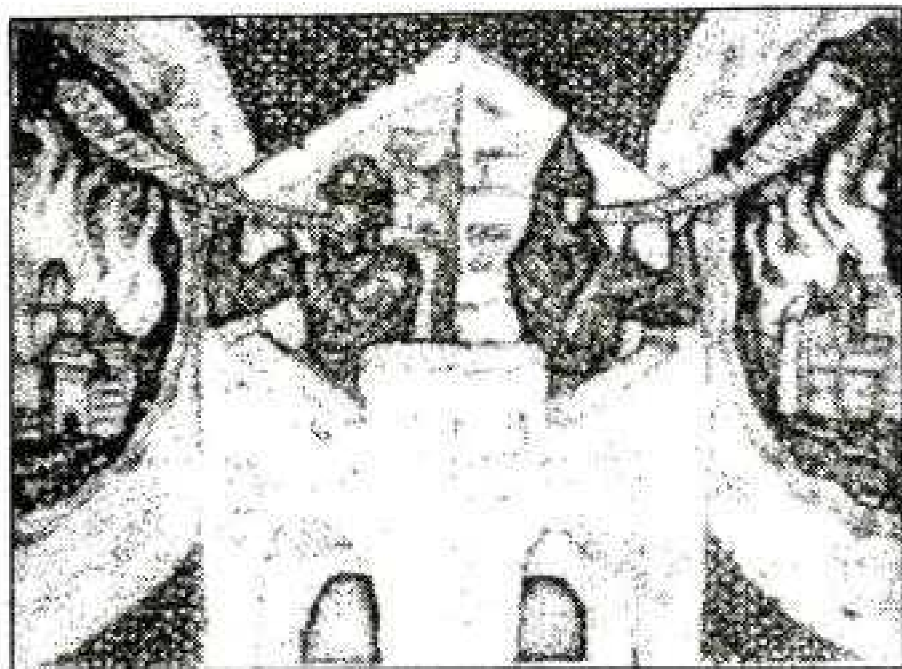


Захисти нас від свавільних
хижаків, жорстоких злих,
Захисти від божевільних,
від Чорнобилів нових!
Хай собори на руїні
стануть там, де ти прорік.
Суверенній Україні —
слава нині і вовік!

Чому страждаєш? Та звільнись
Від пут, кайданів, усміхнись
До світу рідного, святого,
Промов молитвенно до Бога,
Подякуй гречно, що і днесь
Подав нам світло із небес,

Ї хліб, і воду з джерела,
Ще й повні простори тепла.
Ї не журись, і освятись,
Зустрічним людям усміхнись.
Втікай від смутку, від тривог,
Радій, що в нас є батько Бог.

Олесь Лупій



Трибуна молодого дослідника

Тетяна Лупій

ОБРЯДОВИЙ РУШНИК І МІФОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІТУ

(за матеріалами обрядового та образотворчого фольклору Волині і Західного Полісся)

І. Сакралізація рушника та його медіативна функція в обрядовому фольклорі

Серед речей декоративно-ужиткового мистецтва ніщо так не вражає своєю поліфункціональністю, як рушник. Сфера його використання виходить далеко за межі утилітарних функцій як предмету щоденного вжитку та задоволення естетичних потреб. Неодмінна присутність та ритуальне використання рушника в обрядах, пов'язаних із народженням, життям і смертю людини, засвідчує його особливий семіотичний статус та знакову роль в етнічній культурі.

Ритуальне використання рушника в усіх сферах буття — земного і потойбічного, безумовно, пов'язане із світоглядними уявленнями, які знайшли відображення у міфопоетичній будові світу.

В космогонічних міфах багатьох народів світ створювався богинями-ткалями, які пряли нитку життя та людської долі і вплітали її в матерію Всесвіту. На зіставлення обрядового рушника з класичними міфами про парок представниками старої міфологічної школи вказував Д. Зеленін [1].

У слов'янській міфології риси богині-прялі та покровительки долі простежуються у єдиного жіночого божества язичницького пантеону — Мокоші. Їй приносили в дар перший сніп льону, полотно, рушники, сподіваючись на прихильність богині та даровану щасливу долю.

Чимало згадок про роль ткацтва в житті людини збереглось і в українському фольклорі. Відлуння міфологічних уявлень про ткання як основу світотворення знаходимо в повір'ях, звичаях та обрядах. За давніми уявленнями, світ засновувався на Різдво. Саме у цей період особлива увага зверталась на прядіння і ткання: у деяких регіонах ці ремесла суворо заборонялися, в інших навпаки, всіляко заохочувалися, вважалося що напрядені тоді нитки мають цілющі властивості. Як відзначав О. Потебня, і заборона, і дозвіл вказують на шанування у ці дні божества, пов'язаного з прядінням та ткацтвом [2].

У багатьох міфологіях символом ткача і засновника Світу був павук. Залишки таких вірувань в Україні вбачають у звичаях вивішувати в оселях на Різдво "павуки" з соломи [3].

Зв'язок ритуального рушника з міфологічним світоустроєм простежується і у виготовленні рушників, їх сакралізації та набутті магічних, оберегових властивостей.

Вмінню прясти, ткати, вишивати надавалося великого значення у багатьох народів, та особливого сенсу оволодіння цими ремеслами набувало у шлюбний період життя дівчини. Зазвичай, не питають, чи може дівчина йти заміж, а питають, чи готові у неї рушники. Зроблені власними руками, вони є показником зрілості дівчини, її майстерності та працьовитості, здатності забезпечити родинний побут необхідними речами, а отже, і брати шлюб. Проте семантичний аспект виготовлення весільних рушників та посагу виходить далеко за межі господарських потреб.

Послуговуючись численними матеріалами міфології, уснопоетичного фольклору та традиційної родинно-побутової зви-

чаєвості, вміння прясти, ткати, вишивати слід розглядати не як звичайну людську здібність, а як дар богів, сакральні знання, які зберігаються предками роду і передаються по материнській лінії.

Досконале освоєння ремесла є свідченням оволодіння сакральними знаннями, які здобуваються внаслідок успішно пройдених ініціальних випробувань, що і давало право на продовження роду. В. Давидюк відносить їх до ініціальних випробувань господарського типу [4], а А. Косменко вбачає в них вікові ініціації дівчат, пояснюючи збігом часу оволодіння ремеслом та досягненням статевої зрілості [5]. Визначення пріоритетного типу ініціальних випробувань у даному контексті є другорядним, оскільки по суті вони є двома важливими аспектами одного явища архаїчної культури. Акцентуємо увагу на іншому. Сенс проходження ініціальних випробувань полягає не лише в оволодінні цінними знаннями та навичками, а й у здобутті у сакральному міфопросторі чарівного предмета, який, зберігаючи всі ознаки потойбічного світу, має сакральну семантику і магічні властивості.

В усному фольклорі поширений сюжет добування на "тому світі" чарівного предмета, за допомогою якого герой знаходить собі дружину, багатство і повертається до рідного дому.

Простежується пряма аналогія із виготовленням та функціями весільних рушників. За допомогою гарно витканих та вишитих рушників дівчина здобуває собі чоловіка, благополучно приходить у нову родину і дістає її прихильність.

Аналізуючи функції та семантику рушника як неодмінного атрибуту кожного етапу весільної обрядовості на теренах Західного Полісся [6], необхідно відзначити його поліфункціональність, проте найчастіше він використовувався як магічний предмет, здатний забезпечити ритуальну чистоту і успішне проходження обряду. Такі властивості міг мати лише предмет, здобутий у сакральному просторі ініціального обряду. В міфологічній традиції він окреслений як "потойбічний", "той світ", де перебувають душі предків. Вони володіють таємницями роду, сакральними знаннями, які передавались ініціанту при проходженні обряду, а здобуті предмети мали магічні властивості і особливу цінність.

Багато аналогій зберігає усна народна творчість. Зокрема, поширені у казках сюжети, де герой у пошуках дружини приходить в темний ліс, посеред якого стоїть хатка, а в ній живе стара жінка. Вона дає чарівний клубок, що вкаже дорогу у "той світ" ("Царівна жаба", "Юрза-Мурза і стрілець молодець", "Іван — мисливець"), або ж спускається по шнурку ("Котигорошко", "Про богатиря Суходродзенка Йвана і Настасію Прекрасну").

Густий, темний ліс — це ініціальний простір. Досліджуючи давнослов'янські ініціації, В. Балушок відзначав, що вони проводилися у священному лісі. Це місце прирівнювалося до потойбічного світу, представником якого здебільшого є старша жінка, у казках — відьма, Баба Яга. Мокош і Яга-відьма мали спільні функції — визначати долю людини, володарювати над світом мертвих. Це дозволяє проводити паралелі між цими міфологічними персонажами. В. Балушок інтерпретує Бабу Ягу як жрицю Мокоші в обряді ініціації [7].

Дівчата у "томі світі" мички микають, кужіль прядуть, хустки гаптують, сорочки шиють. Саме ці речі мають магічні властивості і наділяють героя богатирською силою, допомагають повернутися у земний світ ("Про Гришу і змію", "Нещасний Данило", "Про короля і сестру його Настку").

Рушник представлений у казках як чарівний предмет, який має велику силу, здатну побороти змія ("Іван-царевич і залізний вовк", "Іван Голик і його брат"), а також як виріб, який можна "читать, що на нім написано і по якому "своїх пізнають" ("Максим і дівчина-горлиця", "Казка про красуню і злу бабу").

Показовою у даному контексті є казка "Про короля і його сестру Настку" із збірки казок з Волині і Полісся, записаних О. Ошуркевичем [8]. Шукаючи "жону брату", Настка попросила сиру землю розступитися і побігла в підземне царство. Там вона зустріла діда, який дав клубочок, що привів її до хатки на курячій лапці "... а там красива дівка кужіль пряде". Щоб повернутися у земний світ, дівчата взяли з собою гребінку, щітку і партовину (полотняний рушничок) — чарівні предмети, які вберегли їх від переслідувань Баби-Яги. З гребінки став густий ліс, з щітки — густа лоза, а з партовини — велике озеро. Слід зауважити, що густий ліс та лоза мають ознаки "того світу" і є ініціальним простором і лише вода, яка постала з полотняної партовини, є нездоланною межею для представників потойбічного світу. За допомогою ткацьких

знарядь та тканого виробу дівчата подолали випробування у "тому світі" і змогли вийти заміж. Так, у результаті архаїчних обрядових реалій, які збереглися фрагментарно, рушник стає оберегом, сакральним символом, втіленням вищої цінності етносу, запорукою продовження роду, посередником між живими і мертвими, матерією долі і Всесвіту.

Розглядаючи рушник як чарівний предмет, здобутий в ініціальному просторі "того світу", можна зрозуміти і пояснити його функції та семантику в традиційній обрядовості. Це пояснює віру в особливі магічні властивості весільних рушників (як і сорочок), які берегли впродовж усього життя, використовували у особливих, визначальних моментах і клали в домовину. Цінність шлюбного рушника у східних слов'ян була настільки велика, що при розлученні його розривали навпіл над проточною водою або на перехресті доріг [9].

Функції рушника як медіатора між світами особливо виразні у весільних, родильних, поховальних і поминальних обрядах.

У канонічній весільній обрядовості чільне місце належить ритуалу ставання на рушник, який можна вважати кульмінаційним моментом весілля. Він відбувається перед вівтарем під час вінчання. Не викликає сумніву, що ритуал пристосований до християнської традиції і має більш давнє походження. Про це свідчить загальне поширення і однотипність обряду. Серед інших припущень існує й таке, що дохристиянський обряд вінчання відбувався біля дерева [10]. У селах, де не було церкви, шлюб перед родиною і громадою узаконював саме ритуал ставання на рушник. Семантика рушника у цьому ритуалі надзвичайно складна. Він є сакральним місцем, де освячується шлюб, це межа між світами земним і потойбічним, переступивши яку молода пара отримує благословіння предків і стає подружжям [11].

Рушник, на якому брали шлюб, використовували в родильній обрядовості, щоб полегшити народження дитини — її прихід у земний світ.

Обов'язковою була присутність весільних рушників у поховальній обрядовості. На них клали небіжчика і опускали у домовину, полегшуючи, таким чином, перехід у потойбічний світ. Вивішуючи рушники на хрестах померлих родичів (або на крижових дорогах), сподівались на їхню прихильність і допомогу.

Однак слід зауважити, що на Західному Поліссі в архаїчних ритуалах використовували не рушники, а чисте лляне полотно, яке можна вважати першоосновою, з якої постав рушник як довершена форма ритуальної тканини. Тому усі полотняні вироби — рушники, намітка, фартух, сорочка і чисте полотно семантично споріднені і взаємозамінні у ритуальних дійствах. Підтвердженням цього слугують численні експедиційні матеріали автора. Зокрема, в с. Цир Любешівського р-ну до 40-х років XX ст. полотно стелили під ноги при вінчанні, ним перев'язували руки молодим і обдаровували родину [12]. У селах Любомльського р-ну раніше теж стелили чисте лляне полотно, а тепер зверху на нього кладуть рушник [13].

Давній звичай обмотувати полотном ноги небіжчика, про який згадували в етнографічних матеріалах П. Шейн [14], Ф. Вовк [15], збереглися в окремих локусах Західного Полісся. До 50-х років XX ст. у с. Камені Пінського р-ну ноги покійнику "*окручували*" білим лляним полотном і червоною ниткою [16]. А у с. Лядовичах Іванівського р-ну розповідають, що раніше "*покійника ніколи не обували, а гонучами обмотували*" [17].

Широко побутував цей звичай у пізнішій трансформованій формі — стелити під ноги небіжчику "полотнину" — чисте лляне полотно, і лише на кінець XX ст. його частково замінили рушником. Слід зауважити, що неодмінною вимогою до полотна, яке використовували у ритуалах весільної і поховальної обрядовості — "*коб своєї роботи було*".

Дослідження сфер ритуального використання рушника та його семантики на основі фрагментарно збережених вірувань, звичаїв, обрядів дозволяє виявити архаїчні пласти народної культури — релігійні культи та світоглядні уявлення наших предків.

ІІ. Мотив "перевернутого світу" у вишивці рушників Волині і Західного Полісся

Зв'язок рушника з потойбічним світом знайшов своє відображення і в образотворчому фольклорі. У вишивках привертає увагу розміщення окремих орнаментальних мотивів. Основний сюжет вишивки підкреслювався прямою або зигзагоподібною лінією, дрібним ромбічним рядом, вишитим червоними або чорними нитками. Під цією відмежовуючою лінією

розміщувався орнаментальний мотив, спрямований вниз по відношенню до основної композиції. Здебільшого це у різній мірі стилізовані рослинні мотиви, проте є і геометричні, у яких простежуються антропоморфні риси. Такі перевернуті мотиви виявлено на рушниках з архаїчними сюжетами — світовим деревом, жіночими образами з піднятими вгору руками, а також і на більш пізніх — з чашами, букетами та іншими квітковими композиціями. Не викликає сумніву, що таке подання орнаментальних мотивів закономірне і має важливе смислове значення. Вони були частиною архаїчних сюжетних композицій, які зберeглись у вишивці рушників кінця XIX — початку XX століть, і залишились навіть коли основні сюжети були замінені пишними квітково-рослинними узорами в кінці XX століття.

Для розкриття сутності цього цікавого явища народної образотворчості слід, у першу чергу, послуговуватися функціями і семантикою виробу в традиційній обрядовості. Розглядаючи рушник як сакральну матерію, яка з'єднує земний і потойбічний світ, можна зрозуміти і присутність перевернутих орнаментальних мотивів.

Серед найдавніших зразків з досліджуваним мотивом є рушник з фондів Волинського краєзнавчого музею (далі — ВКМ) [18], у вишивці якого відображені міфологічні уявлення про Всесвіт та його будову.

Тлом праслов'янської релігійно-міфологічної картини світу є класичне індоєвропейське тридцаблеве моделювання світу. Кожен з рівнів розміщується за правилами бінарних опозицій та співвідноситься з іншими за законами асоціативної логіки первісної свідомості [19]. Таку ж міфологічну картину бачимо на рушнику. Верхній світ представлений стилізованим зображенням Світового дерева, обабіч якого розміщені два півні — символи небесної сфери. Земний світ постає у пишних деревах-букетах, серед яких у центрі постать жінки з піднятими руками, у яких по деревцеві. Фігура жінки та Світове дерево (яке у верхній сфері представлене фрагментарно), композиційно ув'язані і є логічним продовженням одне одного. Нижній світ знайшов своє образне вирішення у рослинних мотивах, скерованих вниз.

Уявлення про потойбічний світ як прекрасний сад з пишною рослинністю, квітами, плодючими деревами поширені у слов'янському світі з найдавніших часів і пов'язані з міфологічним світоглядом індоєвропейських народів [20]. Місце перебування душ покійних предків і ненароджених дітей, означене в казках як "той світ", згодом називають Ирій, Вирій, Рай. Вперше означення потойбічного світу як прекрасного саду-раю зафіксовано у першій половині X ст. арабськими письменниками. Ібн-Фадлан, описуючи похорони русина, розповідає, що дівчина, яка прирекла себе на спалення разом із своїм померлим господарем, готуючись до ритуалу, дивиться у колодязь і бачить там прекрасний зелений рай, у якому її господар, померлі батьки й родичі [21].

Уявлення про рай-сад зафіксовані в етнографічних матеріалах В. Кравченка, зібраних на Волині: "*Рай — прекрасний сад. Там цвіти хорошії, у тім саду всякії дерева плодючі*" [22]. У с. Нобель Зарічнянського р-ну жінка, розповідаючи про померлих синів, говорить: "*в зелений гай повіддавала — на моглиці*" [23].

Підсумовуючи вищесказане, слід відзначити, що уявлення про потойбічний світ як прекрасний сад, має щонайменше тисячолітню історію, тому закономірним є його відображення в рослинних мотивах, що ж до перевернутого зображення, то це зумовлено поширеним в міфології явищем інверсії. Бінарні опозиції світоустрою взаємодіють у своїй протилежності. Ситуація, коли одна якість змінюється на протилежну внаслідок перевертання, поширена у фольклорі (наприклад, перекинувшись через себе, чоловік стає вовком і навпаки). За таким законом потойбічний світ зображений у оберненій проекції по відношенню до земного. Можливо, певну роль у цих уявленнях зіграло і те, що потойбічний світ уявлявся за водою (морем, озером, річкою), дивлячись у яку людина бачила перевернуте зображення земного світу. Так чи інакше, проте образна система "перевернутого світу" належить до найуніверсальніших міфологем [24].

Явище інверсії простежується і в поховальній обрядовості. У слов'ян поширеним було перевертання предметів, які використовувались у ритуалах з покійником (лави, стільці, сани, посуд і т. д.) [25]. На Поліссі побутує звичай на поминальному обіді перевертати на столі ложки, щоб могли почастуватись душі померлих родичів [26].

Як уже відзначалось, потойбічний світ зображувався не лише перевернутими рослинними мотивами, а й геометричними

орнаментами, у яких в більшій чи меншій мірі простежуються антропоморфні риси. Вони сприймаються як умовне орнаментально-графічне зображення предків.

Розглядаючи дану тему, слід сказати кілька слів про демеркаційну лінію між земним і потойбічним світом, яка у вишивці рушників представлена зигзагоподібною чи прямою (яку слід розглядати як спрощений варіант першої) червоною лінією або ромбічним рядом. Семантика ламаної лінії в образотворчому фольклорі розглядалась у іншій публікації автора [27], відзначимо лише, що численні археологічні, етнографічні, фольклорні матеріали засвідчують, що ламана лінія або ромбічний ряд (утворюється внаслідок поєднання двох ламаних ліній) — це графічне вираження образу змія і має тисячолітню історію. Міфологічний образ змія пов'язаний із світоустроєм і буттєвими основами життя, це сакральний образ у багатьох віруваннях та релігіях [28]. На теренах Західного Полісся він простежується в образі вужа і пов'язаний із залишками тотемізму.

У міфологічній та релігійній символіці зигзаг найчастіше співвідноситься з водою та змієм і вони взаємопов'язані одне з одним [29]. Уявлення про те, що потойбічний світ відділявся від земного водою, досить поширені у багатьох народів, як і міфологічний змій, що охороняє вхід у світ предків [30]. Охоронні функції змія простежуються в усному і образотворчому фольклорі, та й відомі "змієві вали" довкола Києва мали таке ж значення.

Таким чином, вода-ріка — це межа між земним і потойбічним світом, дорога смерті, місце перебування міфічного змія, який зберігає риси тотемічного предка-охоронця, знайшли своє вираження у простому орнаментальному мотиві ламаної лінії, яка розмежовує світи на вишивках рушників Волині і Полісся. Закономірним є і червоний колір цієї демаркаційної лінії, адже він співвідноситься із вогненим змієм (вогонь, як і вода, є його стихіями) [31], має аналогію в образі "вогненої ріки", яка веде у світ мертвих.

Слід зауважити, що бавовняні червоні нитки для вишивання на Поліссі називали "горинь". Походження терміну остаточно не визначено, проте, думається, що семантично він споріднений з вогненою природою змія (порів. горіти, Змій Горинич, горно кузні і т. д.).

Представлений у публікації різноплановий матеріал дозволяє розкрити сенсову сутність рушника як унікальної ритуальної тканини, що увібрала в себе і пронесла крізь тисячоліття світоглядні уявлення наших предків. Рушник став не лише сакральним символом, а й мистецьки довершеним твором народної культури. Досліджуючи його семантику, орнаментику, використання та функції в традиційній обрядовості, можемо простежити історичну еволюцію народного мистецтва від обрядової реалії до художньо-естетичного вираження фольклорної пам'яті, збагнути, яким чином у переплетенні лляних ниток рушникового полотна неподільно переплелось матеріальне і духовне, практичне і естетичне, профанне і сакральне.

Обрядовий рушник набув значення символу, який містить складний комплекс етнічної культури. М. Костомаров писав, що символ — це образне відображення народного духу, мислення, це вираження духовних ідей через фізичну природу [32].

[1] *Зеленин Д. К.* Обыденные полотенца и обыденные храмы // Д. К. Зеленин. Избранные труды. Статьи по духовной культрue 1901—1913 гг. — Москва, 1994. — С. 208.

[2] *Потебня А. О.* О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий. — Москва, 1965. — С. 6.

[3] *Потапенко О. І., Дмитренко М. К. та ін.* Словник символів. — Київ, 1997. — С. 127.

[4] *Давидюк В. Ф.* Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк, 1998. — С. 63—64.

[5] *Косменко А. П.* Функции и символика венского полотенца (по фольклорно-этнографическим данным) // Фольклористика Карелии. — Петрозаводск, 1983. — С. 41—43.

[6] *Лупій Т.* Семантика рушника у весільній, поховальній та поминальній обрядовості (за матеріалами Західного Полісся) // Українська родина. Звичаї, традиції, обряди (Збірник матеріалів наукової конференції III Міжнародного фестивалю "Берегиня"). — Луцьк, 1998. — С. 12—14.

[7] *Балушок В.* Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов'ян. — Родовід, 1994. — № 9. — С. 18—19.

[8] *Чарівне кресало.* Українські народні казки з Волині і Полісся. Запис, упорядкування, вступна стаття та примітки О. Ф. Ошуркевича. — Львів: Каменяр, 1995. — С. 28—31.

[9] Славянские древности. — Москва, 1995. — Т. 1. — С. 247.

[10] *Там само.* — С. 328.

[11] Детальніше див.: *Лупій Т.* Семантика рушника у весільній, поховальній та поминальній обрядовості // Берегиня, 2000. — № 3.

[12] Зап. 1997 р. від Софії Хвесик, 1925 р. н. у с. Цир Любешівського району Волинської області.

[13] Зап. від Лукерії Положевиць, 1910 р. н. у с. Згорани Любомльського району Волинської області.

[14] *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. — Т. 3. — С.-Петербург, 1903. — С. 7.

[15] *Вовк X.* Студії з української етнографії та антропології. — Київ, 1995. — С. 212—214.

[16] Зап. 1996 р. від Ольги Коховець, 1921 р. н. у с. Камень Пінського району Брестської області.

[17] Зап. 1996 р. від Марії Юхнік, 1929 р. н. у с. Лядовичі Іванівського району Брестської області.

[18] Волинський краєзнавчий музей. Фонд Д-335.

[19] *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — Київ, 1994. — С. 335.

[20] *Котляревський А. О.* О погребальных обрядах языческих славян. — Москва, 1868. — С. 77, 199.

[21] *Гаркави И. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — С.-Петербург, 1870. — С. 96—101.

[22] *Кравченко Василь.* Звичаї в селі Забрідді Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Василем. — Житомир, 1920. — С. 64—65.

[23] Зап. 1997 р. від Ганни Саєвич, 1931 р. н. у с. Нобель Зарічнянського району Рівненської області.

[24] Українська художня культура. — Київ, 1996. — С. 119—120.

[25] *Толстой Н. И.* Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балтославянской духовной культуры. Погребальный обряд. — Москва, 1990. — С. 119—127.

[26] Зап. 1996 р. від Євдокії Устімчук, 1913 р. н. у с. Рудськ Іванівського району Брестської області.

[27] *Лупій Т.* Семантика ламаної лінії в образотворчому фольклорі // Фольклористичні зошити. — Луцьк, 1999. — С. 39—52.

[28] *Тайлор Э.* Первобытная культура. — Москва, 1998. — С. 520.

[28a] *Толстой Н. И.* К реконструкции семантики и функции некоторых славянских изобразительных и словесных символов и мотивов // Фольклор и этнография. — Ленинград, 1990. — С. 53.

[29] Славянские древности. — Москва, 1995. — Т. 1. — С. 386; Мифы народов мира. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 272.

[30] *Пропп В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. — Ленинград, 1946. — С. 197—260.

[31] *Там само.* — С. 198.

[32] *Костомаров Н. И.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Сборник сочинений Н. И. Костомарова. — Кн. 8. — Т. 21. — С.-Петербург, 1905. — С. 440.

Луцьк

РІДНИЙ КРАЙ

Ти завжди пишний, любий краю,
Моя Вкраїно чарівна.
Мій злотосяйний, тихий раю,
Для мене в світі — ти одне!

В тобі бо мрії молодії
Дитячих перших літ моїх.
В тобі найкращі надії
Найвищих думок молодих.

Ти силу ллєш мені у душу
І навіваєш супокій:
Для тебе тільки жити мушу,
А може, й вмерти,
краю мій!

Платон Панченко



Матеріали і розвідки

Вікторія Шульгіна

ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ КИТАСТОГО

Багато років музичний відділ Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського спілкується з родиною видатного українського бандуриста, композитора і громадського діяча Григорія Китастого, якого доля закинула на чужі береги і на багато років відірвала від рідної України. Його ім'я було добре знане на Батьківщині в 30-ті й на початку 40-х років, але, на жаль, творчі здобутки митця, його громадська діяльність за межами України у роки Другої світової війни і повоєнний період замовчувались. Тільки за часи незалежності України творчість Григорія Китастого стала здобутком співвітчизників видатного бандуриста. Тріумфальний успіх Капели Китастого у Західній Європі, США, Канаді і Австралії був пов'язаний не тільки з майстерністю виконавців, а ще більшою мірою з репертуаром, який виконував знаменитий колектив бандуристів.

Значну частину концертних програм складали твори Григорія Китастого, його численні обробки і перекладення українських народних пісень для бандури, власні оригінальні композиції, хорова та релігійна музика, солоспіви у супроводі бандури, фортепіано та інструментальних ансамблів.

Фактично першим виданням творів Г. Китастого, опублікованих за кордоном у повоєнні роки, які отримала Національна бібліотека України, став "Збірник на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження" (Нью-Йорк. 1980). Цей збірник подарувала Бібліотеці дружина митця Галина Китаста, яка відвідала Київ у 1990 р. У присвяті написано рукою Галини Китастої: "В шосту річницю відходу у вічність (6 квітня 1984 р.) Григорія Китастого дарую цей збірник Центральній Народній бібліотеці АН УРСР ім. В. І. Вернадського в зал нотних видань і музичних видань. Це бажання мого чоловіка Гр. Китастого". — Галина Китаста 6 квітня 1990 р.

"Збірник на пошану Григорія Китастого" був укладений Українською Вільною Академією Наук у США, а саме Музикологічною секцією і виданий у 1980 р. коштом Фундації ім. Івана Багряного. У передмові упорядник і редактор збірника Яків Гурський писав: "Численні друзі й колеги, колишні й теперішні учні Григорія Китастого і наша громадкість висловлюють свої якнайщиріші почуття пошани до Ювілята і бажають йому з нагоди 70-річчя ще довгих років життєрадісності та успішної праці на ниві кобзарського мистецтва" [1]. У 1984 р. Григорій Китастий несподівано захворів і помер 6 квітня того ж року. А збірник на пошану визначного бандуриста, диригента і композитора надійшов у фонди Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського лише в шосту річницю його смерті за бажанням самого Гр. Китастого.

Збірник має дві частини. Першу частину складають "Автобіографія" Григорія Китастого, музикологічні статті-розвідки з історії української музики, кобзарського мистецтва та творчої діяльності Григорія Китастого, присвячені йому літературні і музичні твори Андрія Гнатишина, Михайла Ситника, Ганни Черінь та ін.

Змістовні статті Мирослава Антоновича "Значення української партесної музики для російської музичної культури XVII—XVIII ст.", Осипа Залеського "Гнат Хоткевич і відродження бандури на західноукраїнських землях" вміщені в збірнику поряд з музикологічними дослідженнями творчості Гр. Китастого: "Своєрідність форми "Поеми про Конотопську битву" Григорія Китастого" Ярослава Ласовського, "Ушанування митця" Ігоря Соневицького та ін. Це свідчить про те, що Музикологічна секція Української Вільної Академії Наук, укладаючи зазначений збірник, розглядала творчість Гр. Китастого як важливий етап в історії української музичної культури.

До другої частини збірника ввійшли вибрані твори Китастого, які ще не друкувались, а також список праць митця. Авторська частина збірника починається з "Молитви" для дитячого хору на слова К. Перелісної. Поряд з хоровими творами вміщені сольні п'єси для чернігівської хроматичної бандури фантазія "Гомін степів", "Етюд", "Музичний момент", "Львівські фрагменти", "Різдвяні мотиви" для оркестру бандур та ін.

Значною подією у справі повернення творчості Гр. Китастого Україні стало видання в Києві у 1996 р. збірки творів видатного митця для капели бандуристів, хорів, солоспівів під назвою "Вставай, народе!" [2]. Це перша в Україні публікація творів Григорія Китастого, написаних у різні роки. Назву взято від однойменного хору на слова І. Багряного, який відкриває збірник. Твір був надрукований окремою листівкою 1960 р. в м. Новий Ульм (Німеччина) з художнім оформленням І. Багряного, яке використано також на обкладинці цієї збірки.

Презентація збірника "Вставай, народе" в Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського збіглася з ушануванням пам'яті видатного бандуриста і композитора з нагоди його 90-річчя в січні 1997 р. [3] На честь митця звучали його твори, вперше виконувані в Україні відомими співаками, бандуристами Романом Гиньківим, Ларисою Дедюх, Світланою Благодир, дуетом у складі Валентини Петренко і Галини Яковенко та ін. На презентації були присутні директор Національної бібліотеки академік НАН України О. С. Онищенко, проректор Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського академік І. Ф. Ляшенко, відомі українські композитори Михайло Степаненко, Леся Дичко, члени кафедри історії української музики НМАУ, шанувальники кобзарського мистецтва, а також відомий громадський діяч і пропагандист кобзарського мистецтва Директор парламентських програм — Україна Віктор Китастий, син Григорія Китастого.

Галина Китаста відвідала вдруге Національну бібліотеку імені В. І. Вернадського 25 травня 2000 р. Вона тепер постійно живе в Сан-Дієго, штат Каліфорнія, США. Як професійний юрист і блискучий знавець української, німецької, англійської і російської мов доброзичливо допомагає своїм співвітчизникам у розв'язанні життєвих проблем в еміграції, опікується українською культурою. В архіві Галини Китастої зберігаються рукописи творів її чоловіка, в тому числі таких визначних композицій митця як "Дума про Кемтен" та "Бій під Конотопом". Пані Галина має намір передати свій архів у Національну бібліотеку імені В. І. Вернадського. Важливо відзначити, що в цьому архіві зберігаються також інші документи української культури, серед них Галина Китаста згадувала, наприклад, про матеріали талановитого представника української хорової школи Нестора Городовенка.

Продовжуючи співпрацю з родиною Китастих, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського започаткувала виконання проекту "Кобзарське мистецтво", який був ініційований відомим шанувальником кобзарства Віктором Китастим та видатним сучасним бандуристом Романом Гриньківим.

Мета проекту полягає в розробці сучасних концепцій бібліографічного дослідження кобзарського мистецтва як винятково́го явища не лише української національної, але й світової культури. Реалізація проекту сприятиме інформаційному забезпеченню та покращенню доступу до унікальних документів кобзарського мистецтва, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [4].

Проект передбачає створення електронного та друкованого каталогів на основі сучасних інформаційних технологій: формування страхового фонду унікальних видань у вигляді копій на мікроносіях та у цифровому вигляді для онлайнового обміну інформацією по Internet з віддаленими абонентами як українськими, так і зарубіжними.

У плані зазначеної діяльності — співпраця з рукописними фондами Інституту

мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського з метою формування страхового фонду магнітних аудіозаписів славетних українських кобзарів та бандуристів і створення комп'ютерного банку даних кобзарського мистецтва.

Конкретним втіленням запланованої діяльності є внесення локальної бази даних музикознавчої літератури та періодики з проблем кобзарського мистецтва, що зберігаються у фондах НБУВ з квітня 1996 р., і дисертаційних досліджень в 1993 р.

Разом з бібліографами і програмістами НБУВ О. Ісаєвою, Є. Сидиченком й І. Багрій розроблений робочий лист для комп'ютерної обробки і занесення бібліографічного опису нотних видань електронного каталогу.

Одним з напрямів реалізації проекту "Кобзарське мистецтво" є розширення сучасного концертного та педагогічного репертуару для бандури. Складена лауреатом Міжнародного конкурсу, асистентом-стажистом Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського Галиною Савчук "Збірка перекладень для бандури української і зарубіжної класики та творів сучасних композиторів" увійшла до складу електронної наукової бібліотеки НБУВ, що встановлена на Internet вузлі бібліотеки.

Отже, інформаційне забезпечення широких кіл прихильників кобзарського мистецтва, виконавців, викладачів, дослідників знаннями про найбагатше сховище документів кобзарського мистецтва, що зберігаються в НБУВ, є актуальним і має на меті зберегти для майбутніх поколінь національну спадщину.

[1] Збірник на пошану Григорія Китастого у 70-річчя з дня народження / Упоряд. і ред. Якова Гурського. — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, Музикологічна секція, 1980. — 291 с.
[2] *Григорій Китастий.* Вставай, народе: Твори для капели бандуристів, хори, солоспіви. — К.: Музична Україна, 1996. — 175 с.
[3] *В. Шульгіна.* Пам'яті Григорія Китастого // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 2. — С. 38—41.
[4] *В. Шульгіна.* Презентація проекту "Кобзарське мистецтво" // Бібліотечний вісник. — 2000. — № 1. — С. 49—50.

Надія Пазяк

УЖИНОК НАРОДОЗНАВЦЯ НА НИВІ УКРАЇНІСТИКИ І СЛАВІСТИКИ

(До 70-річчя від дня народження Михайла Гуця)

Минуло 70 літ від дня народження Михайла Васильовича Гуця — відомого українського фольклориста, літературознавця, перекладача, культурного діяча.

Народився він 11 червня 1930 року в передгір'ї Карпат, у селі Янівка Долинського повіту Станіславського воєводства (нині село Іванівка Рожнятівського району Івано-Франківської області). Це край, славний своїми піснями, старовиною, несказанно багатий на оповіді про минуле. "Народна пісня стояла над моєю колискою, — згадує науковець. — А які дівочі голоси були тоді — альти, сопрано... І нині вони звучать у моїй душі, хоч волос мій вкрився сивиною, а дорогі співачки мого дитинства покінчали своє життя у снігах Сибіру і пісках Караганди...".

Янівка здавна була своєрідним громадсько-культурним осередком цілої околиці. Село пам'ятало, що колись, за народними переказами, тут учителював Антін Любич Могильницький. Усі сусідні села із якоюсь пошаною визнавали окремішність Янівки: тут по-своєму, "по-панськи" шили дівочі кожушки і бунди, чоботи "на рипах", тут були свої, особливі взірці до вишивок, були тут і "делікатніші" звичаї, наприклад, у обливаний понеділок не жбухали на дівчат водою з коновки (хоч іноді було по-всякому), як по сусідах, особливо далі у гори, а легенько прискали хусточкою...

Предки М. Гуця по батьківській і материнській (Гарат) лініях з давніх часів жили в цьому селі. Були дуже музикальні — співали і грали на багатьох інструментах

(скрипці, денцівках, скосівках тощо). Своїх властивих, янівських пісень, багато знали і батько, і мати, і діти. "Ніде і ні від кого більше не чув я таких пречудових пісень, як від моїх батьків, — згадує Михайло Гуць. — Довгими зимовими вечорами при якійсь роботі мама Анна починала співати, їй вторив батько, у матері — сопрано, у батька — баритон: "Турок пан, турок пан і турецька пані од заходу сонця войну зачинали...". Це рекрутська пісня про Першу світову війну, на фронтах якої воював мій батько... А далі йшли одна за одною: "Кувала зозуля в неділю раненько...", "Чорна рілля ізорана...", "Ой три літа, три неділі...", "Якби не мороз...", "Поза лугом зелененьким...". Про Морозенка... Про Сагайдачного... Про Довбуша...".

Щасливі роки дитинства перервала війна. Юнакові довелося бачити на власні очі і всі страхіття війни, і жахи "червоної мітли", що прийшла після неї. Вивозили цілі українські села до далекого, холодного Сибіру. Чимало родин вивезли і з його рідного села...

Закінчивши початкову школу в своєму селі, семирічну школу в Князівському та середню в Рожнятові, Михайло Гуць у 1950 році стає студентом філологічного факультету Чернівецького університету (нині імені Юрія Федьковича). З групою товаришів-студентів він об'їздив ледь не всю Буковину. Здається, не було такої хати, де б їм не оповідали про Довбуша, Лук'яна Кобилицю та інших народних месників. Пощастило навіть розмовляти із старесеньким правнуком народного ватажка — Лук'яна Кобилиці, що жив на хуторі Плоска.

Потім, після закінчення університету, М. Гуць записував розповіді про опришків та народні пісні у Довгополі та Конятині, де вчителював. Любив дітей, і вони любили його. Співав у сільському хорі вчителів, їздив з ним на конкурси в райцентр, Путилу, і в обласний центр, Чернівці. Водив учнів у гори, де колись бували опришки — борці за волю рідного краю. Організовував літературно-мистецькі вечори, присвячені Тарасові Шевченку, керував учнівським хором на цих святах, розповідав про Кобзаря.

До 100-річчя від дня народження Івана Франка діти під керівництвом М. Гуця зробили прекрасний альбом, присвячений пам'яті Каменяра, куди вписали і власні вірші, та зі своїм учителем їздили до Криворівні, де відвідали літературно-меморіальний музей Івана Франка. Там тоді ще жили люди, які особисто знали письменника.

Йшли роки... Допитливий сільський учитель прагне якнайглибше збагнути свій народ, його психологію, історію, культуру та прислужитися йому своїм розумом і серцем. Він плекає мрію продовжити своє навчання в аспірантурі. І його мрія здійснилася. "Мені пощастило 1958 року, — згадує М. Гуць, — вступити до аспірантури єдиного в Україні академічного, науково-дослідного центру вивчення української народної культури — Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України, який очолював поет-академік Максим Рильський. Моїм науковим керівником був призначений за рекомендацією Максима Рильського відомий вчений, один з найбільших дослідників південнослов'янського фольклору, свого часу репресований професор Микола Кравцов, який тоді працював у Московському університеті, Академії наук СРСР, а також в Академії наук України.

Хоч я й народився в Галичині, де вибуяли всесвітньовідомі таланти Івана Франка та Василя Стефаника, та до Києва прибув з Буковини, з мальовничих Карпат, рідних місць Юрія Федьковича, з того мальовничого куточка, де особливо, як і в Галичині, добре збереглися прадавні традиції нашого народу в духовній і матеріальній культурі — у пісні, легенді, музиці, казці, танці, вишивці, ткацтві, одязі, писанці, малярстві, мові, в народній архітектурі та різьбі на дереві, в обрядах, звичаях тощо".

З Буковини Михайло Гуць привіз до Києва чимало записів народних пісень. Ще навчаючись в університеті, він був членом студентського наукового гуртка, захоплювався історичними творами Михайла Старицького, зокрема написаними на основі народних легенд і пісень його повістю "Облога Буші" та драмою "Оборона Буші" переробленою з повісті. А далі його заполонили сербські епічні пісні, з якими вперше ознайомився через майстерні переклади Михайла Старицького. В роки навчання в аспірантурі ці захоплення поглибились і зміцніли. Та щоб епос південнослов'янських побратимів, споріднений з українськими думами та історичними піснями, став предметом його дослідницької роботи, аспіранту необхідно було найперше вивчити мову, побут, культуру, а особливо трагічні сторінки ге-



Михайло Гуць. Фото, 1960.

роїчної історії того народу, який створив пісні. Знайомство з ними ще в кінці XVIII ст. привернуло увагу вчених і широкої громадськості не тільки до народнопоетичної творчості південних слов'ян, а й до фольклору всіх народів світу. Пригадаймо хоч би антологію Гердера "Голоси народів у піснях" (1778—1779), де сербські пісні поставлені на найвищому місці. Фактично з того часу в історії європейської культури розпочався поворот до животворних джерел народної творчості.

У 1961 році М. Гуць закінчив аспірантуру відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України (тепер Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського) і з того часу до 1966 року працював у ньому науковим співробітником. Та хвиля репресій, що прокотилася по Україні в той час, не оминула і молодого науковця: його було звільнено з Академії наук. Більше двох десятиліть М. Гуць редагував шкільні підручники і методичну літературу у видавництві "Радянська школа" (нині "Освіта"). Та й тоді він продовжував займатися наукою. А це було нелегко, враховуючи виснажливу редакторську роботу.

У 1970 році Михайло Гуць захистив кандидатську дисертацію "Сербохорватська народна пісня на Україні" (опублікована у вигляді монографії ще 1966 року і високо оцінена фахівцями не тільки в Україні, але й за її межами). В тому ж 1970 році побачила світ і збірка "Сербохорватські народні пісні", антологія народної поезії південних слов'ян у перекладах Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Франка, Михайла Старицького, Максима Рильського та багатьох інших відомих українських поетів, від перших перекладів сербських та хорватських пісень українською мовою і аж до 60-х років XX ст. Взагалі ж вивченню сербського народного епосу вчений присвятив декілька десятиліть свого життя, посівши почесне місце серед українських дослідників-сербістів. Фольклористові належить і низка власних перекладів пісень сербів та хорватів (історичних, календарно-обрядових, родинно-побутових, балад), а також дослідження особливостей їхньої поетики. Праці Михайла Гуця були відзначені у Сербії та Хорватії. Частина з них були перекладена сербською та болгарською мовами.

Цінним внеском в українську фольклористику стало видання Михайлом Гуцем народних пісень, записаних Євгенією Ярошинською. Збірка "Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської", упорядкована Михайлом Гуцем, побачила світ у видавництві "Музична Україна" 1972 року. У вступній статті до неї та примітках вчений розкриває нові грані фольклористичної діяльності цієї буковинської письменниці. Іншою важливою працею Михайла Гуця, яка, на жаль, ще не опублікована, є "Пісні мого села". Це збірка народних пісень, записаних фольклористом від декількох поколінь своїх земляків. Аналізуючи їх, не можна, зокрема, не згадати запис від Михайла Гуця прекрасної пісні літературного походження "За байраком байрак" (на слова Тараса Шевченка), здійснений відомим українським музикознавцем Олександром Правдюком, завдяки якому нині ця пісня набула широкого розповсюдження, співається в обробках багатьох українських композиторів. Мабуть, не менш відомими завдяки вченому-фольклористу стали за писані у Янівці "Чом, чом, земле моя...", "Ой вербо, вербо кучерява", "Стоїть дівча над бистрою водою" та ін. Михайлові Гуцю належить цінна розвідка, присвячена історичній пісні про Коваленка — "Ой у неділю рано-пораненьку...", невідомий варіант якої він відшукав у архівах Інституту літератури НАН України.

Михайло Гуць збагатив українську фольклористику працями про Миколу та Андрія Лисенків, Михайла Старицького, Євгенію Ярошинську, Агатангела Кримського, крім того, здійснив передрук численних уривків із знаменитої "Звенигородщини" А. Кримського та публікації з його архіву, які мають велику наукову цінність.

У царині літературознавства він відомий як сумлінний дослідник життя і творчості Лесі Українки. 1979 року у видавництві "Радянська школа" вийшов у світ великого формату на 289 сторінок унікальний альбом "Леся Українка. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях", авторами-упорядниками якого є Михайло Гуць і Ніна Россошинська. Про це видання хочеться розказати трохи більше. "Відчуваючи потребу в такому виданні, — згадує М. Гуць, — я домовився з дирекцією видавництва, що буду готувати до видання альбом про Лесю Українку. У співавтори собі я взяв відомого лесезнавця та мистецтвознавця Ніну Россошинську, яка тоді працювала завідуючою фондами Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Дев'ять довгих років вечорами та у вихідні дні ми з великим задоволенням і натхненням працювали над цим альбомом, переглядаючи чималі архіви багатьох музеїв Києва, наукових установ та колекцій приватних осіб. Внаслідок такої роботи, а також талановитих і досвідчених редакторів Олени Хмелівської та Юрія Бондаренка та прекрасного фотографа В'ячеслава Зайцева, а також видавців 1979 року на полицях книгарень з'явився альбом "Леся Українка...", який відкривався вступною статтею Олеся Гончара, а закінчувався літописом основних дат життя і творчості Лесі Українки і списком використаної літератури". В альбомі вміщено до 600 ілюстрацій. І в результаті наочно бачимо поетичний та ідейно-художній світ Лесі Українки в його нерозривному зв'язку з українською та світовою культурою. У 1986 році вийшло друге видання альбому.

Михайло Гуць є також автором-упорядником невеликого за обсягом альбому "Василь Стефаник". Великий же альбом про Василя Стефаника видав Федір Погребенник, відомий український літературознавець і культурний діяч. До речі, редагував цей альбом Михайло Гуць.

Взагалі ж, коли окинути поглядом усі наукові розвідки Михайла Гуця про діячів нашої культури, зринає думка, яку велетенську любов до рідного краю треба мати, аби так багато зробити. Михайло Гуць є автором статей, присвячених Тарасові Шевченку, Якову Головацькому, Осипу Барвінському, Олександрові Навроцькому, Михайлові Старицькому, братам Лисенкам, Юрію Федьковичу, Олені Пчілці та Лесі Українці, Іванові Франку, Володимиру Гнатюку, Агатангелові Кримському, Василеві Стефанику, братам Богданові та Левові Лепким, Максимові Рильському. Окремо слід виділити публікації, присвячені культурним діячам сучасності — Борисові Кирдану, Василеві Скрипці, Федорові Погребеннику, Михайлові Іванюкові та Леопольдові Ященку. Як і в часи своєї студентської молодості, коли Михайло Гуць складав словник і робив опис говірки рідного села, вчений не шкодує праці задля піднесення культури рідного слова (розвідки "Українська мова і світ", "Українська мова на порозі третього тисячоліття" та ін.).

І все ж основним предметом для вченого залишається фольклористика, зокрема вивчення і популяризація рідної пісні. Ще з дитинства співаючи у різних хорах, починаючи із хору рідної янівської "Просвіти", Михайло Гуць мав змогу глибше придивитися до всіх тонкощів інтерпретації народних пісень. Він і досі співає у хорі, бо без того не може жити. Вченому належить низка статей про хорові колективи України і діаспори. І — як у студентські літа, коли від "Оборони Буші" Михайла Старицького Михайло Гуць перейшов до його чудових перекладів сербських пісень, — вчений не забуває пропагувати і культуру південних слов'ян в Україні (досить згадати останні наукові розвідки вченого, присвячені Вукові Караджичу, Ватрославові Ягичу, Десанці Максимович).

Михайлові Гуцеві — 70. Рясний і розмаїтий науковий ужинок вченого. Щиро бажаємо ювілярові міцного здоров'я, творчої снаги, подальших здобутків на ниві науки і культури для утвердження і розбудови Української держави.

Київ



Нариси і етюди

ЮВІЛЕЙ ЯЛТИНСЬКОЇ КАПЕЛИ БАНДУРИСТІВ

Це неправда, що немає людей незамінимих. За тридцять п'ять років існування в Ялті капели бандуристів імені Степана Руданського значна для самодіяльного колективу дата! Все життя, всі її успіхи, всі створені навколо неї великі і малі ансамблі пов'язані з однією людиною — Олексієм Федоровичем Нирком. Чому Ялта стала кобзарським осередком України, а протягом останніх восьми років — місцем проведення національних і міжнародних фестивалів "Дзвени, бандуро"? Природно, тому, що тут живе і працює Олексій Федорович Нирко. Інший не став би, та й не зміг на громадських засадах випувати цю нелегку працю. Капела створювалась в педагогічному училищі, інструмент бандура тут не викладався, в навчальні плани музично-педагогічного відділу із українських народних інструментів входила лише одна домра, і викладач домри О. Нирко, наче підпільник, уривав години для навчання гри на "незаконній" бандурі, творив ансамбль. Начальство, довідуючись про це, обурювалося, але вже перші успіхи в Києві, коли неукраїномовна Ялта випередила архиукраїнський Львів, змусили розважливо поставитися до вибору Нирка. Йому дали дозвіл і далі працювати але безоплатно.

Є люди, особливо серед старшого покоління, яких не здатна похитнути відсутність до них уваги, навіть явна несправедливість. Вони все одно вершитимуть свою правду. Без грошей, у нестерпних умовах. Все життя, всі ці роки в Ялті він не мав житла. Шість літ проживав з дружиною в сирому підвалі міського будинку культури. До пізньої ночі над головою гуркотіли танцювальний, цирковий колективи, від гопака та стрибків акробатів, від суботніх вечорів танців здригалася стеля. Зимовими ночами кочегар за тонкою стіною турував у котельні. Люди з тонким слухом, двоє музикантів, Олексій і Ніла, страждали невимовно. І тільки після того, як Нирко відмовився забирати дружину з дитям із пологового будинку, йому, учасникові Великої Вітчизняної війни, дали нарешті вісімнадцятиметрову кімнату. Там і мусили жити з матір'ю і двома доньками. Виросли, вивчились, стали піаністками і Оксана, і Мирослава. А як же бандура, Олексій Федорович? Тільки Неоніла Нирко зберегла вірність бандурі. Вже багато років вона очолює зразковий дитячий колектив "Кримські проліски".

Своє звання — заслужений працівник культури України — Олексій Нирко отримав зовсім недавно, його капелі було майже тридцять років. У творчі поїздки, пов'язані зі створенням нових колективів, проведенням фестивалів, збором матеріалів і музичних інструментів для музею бандури він відпрошувався поїхати за свій рахунок. Незмінний учасник міських свят праці й пісні кримських, українських, закордонних фестивалів, він минулого року отримав свій перший і єдиний гонорар як режисер-постановник. Після попередньо проведених відрахувань, отримав всього 34 гривні — вийшло по три гривні за фестиваль! Про свої життєві митарства говорить з ледь помітною усмішкою: "дрібниці життя". Однак можна собі уявити, як

від цієї його невибагливості страждала сім'я. Не вистачало найнеобхіднішого, а він витрачався на свої поїздки.

Історія бандури в Криму та на Кубані — тема його досліджень. "Історія пишеться іменами", — цитує Павла Загребельного. Пошуками імен та доль старих бандуристів Олексій Федорович займався впродовж довгого ряду років. Виступав на наукових конференціях в Краснодарі і в Криму, працював в архівах, збирав спогади старожилів-бандуристів, відомості про сімферопольського бандуриста, відомого як "дід Карпо". Він був лудильником на ринку. Не залишилось навіть прізвища. ("Карпо-кобзар, Карпо-лудильник. Може хтось та знає?")

Життя створеної капели бандуристів досить своєрідне. Кожного навчального року змінюється її склад. Особливо це ускладнювало життя в ті часи, коли після трьох років у педучилищі випускниці покидали рідні стіни на вулиці Гоголя, розлітались по містах і селах, а він зі смутком дивився їм услід і думав: таких, як Лариса (Оля, Надя, Анна і т. д.), більше не буде. Але приходили нові, сором'язливі, з коротко постриженими нігтями для гри на фортепіано, а для бандури потрібні довгі нігті, тверді — від них струни бандури дзвенять сріблом. І починається у дівчат нове, захоплююче, але зовсім нелегке життя з вимогливим художнім керівником. Не ладилося з хормейстерами, поки десять років тому не прийшла в колектив ялтинка випускниця Ташкентської консерваторії Анна Комарова, нині Комарова-Лаба. Нирко високо цінує і її особливе "хормейстерське вухо", і її смак, і вміння знаходити спільну мову з дівчатками. Бандуристки співають і грають класику — Бетховена, Шуберта, Сен-Санса, українські пісні — народні та авторські, відновлюють фольклор. В активі капели — золоті та срібні медалі, більше ста дипломів і грамот різноманітних фестивалів. Гастролі в Києві, Москві (Кремлівський палац, українське посольство), Білорусії, Франції, Польщі, Угорщині, концерти малих вокально-інструментальних груп в Греції, Туреччині, Югославії — така далеко не повна гастрольна палітра народної капели. Вже стали традицією виступи юних музикантів перед іноземними туристами із десятків країн світу. А тепер з'явився і власний, ялтинський міжнародний фольклорний фестиваль, буквально на набережній. Слід вважати, стане щорічним.

Милі його серцю дівчата закінчили вузи і консерваторії, керують ансамблями і капелами, виступають як солістки-бандуристки в Сімферополі, Севастополі, Євпаторії, Керчі, Бєлогородську, Червоногвардійському, Першотравневому, Нижньогірському, Роздольненському, Білгороді, Одесі, Дрогобичі і ще далі — на Камчатці, на Кушці, в Приморському краю, в Німеччині, навіть Марокко! Сім аматорських кобзарських колективів Криму удостоєні звання народних.

Нині у колишньому педучилищі — Кримський державний гуманітарний інститут. Нирко радіє: вже не три роки, а цілих шість залишатимуться в його стінах учасниці капели. Як багато можна встигнути! Тим паче, що ректор, академік Російської Академії освіти А. Глузман, людина творча, яка словом і ділом підтримує найстаріший вузівський колектив і його керівника. Вечір, присвячений 35-річчю народної капели, пройшов дуже святково, сказати б, тріумфально, а незабаром ювілей відсвяткує і сам маестро. В перший день нового тисячоліття йому виповниться 75.

м. Ялта *Світлана СУХАНОВА*

МЕМОРІАЛЬНА ХАТА ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО В ПОЛТАВІ

Про Полтаву як один із центрів українства, позначений національною автентичністю, ще 1934 року доказово писав класик української мистецтвознавчої науки Володимир Січинський [1]. Це місто на Ворсклі пов'язане з прославленими постатями, має визначні культурні, мистецькі, у тому числі архітектурні, здобутки, цінні не лише для нас, українців, а й ширше — для слов'янських народів.

У міжчассі від заснування Полтавського козацького полку (1648) і перебуванням шведів під Полтавою під проводом короля Карла XII (1709) визначаються найдавніші архітектурні пам'ятки міста. До них належать: Воздвиженський (Здвиженсь-



Успенський собор у Полтаві.
Мал. автора.

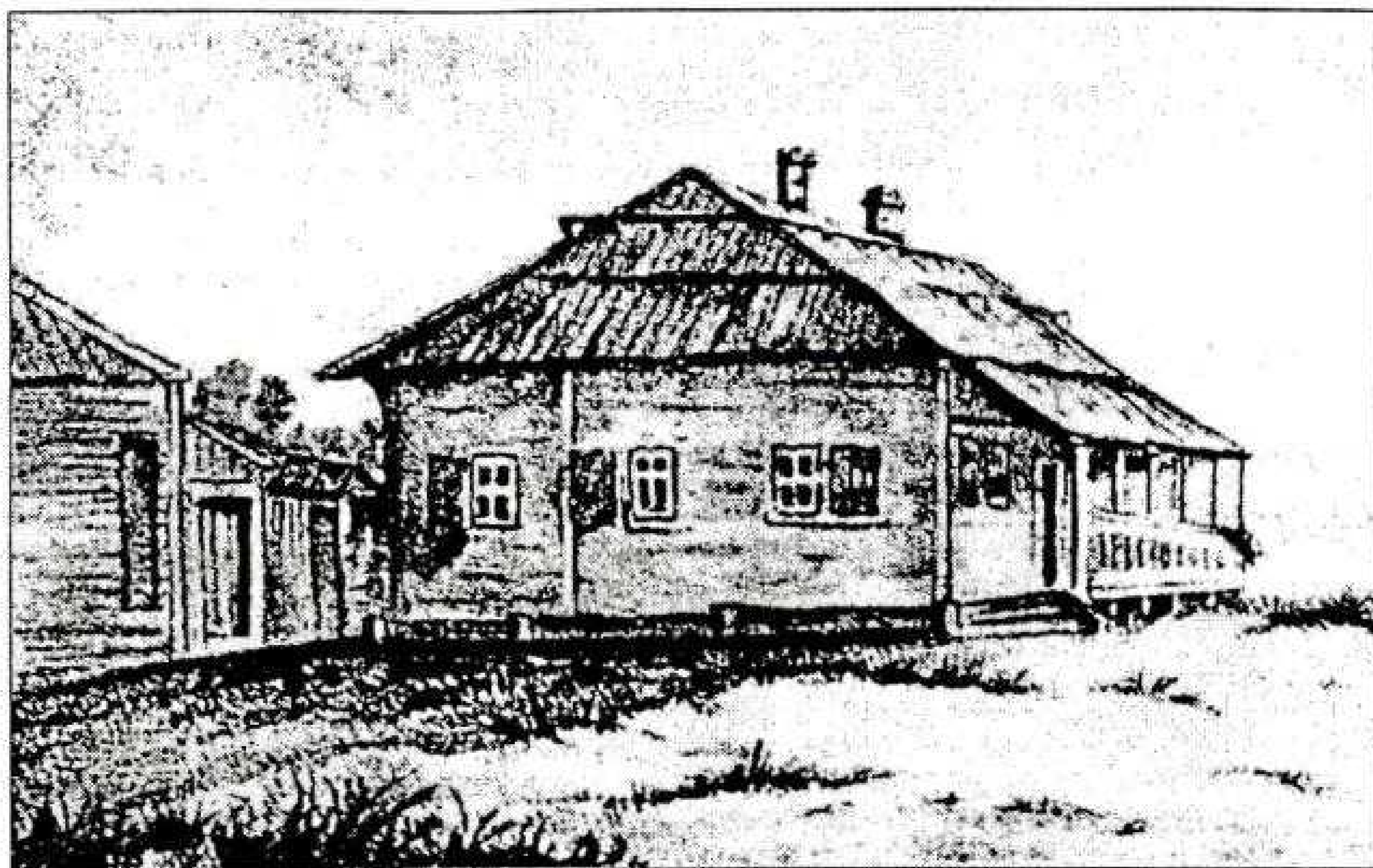
кий) козацький монастир, Спаська церква і хата великого будителя української нації, поета Івана Котляревського. Названі пам'ятки у перебленому чи реконструйованому вигляді дійшли до наших днів. Серед них і класична для полтавського будівництва самого початку XVIII ст. хата, що з 1751 року належала роду Котляревських. Місцеві краєзнавці й історики не обходили своєю увагою цю давню архітектурну пам'ятку, як і самого Івана Котляревського, найбільш шанованої людини у Полтаві й, власне, символу міста. Тому завдяки численним відвідувачам, мандрівникам і шанувальникам його таланту, зокрема приятелю і першому біографу поета С. Стеблін-Камінському [2], літератору М. Сементовському [3], філологу-славісту І. Срезневському [4], письменнику Г. Данилевському [5], етнографу В. Пассеку [6], археологу й літератору О. Терещенку [7], який зібрав папери й документи знаменитого полтавця, Тарасу Шевченку, який дав опис поетової оселі у повісті "Близнецы" [8] і блискуче виконав акварель [9], у загальних рисах добре відомо про полтавську святиню.

Перший, хто визначив поетову хату серед характерних зразків тодішнього народного будівництва Полтави, був краєзнавець-енциклопедист Микола Арандаренко [10]. 1846 року, подаючи перелік найзначніших житлових споруд козацької фортеці, що сягають кінця XVII — початків XVIII ст., він назвав і хату, в якій мешкали принаймні три покоління роду Котляревських.

Основну масу тодішньої міської забудови в Полтаві складало житло, тип якого традиційний для України — хата. Зведені з міцного дуба, хати, орієнтовані фасадом на південь, мали трикамерну будову. У центрі — сіни, двері праворуч вели до хати, або великої кімнати, ліворуч — до хатини чи комори. Всередині хати були "миті", тобто стіни укладені поземно з товстих вистругуваних дубових пластин, що милися пивом, зокола ж білилися крейдою. Зовнішня архітектура "виявляла" внутрішню: конструкція, зокрема виступаючих частин балок, чітко фіксувала внутрішні стіни, всі балки лежали на сволоку і мали закінчення, як і поперечні балки, у вигляді "коників". Саме такий усталений традиційний тип житла був характерний для Полтави кінця XVII, у XVIII, XIX і першій половині XX ст.

Хати з дуба належали козацькому старшині Магденкові, козаку Марченку, священику Світловському, дідичу Сушкові і жителю Роменку. Їх М. Арандаренко визначає як зразки "проминулої старовини [11]. За планово-просторовим рішенням вони типові для кінця XVII століття. Шість чи чотири вікна на чільному боці були орієнтовані на південь і, по можливості, виходили на вулицю. Чотирисхилий дах із заломом і слуховими вікнами вкрито дранкою. Внутрішній розподіл включав: у центрі — сіни, за ними — комірчина, обабіч сіней — по одній чи дві кімнати. Найбільше за розмірами житло спорудив Магденко. Хата мала два ганки із фронтонами і вхідними дверима, всередині — три кімнати, добудовані кухня і лазня, високий дах увінчувався двома димарями. Такою зображена хата на гравюрі Стадлера початку XIX ст. [12] Її розібрали 1804 року і перевезли за 20 верств від Полтави, до с. Григорівки.

Хата місцевого мешканця Роменка була менша, але типологічно зберегла принципи класичного українського житла: хата на дві половини. Вона збудована у літні місяці 1705 року [13], а через 46 років її придбав диякон Успенської соборної церкви Іоан Котляревський, дід уславленого українського поета [14]. Стояла вона за церквою, на валу козацької фортеці над Микільським яром, що переходив у Мазурівський, який вів до Подолу. У цій хаті автор знаменитих "Енеїди" і "Наталки-Полтавки" народився, жив і відійшов у вічність. Завдяки заслуженій добрій славі поетова оселя функціонувала ще довго, із неодноразово перебудованої й поруйно-



Хата Івана Котляревського.
Мал. автора.

ваної господи зберігся декорований староукраїнськими літерами сволок із датою.

Як засвідчують джерела, у полтавця Федора Кучеренка 26 липня 1751 року "двор с хоромным строением" купив Іоан Котляревський за 27 крб. 50 коп. [15] Садиба знаходилася "поблизу Соборной церкви, край магазейнов, на горе". 87 років нею володіли Котляревські [16]. 1765 року у подвірному перепису названа вдова диякона Агафія Котляревська, тобто бабуся поета. В опису зазначено, що у хаті "покоев жилых для хозяев два, людских два" [17], на подвір'ї — комора і хлів. Отже, обабіч сіней було по дві кімнати. 1823 року, коли був проведений ремонт [18], то, імовірно, зліва дві кімнати були пристосовані під кабінет, а вітальня праворуч, певно, була перегоджена поздовжньою стіною. Після смерті матері Параскеви Леонтіївни, менша кімната служила спальнею для економки. У великій світлиці Іван Петрович приймав гостей, на стінах висіли портрети самого господаря, царя Олександра І, князів Рєпніна, Кочубея, дві картини фламандської школи, копія картини австрійця Лампі "Марія Магдалина", а також меблі — ломберні столики, крісла й шафи [19]. Зі світлиці двері вели на критий ганок, звідки І. Котляревський любив спостерігати за мальовничими околицями, річкою Ворсклою, подорожніми, що волами чи кіньми їхали Мазурівським яром. По святкових дня на ганку любили збиратися приятелі поета й гості.

Опис хати зокола й зсередини полишили нам шанувальники поетового слова. Так, 1837 року, за рік до смерті І. Котляревського, І. Срезневський з Харкова писав, що він пішов "ледь протоптаною стежкою через подвір'я, маленьке і чистеньке, як садок, а перед ним був і садок, відгороджений парканчиком, і ліворуч у нього заглиблювався старенький маленький будиночок з химерним високим дахом, з ганком на півтора східця, з крихітними віконцями... Якась жінка років тридцяти запросила мене зайти, повела за собою по сінях, відкрила двері праворуч і ввела у довгу кімнату, темну й дивну, можливо, темну й дивну від шпалерів, на яких попелясто-кофейними фарбами були розмальовані різноманітні портрети і ще щось..." [20].

У своїх спогадах С. Стеблін-Камінський згадував, що "жив Котляревський у невеликому батьківському будиночку, перебудованому ним на свій смак; будиночок цей стояв на самому видному місці, біля собору, на підмурку колишніх укріплень, над крутим урвищем, обгороджений з одного боку звичайним парканом, а з другого (на урвищі) — частоколом з грубих слупів. З одкритої місцини мальовничі околиці Полтави видно було за річкою як на долоні; в будинку було не більше п'яти кімнат разом з кухнею, з невеличкого передпокою ліворуч вели двері в ще менший кабінет (він же і спальня) на сволоці цієї кімнати зберігся напис, вирізаний церковними буквами "Создася дом сей во имя Отца, и Сына, и Святого Духа, аминь, року 1705, августа 1". З передпокою прямо вели двері до вітальні, порівняно просторої і світлої кімнати, з якої вихід на ганочок з балюстрадою..." [21].

Наведені описи засвідчують усталений тип української класичної хати в старо-

світській Полтаві, що зазнала змін лише всередині. В нині відновленій з 1969 року хаті численні відвідувачі й шанувальники класика українського письменства Івана Котляревського можуть збагнути таємниці національного житла, давність якого іде в глибину сивих віків. Житло Котляревського характерне для всієї етнографічної України. Зокола воно зберегло свою первісну конструктивну основу, незважаючи на внутрішні просторові зміни, що були продиктовані змінами у житті його мешканців. Трикамерний класичний характер чітко визначається перш за все у плані й загальній просторовій побудові. Житлова споруда, у якій мешкали Роменки, рід Котляревського та інші полтавці, подається краєзнавцем М. Арандаренком в числі подібних, характерних для давньої доби. Вона увіходить у той еволюційний ряд народного житла, який так класично простежив великий український етнограф і антрополог Хведір Вовк. Він стверджував, що хати, подібні до тієї, в якій мешкав Іван Котляревський, шляхом "правильної еволюції" становили "найбільш розповсюджений на Україні тип домів духовенства, міщан та "полупанків" [22].

На початку 1920-х років молодий історик народного будівництва С. Таранушенко на прикладі старих хат Їаркова також виявив закономірність еволюції [23], яку визначив Хв. Вовк. За ними й інші провідні вчені, як В. Щербаківський [24], В. Січинський [25], а також П. Юрченко [26] і менш знані, наприклад дослідник народного будівництва, полтавець Грицько Коваленко [27] також прискіпливо визначали особливості української хати у зв'язку з українським національним стилем. Всі вони ствердили давність нашого народного житла, його автентичність й самобутність, поєднання функціональних, конструктивних й естетичних засад, гармонію архітектури з менталітетом українців.

м. Полтава *Віталій ХАНКО*

[1] *Січинський В.* Полтава // Життя і Знання. — Львів, 1934. — Ч. 7—8. — С. 195.

[2] *Стеблін-Камінський С. П.* Спогади про І. П. Котляревського // Іван Котляревський: у Документах, спогадах, дослідженнях. — К.: Дніпро, 1969. — С. 93—94.

[3] *Сементовский Н.* Путешествие по всей России: Очерки Малороссии. І. Полтава // Иллюстрация: Еженедельное издание всего полезного и изящного. — СПб., 1846. — Т. II. — № 20. — С. 309.

[4] *Срезневський І. І.* Знайомство з І. П. Котляревським // Іван Котляревський. — С. 82—83.

[5] Полтавская старина, в отношении ко времени Петра Великого. Извлечено В. Е. Бучневичем из статьи Г. П. Данилевского, посетившего Полтаву в 1855 году, напечатанной в "Журнале Министерства Народного Просвещения" 1856 года, февраль, часть IXXXIX отд. II, стр. 133—177. — Полтава: Типо-Литография Н. М. Старожицкого, 1909. — С. 16—18.

[6] *Пассек В. В.* Котляревський та його "Енеїда", видана в Харкові // Іван Котляревський. — С. 112.

[7] *Там само.* — С. 114.

[8] Повний збірник творів Т. Г. Шевченка / Під ред. Д. Дорошенка. З портретом поета, його біографією, критичною статею і 50 мал. художника Б. Смирнова. Перше видання. — Катеринослав: Вид. Л. М. Ротенберга, 1914. — С. 519.

[9] *Новицький Ол.* Тарас Шевченко як маляр. — Львів—Москва: Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1914. — Репр. на ст. 29; Тарас Шевченко. Мистецька спадщина. Том перший. 1830—1847. Кн. перша. — К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. — Табл. 120.

[10] *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году. В трех частях. — Полтава: В типографии губ. правления, 1852. — Ч. III. — С. 45.

[11] *Там само.* — С. 44.

[12] *Павловский И. Ф.* Полтава: Исторический очерк ее, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802—1856). По архивным данным, с 80 рис. и планом города. — Полтава: Электрическая Типо-Литография т-ва быв. "И. А. Дохман", 1910. — Репр. 113 на с. 200.

[13] *Ротач П.* Біля гнізда соловейка: Літ.-краєзнавчі статті. — Полтава: ОДГВ "Полтавський літератор", 1993. — С. 4.

[14] *Павловский И. Ф.* Полтава. — С. 250.

[15] Полтаві 800 років: 1174—1974. Зб. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1974. — С. 37.

[16] *Ротач П.* Біля гнізда соловейка. — С. 5.

[17] Полтаві 800 років: 1174—1974. — С.36.

[18] Садиба І. П. Котляревського у Полтаві: Путівник (Автор тексту А. О. Ротач). — Харків: Прапор, 1972. — С. 4.

[19] Твори Івана Котляревського. Видання друге, під ред., з переднім словом і примітками Сергія Єфремова. З портретом автора, іл. В. Корнієнка, академика Позена, заставками Ів. Бурячка та иншими мал. — К.: Вік, 1918. — С. 165.

[20] *Срезневський І. І.* Знайомство з І. П. Котляревським // Іван Котляревський. — С. 82—83.

[21] *Стеблін-Камінський С. П.* Спогади про І. П. Котляревського // Там само. — С. 93—94.

[22] *Вовк Хведір,* проф. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 112.

[23] *Таранушенко С.* Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харькові. Обміри та рис. В. Троценка. — Харків: Видання комісії по вивченню укр. деревл. будівництва, 1921. — Пам'ятки українського мистецтва: Будівництво.

[24] *Щербаківський В.* Українське мистецтво. І. Деревляне будівництво і різьба на дереві. — Львів—Київ, 1913; *Його ж.* Орнаментації української хати. — Рим, 1980. — II том серії "Українське народне мистецтво".

[25] *Січинський В.* Українське деревляне будівництво і різьба. — Львів: Накладом Українського Робітничого Союзу в З'єднаних державах Північної Америки, 1936; *Його ж.* Історія українського мистецтва. І. Архітектура. — Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка в Америці, 1956.

[26] *Юрченко П. Г.* Дерев'яне зодчество України (XVIII—XIX ст.) / За заг. ред. С. Я. Грабовського. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949.

[27] *Коваленко Г.* Про український стиль і українську хату // Укр. Хата. — К., 1912. — Березіль і квітень. — С. 186—201; Окр. відб. — 28 с.

МУЗЕЙ-САДИБА ОЛЕСЯ ГОНЧАРА В СЛОБОДІ СУХІЙ

Це символічно, що разом із дзвінком, який покликав малечу до школи, на межі серпня-вересня 2000 року в слободі Суха, на Полтавщині, вирушила в майбутнє Музей-садиба Олеся Гончара.

Знімок фотокореспондента Павла Здоровила зафіксував хвилини цих урочистостей: тиха старенька хата віднині стає святинею для всієї України і всіх шанувальників немеркнучого таланту письменника. Під цією селянською стріхою жила його баба Вустя; в ній, може, народилася Олесева мама Тетяна Гаврилівна; з віконця хати, мабуть же, уперше побачив рідне небо й він, майбутній чарівник художнього слова; від цього порога повівся його неспокійний шлях у тривожні світи. Звідси майстер української прози ходив у Бреусівську семирічку і в козельщанську районну газету "Розгорнутим фронтом, тут його зігрівали теплотою натруджені люди, дерева, пагорби, навіть ота незвичайна собачка Пальма, двірняжка, якій письменник присвятив прекрасне однойменне оповідання.

Хата Олеся Гончара — хата України, їй стояти у віках довго-довго. Це вже Музей-садиба, відкриття якої освятилося приїздом до села Суха високих гостей, і серед них — Президента України Леоніда Кучми, академіка й Героя України Петра Тронька, голови Полтавської обладміністрації Євгена Томіна, Гончаревої дружини Валентини Данилівни...

"Хата" — це з моїх прощальних етюдів незабутньому письменникові.

— Чому "прощальних"? Кинь ти, — озиваються з Івано-Франківщини...

А я й сам не знаю, чи це Олесь Терентійович прощається зі мною, чи я прощаюся з ним... Таке довге прощання, як у кіно, набалакав йому вже аркушів на тридцять, а він стоїть переді мною на вітрах, як живий, і доказує те, що не встиг доказати, чи я стою перед ним і розгадую недоказані ієрогліфи, недовивчені, недопомічені...

А мене ж цікавило все про улюбленого письменника, дитинство його і перші "вправи". Віялом розкладаю перед ним у його кабінеті фотокопії перших його творів з козельщанської газети "Розгорнутим фронтом", які відшуковував і сам, і з Нателею Кащук, намагаючись доступитись до його першопочатків.

Неуважно так глянув — і згорнув їх до шухляди...

А я не міг того зрозуміти, і він...

Багато чого розповідав принагідно, і я вже ніби був у його козельщанському "Розгорнутому фронті", де він після Бреусівської семирічки виконував кореспондентські завдання. Майже три роки збирав його дописи, робив фотокопії (про ксерокс тоді ще ніхто й не чув) і склав цілу теку: "Доки в Сухій знущатимуться з коней", "Коли сліпі прозріли", "Два трактористи", "Історія комуни "Муравей", "Розтопи байдужість до дітей", "Зрада", "Два вечори", "Дочка комсомолу", "У новорічну ніч, або Пригоди бідолахи чорта" і ще багато-багато... Чом би

молодим журналістам, юним гончарезнавцям не прилучитися до цього багатства, до дописів майбутнього класика з тривожного 33-го?..

Щемливо про свою далеку юність написав він у своїй передостанній повісті "Далекі вогнища", на яку відгукнулися лише два критики — Іван Бокий і Юрій Мушкетик. А варта була ще й широкого розголосу, про якість певні моменти її ще буде сказано, бо то було його прощання, його заповіт..

У тих же підшивках "Розгорнутого фронту" за 33-й рік можна знайти й перші вірші 15-річного Олеся Гончара, вправи, як він казав мені, але далеко й не "вправи".

За селом пожарище-бій,
За селом постріли й кров...
За селом мутний дим
далеко полем ішов

("Розгорнутим фронтом", 7.02.1933).

А за тим пожарищем-розрухою був голод, прихований і організований голод, який не фіксували тоді навіть загси, а юний поет переводи його в нехитрі рядки:

Я пригадую: сивоброву осінь, мокру і сумну, мов в'язниця.	Я пригадую: був тоді босий і ніколи не їв паляниці.

("Розгорнутим фронтом", 13.11.1933).

У "Далеких вогнищах", пригадайте, редактора газети "Червоний степ" чорновороння забрало прямо з поля і ніколи більше не повернуло. Може, Олесь Гончар був чи не першим і єдиним, хто писав, як людям жити без хліба. Дослідники голодомору чомусь обминають такі вияви, не згадують і не шукають. І що було б з ним, якби він ще залишився в тій райгазеті...

У Харкові він написав "Стокозове поле" і надрукував у "Молодому більшовику" (1941, № 4) — повість про голод 33-го, то був лише варіант, що його правили-переправляли і Петро Панч, який опікувався молодим письменником, і редакційні цербери, він пропав у камері схову студентського гуртожитку.

Разом із фотокопіями "Стокозового поля" і всіх ранніх дописів (ціла детективна історія всіх тих моїх пошуків і несхвалюваних тоді копіювань) поклав перед ним і "Пальму", його оповідання з журналу "Радянська література" (1940, № 8—9). Тоді ще нічого не знав про "Пальму", повірте мені, не виділяв її з інших ранніх оповідань, а Олесь Терентійович незвично наїжавчився проти мене:

— Киньте...

Дуже боляче мені було: я стараюся, відшуковую, ну хоча б для його домашнього архіву, а він мені — "Киньте". І це при тому, що довірливішої і добрішої людини, ніж Олесь Гончар, я ніколи не зустрічав.

Потім відм'якав, потім розказував те, що й повторити не можна... З "Пальмою" він згладив тоді інцидент віршем Володимира Сосюри:

— В тому ж номері журналу є поезія Сосюри. Прочитайте її:

Я квітку не можу зірвати,
бо ай, як людині болить.
Як нам моє сонце крилате,
під сонцем їй хочеться жить.
Дитина вітчизни моєї,
народжений в реві гармат.
Я тільки дивлюся на неї,
вдихаю тонкий аромат.
І ти, наче квітка у полі,
і в тебе душа, як блакить.
Не можу завдать тобі болю,
щоб серця свого не розбить.

Довго не міг сказати ні слова, в мене вже й тоді було стільки болю, що хто б мене, смертного, зрозумів, та й на дідька я кому потрібен...

А Олесь Терентійович мені сказав:

— Так то ж Сосюра, а я був студентом.

І пропала Гончарева "Пальма" на десятиріччя, коли вступав до Спілки, то серед своїх творів назвав лише: "Стокозове поле", "Іван Мостовий", "Черешні цвітуть", "Орля". І ніколи, жодного разу не згадував "Пальму".

Дещо наводив із ранніх творів в історіях і статтях, але ніхто не згадував "Пальму", наче в зачарованому колі опинялася. То що ж то за "Пальма" була?

Олесь Терентійович так мені нічого про неї і не розповів. Довго я шукав уже після цього загублену 147 сторінку (неходячий, а найближчі друзі-бібліографи посилали мене). А хотілося розгадку її мати. Неповною вона була. А може, й не варто шукати, може, не треба порушувати волю письменника? Хай так забутою і буде? Був би трохи нахабнішим, розпитав би його про Пальму — та ніяких проблем. Так кожен на моєму місці зробив би. І домігся б таки. Але я завжди шкодував його після всіх отих інфарктів, не хотів додавати йому неприємної інформації. Він і без мене вибухав емоційно й гаряче: чому статті Сергія Плачинди про мову не передруковує "Новый мир", чому те... чому

се... передайте це своєму Драчеві й Мушкетику. Він же знав, що ніколи нікому я не передавав його гарячих вказівок, що натури я був тихішої, та й ні перед ким було вибухати...

Розпитував мене про мою Петрівку, про покинуту материну хату, куди я часто рвався, і, заспокоївшись, часто розповідав мені про Суху, про хату свою під стріхою, що і досі стоїть... І нікому вона не потрібна, і не хочеться, щоб вона впала...

Врешті Михайло Шевченко "дивовижний поет і хлопець" як казав Олесь Гончар, повіз мене в Суху до його самотньої-самотньої хати, з усіх боків повитої бузиною, хмелем, гірким тереном, з добре обробленим правнуками городом ("Баба Вустя тільки торік померла"), з соняшниками і чорнобривцями.

Зайшли до заклопотаних родичів, до старенького його однокласника Білогруда, згадали Килину Федорівну, учителя Андрія Галактіоновича, випили по чарці... І то ми з Михайлом мали сотню разів розказувати, а він мав спитати нас: "А Пальма?" І не питав. Тільки хотів почути...

А що таке "Пальма"? Дворова собака. Олесь Гончар у Харкові ще студентом написав про неї оповідання й надрукував його в столичному журналі "Радянська література" 1940 року (№ 8—9).

"Пальма руда, низьконога з одвислим животом сука, відчувала наближення чогось незвичного. Якісь люди почали вирубувати довколишній ліс, зникали вовки та лисиці. Пальмин хазяїн, кинувши раптом шевцювання, цілі дні водився, веселий і шумний, з іншими артільцями...".

Все село як неперспективне перекинули на нові землі. І Пальмин хазяїн переїхав, грав на гармоні щось веселе і танцюристе, і Пальму забрав. На нових землях Пальма не прижилася і втекла до рідної хати, до покинутого села, в рідну халабуду, привела щенят і потонула у водах свого неперспективного села... Не прийняла вона нового життя.

Воно, може, й нічого. Але пильний "Комуніст", газета ЦК КП(б)У, відразу ж підняв на сполох 14 січня 1941 року статтею В. Степняка "Літературний брак".

Критик той був точний, як снайпер. Він знайшов головне: "Розгорнулося будівництво каналу, і стара Пальма невдовзі побачила дивне видовище: "Вона вилізла з будки, солодко — аж кавкнувши — позіхнула і з старечим невдоволенням почала прислухатися, що робиться на будівництві, прикрашеному сьогодні червоними прапорами (підкреслення моє. — В. К.)". "Пальма оглядає будівництво і бачить шумливий натовп будівників каналу, машини, оркестри... На башті хтось говорить. Постать знайома Пальмі... А приглянувшись, Пальма раптом отетеріла: то ж на башті її хазяїн! Заклопотаний, серйозний, дивиться кудись на греблю". Пригадує Пальма, як приходили люди руйнувати її халабуду. Тоді вона, як їй здавалось, відігнала їх своїм гарчанням.

Досить. Це був перший донос на молодого письменника Олеся Гончара, це було те, що вимагало відстрілу...

Ніхто не згадує "Пальми", не згадує, як велося молодому письменнику в студентському оточенні, хто і як обговорював усе те. Дещо замовчу і я, хай хтось без мене...

Той давній степняк і його чимала зграя, що тепер знов стала обранцем Іудиного звання, ще тоді винесла вердикт Олесеві Гончару: "Читач з огидою відкине оповідання "Пальма". Відкине і з обуренням запитає: невже редакція "Радянської літератури" не розуміє, що подібна "творчість" ніяк не до лиця..."

Тогочасна критика, від якої ми ніяк не відійдемо, все розуміла. У "Пальмі" була вся Україна — неперспективна, голодна, нищена, розстрілювана кагановичами, затоплювана, якою її потім з такими труднощами змальовували і в "Поемі про море", і в "Бур'яні", і в "Святі останнього млина...". І то все було трагічніше, ніж у "Прощанні з Матьорою".

Знесилено і безнадійно дивлюся на "Пальму" далекоглядного Олеся Гончара.

"І збурена злістю собака гавкнула. Люто, з останніх сил. На води, на святковий берег, на білу башту, де стояв її хазяїн.

Та Пальми ніхто не чує.

Нова повносила хвиля уже котиться на неї. За хвилею ховається берег, башта, на якій стоїть хазяїн, бачачи буйну красу цієї землі так далеко навкруги, як ніколи не доводилось бачити Пальмі...".

Вслухаймось у голос Гончаревої Пальми...

Віталій КОВАЛЬ

ДОЛЯ БРАТІВ — ЗОДЧИХ

(До 100-річчя від дня народження Петра Григоровича Юрченка)

22 серпня цього року минуло сто років від дня народження Петра Григоровича Юрченка, архітектора, вченого і педагога. Це ім'я добре відоме в колі архітекторів, мистецтвознавців і художників в Україні та поза нею, а особливо в Києві, де його пам'ятають друзі, колеги і учні. Поряд з такими відомими вченими, як С. А. Таранушенко, Г. Н. Логвин, В. П. Самойлович, Петро Григорович Юрченко був одним із фундаторів вітчизняної науки про народну архітектуру, якою цікавились ще дослідники XIX ст.

Українській народній архітектурі та мистецтву присвячені і його основні наукові праці — книга "Дерев'яне зодчество України" (К., 1949), де аналізуються характерні риси монументальної дерев'яної архітектури Лівобережжя; розділ "Різьблення і художній метал" у книзі "Українське народне мистецтво" (К., 1962), розділи "Дерев'яна архітектура XVI—XVIII ст.", "Народна архітектура XVII — початку XX ст.", "Декоративно-ужиткове мистецтво 1917—1941 рр." в шеститомній "Історії українського мистецтва"; книга "Народне мистецтво" (К., 1967) і остання книга "Дерев'яна архітектура України" (К., 1970), в якій Петро Григорович визначив основні етапи розвитку українського дерев'яного зодчества та його регіональні особливості. В багатьох статтях дослідник популяризує традиції української народної архітектури, в т. ч. для застосування їх у сучасному проектуванні.

Друковані праці Петра Григоровича давно вже стали хрестоматійними. Безліч видань ілюстровано його графічними реконструкціями. На жаль, не завжди з посиланням на автора.

Його творчий шлях, як і особисте життя, не були легкими. Довелось зазнати і ідеологічний тиск "зверху", і бути жертвою безпідставних звинувачень. Нині, в часи корінного переосмислення нашого історичного минулого, необхідно намагатись більш об'єктивно оцінювати як історичні події, так і діяльність окремих людей. Зокрема це стосується Великої Вітчизняної війни. Завдяки відкриттю історичних фактів, замовчуваних або перекручених радянською ідеологією, кардинально змінюється ставлення до багатьох речей і обставин. Переглядаються деякі сталі поняття, в першу чергу дійсного і мнимого патріотизму.

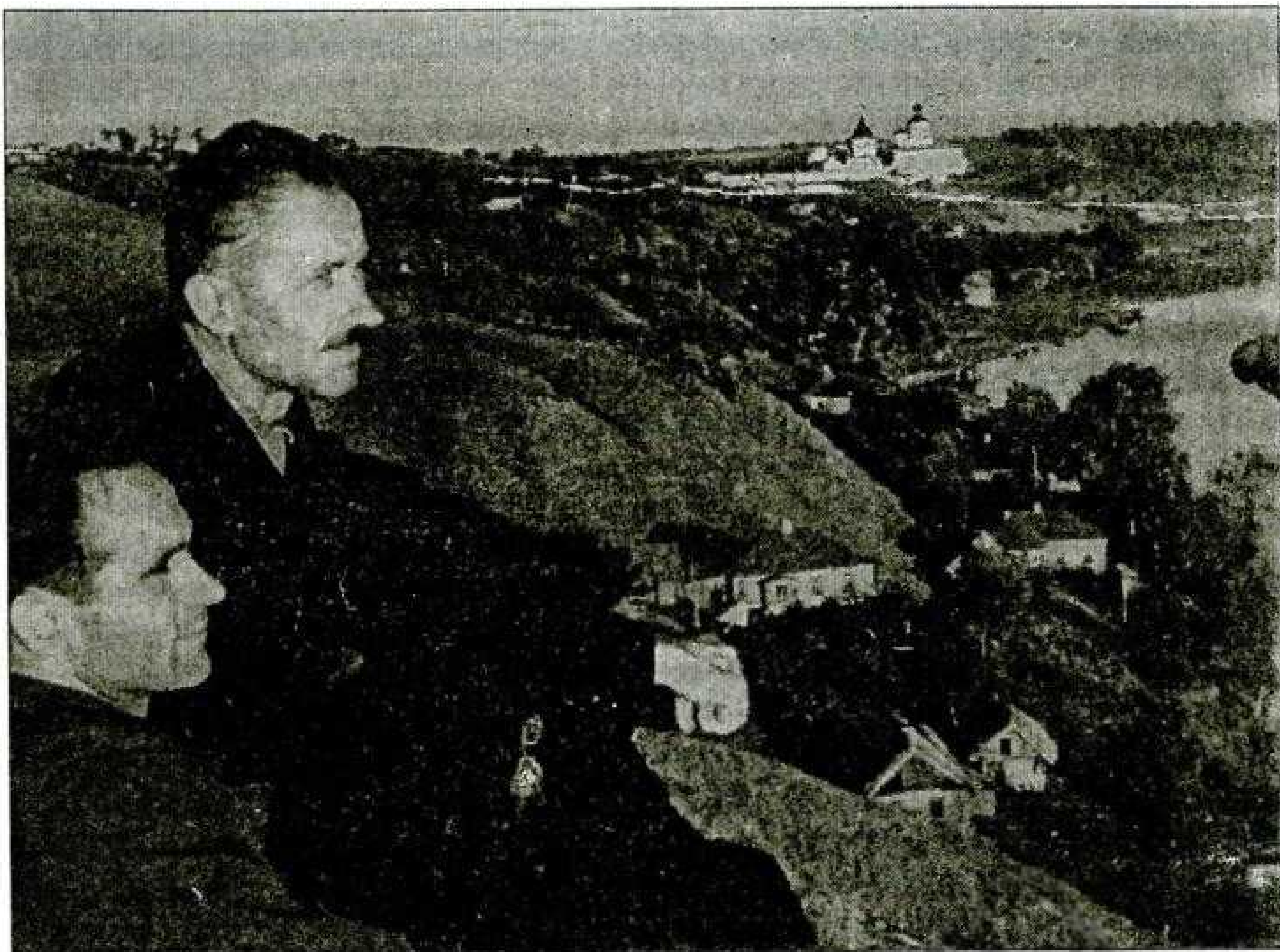
Відзначаючи цей ювілей, подякуємо молодшому братові Петра Григоровича Юрченка — *Павлу Григоровичу*, який люб'язно погодився поділитись своїми *спогадами*.

Петро Григорович народився 1900 року в селі Медвин Богуславського району Київської області. Він був старший син у великій селянській родині і мав по батькові чотири брата і сестру.

Петро був старший за мене на шістнадцять років. І, коли я підростав, він уже жив у Києві, навчався в будівельно-технічному училищі і, звичайно ж, частенько нас відвідував. Із Києва траплялося ходити пішки. Узиму 1919 року по дорозі до Медвина Петро провалився в криницю — були страшенні сніжні заноси. Врятувався чудом — його крик почули у санях, що їхали мимо. Витягли, розтерли снігом, нагодували. А коли нарешті добрався до Медвина, підхопив тиф і захворів. Ми тоді голодували і лежали хворі всією родиною. Та страшна хвороба в нас забрала маму. Потім стали помаленьку видужувати. Петро вернувся у Київ далі вчитися, а ми залишились [1].

У 1920 році Медвин, в якому налічувалося дві тисячі сімсот дворів, разом із ближніми селами утворив незалежну селянську республіку. Медвинська республіка протрималась лише на місяць довше Паризької комуни. У нещасливий для республіки день медвинці обстріляли кавалерійський роз'їзд Будьонного, після чого Семен Михайлович спалив пів села. У ту трагічну ніч дорослі і худоба сховались у лісі, що простягся недалеко від Медвина і раніше належав поміщиці Браницькій. У льохах порожніх садиб залишились тільки маленькі діти. Разом з хатами було спалено й церкву, і священика в ній. Доповіли, що він підтримував республіку. Павло разом з іншою дітлашнею, видобувшись з льоху, бігав по вулицях, збираючи патрони. Попіл і сморід від згарища розносило вітром...

[1] Курсивом надруковані вислови Павла Григоровича Юрченка з особистих співбесід з автором.



П. Юрченко і Г. Логвин на околиці міста-музею Кам'янець-Подільського. Фото, 1960.

У 1928 році Павло разом з батьком приїхав у Київ на весілля Петра, який після закінчення Київського художнього інституту уже працював там викладачем.

Нарвали відро слив, іще щось — і поїхали. У Києві зустрічав Петро. Боже мій! Це ж божество наше було — Петро. Йому йшов 28-ий рік. Молодий, натхненний! І щасливий... У той перший приїзд до Києва я вперше побачив багатоповерхові будинки. І коли добирались з вокзалу, запитував Петра: "Як же тут на Різдво колядують? Треба ж під вікна підходити".

Теща Петра, Ольга Семенівна, добре знала Київ і влаштовувала екскурсії по місту. Ходили пішки від вулиці Ділової (Бочківського, Менжинського, нині Дмитрієвська), де мешкали Юрченки (будинок № 13, кв. 5) через Черепанову гору, яку ще не було урізано новим, на честь Хрущова, стадіоном, до Лаври. Відвідували також і павільйон панорами "Голгота" — окрасу і "гордість" Костьольної вулиці. Сільського хлопчика вразило все: сам дерев'яний павільйон із квитковою касою, обхід по колу, палаюче сонце, Єрусалим. Павільйон був дуже популярний — черги стовпчувались і тяглися по бруківці.

У 1932 Медвин знов голодував. На цей раз голодомор був штучний, "сталінський". Павло не став далі чекати. До того ж він уже закінчив "семирічку" — "десятирічок" у селі ще не було. Зловивши курку і продавши її у Богуславі, хлопець прямує до Києва поступати куди-небудь. За прикладом старшого брата його вибір зупиняється на архітектурному фахові.

Будівельний технікум знаходився на вулиці Франка, 44. Туди Павло і подав документи.

Перше вересня. Дзвоник. Аудиторія така-от. Зайшов босоніж... Куди сісти? Дивлюсь, такий собі хлопчик сидить. Вишуканий. Інтелігентик не тільки зовні — аж до самих кісток: І поки що сам. Я дивлюсь, а він каже: "Сідай сюди!" Я сів коло нього, потиснули руки. Я кажу: "Павло". "Юра". І почалась у нас велика дружба.

Це був ніхто інший як Юрій Сергійович Асєєв, у майбутньому жива легенда української архітектурної археології і реставрації, якого доля з'єднала з обома братами Юрченками — щирою дружбою з молодшим, Павлом, і тривалим співробітництвом зі старшим братом — Петром. Згодом вони разом працювали в Інституті історії і теорії архітектури Академії архітектури Української РСР і стали співавторами її фундаментальних видань.

Павло, допоки не отримав місце в гуртожитку, винаймав кут — навіть не кут, а ліжко. Було непереливки, бо ж у старшого брата в комунальній квартирі жило стіль-

ки людей, що не було де переночувати. Дружба з Юрком і добрі стосунки з родиною Асєєвих у ті важкі часи морально і фізично підтримували хлопця.

Юрков з Павлом разом працювали над курсовими проектами, займались кресленням і відмивками. Часто гуляли на Володимирській гірці, і далі — понад Дніпром, мимо Аскольдової могили, де згодом, у 1935 році за проектом Петра Григоровича Юрченка було надбудовано колонаду.

Хлопцям поталанило, що в технікумі вони ще застали викладання професора Павла Сергійовича Андреєва (1869— 1939). Вони були у професора вдома, у Пасажі, який було спроектовано самим Андреєвим.

Професор Андреєв консультував у нас проектування. Я мав завдання "Пожежне депо з трьома виїздами". Величезний проект! Там свої технології. Пам'ятаю, сиділи ми з Юрком, і так, і сяк. У Юрка щось інше було. А професор Андреєв нам сказав: "Завітайте до мене. Посидимо. Я буду мати час". Він був уже літній. Вуса, борода. Такий дуже благовидий. У спілкуванні вельми чемний... А у викладанні — і добрий, і суворий. Лестити не любив. Міг сказати: "О, молодець, це добре, а це — нікуди, треба ще допрацювати". Інтелігентна людина — і цим все сказано.

Він довго роздивлявся мою роботу, всі ці ескізи, що були вже доведені майже до кінця. Потім питає:

— Брат допомагав? Тільки чесно!

Кажу:

— Ні, не допомагав.

Тоді я в нього за цей проект отримав "п'ятірку".

Після закінчення технікуму Павло деякий час працював як технік в Омській області, поки не отримав листа від Асєєва. Юрко писав: "Кінчай з цим, треба ж вступати до інституту! Я вже". Не довго розмірковуючи, Павло звільнився і помчав додому. У 1936 році він стає першокурсником архітектурного факультету Київського інженерно-будівельного інституту.

В КІБІ довоєнних часів поруч з О. М. Вербицьким, І. В. Моргілевським, І. Ю. Каракісом, В. Г. Заболотним, Я. А. Штейнбергом на архітектурному факультеті викладав і Петро Григорович Юрченко.

На протязі 30-х брати тісно спілкуються і навіть співпрацюють — Павло виконує креслення до кандидатської дисертації Петра, за що отримує від нього гонорар, як додаток до своєї невеликої стипендії. Петро, на той час уже відомий архітектор, викладач, дослідник народної архітектури, знайомить молодшого брата з колом своїх друзів і колег. У Петра вдома Павло неодноразово зустрічав письменника Віктора Некрасова, який був тоді "душею" київських інтелігентських осередків. Не лише в межах лекцій він знав і деяких своїх вчителів. Запрошений Петром до вечірки, присвяченій захисту його кандидатської, серед інших гостей Павло побачив професора І. В. Моргілевського.

Я прийшов. Таке товариство! Іполит Владиславович залюбки бесідував, полюбляв анекдоти, примовки. Розповідав про свої мандрування. Він же мав власні слайди! Африка, Середня Азія, Мала Азія. Все він пройшов пішки зі своїми фотоапаратами. А коли десь в Узбекистані робив обміри, він не все занотовував. Надзвичайна пам'ять була! Він обмірював, а потім згадував: Ага, тут стільки, а тут стільки...

Павлик з задоволенням гостював у Петра. Йому страшенно подобався старий п'ятиповерховий будинок з високою стелею і книжкові полиці в Петровій кімнаті до самої стелі — той мав розкішну бібліотеку. Спільна кухня, плита, дрова, сараї надворі. І безліч сусідів. Така собі "вороняча слобідка".

Перебіг мирного життя перервала друга світова... І окупація, що лягла важкою темною плямою на всю подальшу творчу діяльність. Петра Григоровича.

Спочатку Петро був мобілізований, пішов з торбою. А десь за тиждень раптом повернувся. Виявилось, його демобілізували як вченого. Бої точились вже на околицях міста. Петро займався евакуацією матеріалів і архівів інститутів, бібліотек. І ось вони відправляли, відправляли, а тут оточення замкнулось і все...

Евакуювати всіх мешканців було неможливо. Тому по радіо кожен день оголошували, що "Київ є, був і буде радянським". Першого вересня діти навіть пішли до школи. У місті залишилась більшість киян.

Разом із Петром в окупованому Києві опинився і Павло. Він, як студент, був звільнений від мобілізації.

Окупанти встановлювали свої порядки. Вигляд міста значно змінився.

Ми з Юрою Асєєвим намагались відвідати всі місця, де не було заборонено гуляти. Добирались і до Лаври. Однак усередину вже не пускали. Скрізь висіли афіші з попередженням, що територія "замінована більшовиками". А потім злетів у повітря Успенський собор. Я ще тоді не повірив, що

це зробили німці. Адже саме в той час це не мало ніякої логіки. Наче акт проти себе, така собі антинімецька агітація. А потім настала черга Хрещатика. Перший вибух — готель на розі Хрещатика і Прорізної, де німці приймали у населення радіоприймачі. А згодом — будинок за будинком. Навколо було сконцентровано безліч пожежних машин. Партію нових машин надіслали навіть зі Львова. Качали із Дніпра воду і гасили Хрещатик. А він горить далі. І знову вибухає...

Страхіття Бабиного Яру та бузувірства, які творили фашисти, особливо в перші місяці окупації, змусили Павла залишити Київ.

Взяв я у Петра тростину, декілька сухарів і подався пішки до батька, у свій Медвин. Щодо Петра — то була зовсім інша справа — дружина і дитина. Як піти? Він перебував у Києві, працював, а матеріали своєї докторської дисертації, пам'ятаю, загортав у полотнину, перев'язував і десь у глині закопував.

У Медвин Петру разом з дружиною і донькою вдалося потрапити лише у 43-ому. Незабаром прийшли радянські війська. Павло, якого одразу мобілізували, святкував перемогу уже в Австрії. Петра направили до Києва, де президент Академії архітектури УРСР В. Г. Заболотний залучив його до праці в Академії. Вони були друзями ще зі студентства — Заболотний, Грабовський, Юрченко, Каракіс, Смик.

Після війни Павло чотирнадцять років жив у Білорусії і рідко бачився зі старшим братом. Петро ж працював у Києві, в Інституті історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР.

Академія архітектури повоєнних років, яка завдяки своєму складу поєднала традиції старої школи з сучасними вимогами, стала життєдайним середовищем для виховання молодих фахівців. Разом з Петром Григоровичем тут працювали Ю. Асеєв, Ю. Нельговський, Г. Логвин, І. Грицай, І. Ігнаткін, О. Ігнатов, Г. Лебедєв та інші відомі фахівці.

Під егідою Академії здійснювались дослідницькі експедиції по збору матеріалів з історії архітектури, образотворчого мистецтва та народної мистецької творчості, їх наукове опрацювання і складання фундаментальних історико-теоретичних праць.

У 1951 році Президія Спілки радянських архітекторів України ухвалила, що "...П. Юрченко керуватиме творчими відрядженнями та експедиціями".

Проте в 1952-ому році він був змушений звільнитись і залишити науково-дослідну роботу.

Це був час "полювання на відьм", коли в кожному кресленні вишукували націоналізм. А Петро ж вивчав українське народне зодчество! Він поїхав до Москви захищати докторську дисертацію, а наздогін за ним із України понеслись листи-доноси. Його називали "буржуазним націоналістом". Пригадали і перебування на окупованій території. Внаслідок цього докторську не було затверджено. І ніхто, певна річ, не згадав, що батько так званого "буржуя" був простий селянин-трудівник...

У часи опали Петро Григорович завітав до Павла, який обіймав відповідальну посаду головного архітектора Вітебська і Вітебської області. "Павло, що мені робити? — питав вчений брата. — Заклювали! Може до тебе, у Вітебськ?.."

Але Україну так і не покинув.

Він працював до самої смерті. В пам'ятну п'ятницю увечері сидів і писав, а о п'ятій ранку — інсульт. Мені зателефонувала його дружина: "З Петром погано". Я домчав на попутці. Пам'ятаю — стіл з матеріалами, над якими він працював напередодні. Того ж дня Петра не стало.

Це був 1972 рік. Після смерті Петра Григоровича його матеріали загинули.

Все життя молодший брат тримався старшого, любив його, шанував як особистість і високообдарованого фахівця, брав приклад і багато чому вчився.

Інколи мене питали: "Ваш брат теж архітектор?" Я відповідав так: "Це я — "теж архітектор", а він — АРХІТЕКТОР!"

Київ

Олена НЕНАШЕВА

Лаврський правічний пейзаж
Біля старої дзвіниці,
Ніби новітній вітраж
Рясно на сонці іскриться.

Там Володимир з хрестом,
Як йому важко мовчати...
Княжа гора, як престол,
І як фортеця, Хрещатик.

Мріє тонкий силует
Поміж крутими горбами,
Там розмовляє поет
Із неземними Богами.

Олесь Лупій



Огляди, рецензії, анотації

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВОКАЛЬНОЇ ШКОЛИ

Видавництво "Українська Ідея" (БМКП центр, редактор Марія Овдієнко) випустило книгу Валентини Антонюк "Традиції української вокальної школи. Микола Кондратюк". Уже саме ім'я авторки не могло не привернути увагу. Заслужена артистка України, володарка одного з чудових сопрано, майстерна плекачка молодих обдарувань в Університеті культури й Національній музичній академії України ім. П. І. Чайковського, творець найпопулярніших радіопередач етнологічної тематики, авторка оригінальних досліджень у царині української ментальності (кандидатська дисертація про українські народні замовляння і побутовий спів) і, нарешті, обдарована поетеса (збірки "Чистий четвер", "Батьківські Луки", "Колискова для тебе"; етнологічні есеї "Голос горлиці") — ось ці, далеко не повні, грані непересічного таланту Валентини Геніївни Антонюк, що вже давно принесли їй заслужене визнання. У країні великих співаків, поетів, педагогів, теоретиків досягти цього є, далебі, нелегкою справою.

Книга є монографічним викладом матеріалів історико-культурного дослідження. Як видно уже з заголовку, вона має дати не лише творчий портрет одного з найуславленіших співаків України, але й зробити це на розлогому тлі споконвічних традицій української вокальної школи. Отже, йдеться про творче теоретичне осмислення одного з найяскравіших і найприкметніших феноменів українського художнього генія і української духовності взагалі. Адже феноменальна співочість українців є візитною карткою нашого краю. Саме високі нетлінні зразки нашого народного і професійного вокалу найбільше уславили український люд на нашій планеті. Саме пісня, співи взагалі виявляють світу душу нації, її художньо-духовну могуть.

Головною заслугою дослідниці є те, що вона не спокусилася якщо не більш легким, то, принаймні, більш ефектним, барвистим аспектом своїх студій — живописанням таланту великого співака (хоч достатньо глибокий, професійний аналіз природи цього таланту сам по собі заслуговує уваги), а, заглибившись у товщі століть існування української вокальної школи, переконливо довела, що вражаючий феномен уславленого баритона Миколи Кондратюка є плоть від плоті цієї школи, одним з її вершинним виявів.

Вже у "Вступі" В. Г. Антонюк осмислює свою тему у річищі загального українського культурознавства й народознавства. Вона переконливо доводить, що специфіка музично-художньої, зокрема співацької, спадщини нації, характерні особливості її вокальної психології й педагогіки є закономірним вислідом усіх попередніх тисячоліть духовного, художнього життя українського етносу, його багатющих вокальних традицій. Історичні та етнокультурні витоки вітчизняної співацької традиції сягають ще міфопоетичного мислення і ранньофольклорного співу наших краян. Вже саме виникнення праукраїнської мови проходило у тісній сув'язі з формуванням вітчизняного вокалу. Праукраїнці не вимовляли, а в и с п і в у в а л и слова, і ця наспівність україн-

ської мови (надто у вустах українських жінок) і донині є домінантою її краси. Вокальною була і фонетична природа замовлянь та інших ритуально-магічних дійств жерців-волхвів і зароджуваної поезії. Поволі спів для інших стає мистецтвом.

В епоху Давньої України (Київської Русі) це професійне, мистецьке начало вокалу, вивільнення співу з синкретичної нерозчленованості (з танцювальними діствами тощо) все більше посилюються, і спів стає високим мистецтвом, генеруючи професійні традиції у сфері культових відправ новітньої релігії. В епоху українського ренесансу (XVI—XVIII ст.) вже з'являються теоретико-методичні розробки в царині української вокальної традиції. Якщо з Княжої доби відомі лише поодинокі трактати такого штибу (Півча книга "Стихарь", 1152 р.), то тепер вони стають численними. Є посилання на анонімний теоретичний підручник "Наука всія мусикіи, аще хочеш знати кієвское знамя и пеніе согласно и чинно сочиненное". У числі перших відомих авторів теоретико-методичних і дидактичних матеріалів вітчизняної вокальної педагогіки автор називає Тараса Земку (І-а пол. XVII ст.). Олександра Мезенця ("Азбука знаменного співу", 1668 р.), Миколу Дилецького ("Мусикійська граматика" — редакція 1723 р.), а також безліч інших. Автор веде генезу української вокальної виконавської та педагогічної школи як етномузикологічного явища, уперше синтезуючи набутки музикознавців-етнологів та теоретиків і методистів вокалу, що надає дослідженню новизни і актуальності, особливо посилює співзвучність цієї праці з сучасними ідеями гуманізації, гуманітаризації та етнологізації системи національної освіти в Україні.

Основний матеріал книги викладено за темою "Творчість Миколи Кондратюка у контексті етномузикологічних осягань традицій української вокальної школи". Простежено життєвий і творчий шлях чарівника українського бельканто, що посів своє гідне місце в шерензі світових баритонів (від великого Михайла Гришка до Дмитра Хворостовського). Автор скрупульозно аналізує чарівну алхімію визрівання творчої майстерності цього співака божою милістю, називає його вчителів — вітчизняних та італійських (під час стажування в міланській "Ла Скала"). Окремі розділи присвячено аналізу найбільш масштабних теренів творчості співака, серед яких вирізняються два найбільш грандіозних — оперний і концертно-виконавський. А в останньому височать такі дві вершини, як українська народна й сучасна пісня та класичний камерний репертуар. І в кожній з названих вокальних сфер Микола Кіндратович є великим Художником. У кожній він успадковував і талановито трансформував національні традиції української вокальної школи, будучи народним артистом, лауреатом Міжнародного конкурсу й Державної премії України ім. Тараса Шевченка, професором вокалу НМАУ ім. П. І. Чайковського; уславивши український співочий геній у світах. Хоч на його шляху було досить тернів і творчих трагедій, як у суперечливої й складної особистості.

Розміри рецензії не дозволяють розгорнути аналіз творчих теоретичних набутків авторки. Тому ми відсилаємо вдумливого читача прямо до тексту її книги. Вона стане у пригоді як теоретикам-музикознавцям, так і музичним педагогам, а також виконавцям та широким колам читачів.

Київ *Олексій ГУБКО*

ПРОЗОВІ ЖАНРИ ФОЛЬКЛОРУ В ПУБЛІКАЦІЯХ ОСТАННІХ РОКІВ

Жанри неказкової прози останнім часом привернули увагу численних збирачів та упорядників збірок [1]. Прикметною рисою цього періоду є також дослідницький інтерес до матеріалу [2].

Майже впродовж цілого сторіччя неказкова проза вивчалася вкрай вибірково. Упередженість чи й просте небажання вивчати певні явища через ідеологічні міркування або перестороги іншого характеру зумовила неповноту сучасних наукових знань про цілі пласти українського прозового фольклору. Особливо болюче це позначилося на вивченні міфологічних аспектів, архаїчних пластів традиційної

народної свідомості, а також на розвідках у царині сучасної прозової творчості, "нетрадиційні" вияви якої не вкладаються в рамки класичної жанрової системи. Це спричинилося і до появи "білих плям", і значної кількості гіпотетичних побудов, які не мають належного емпіричного підгрунтя. Усвідомлення цього є тим більш прикрим, що в минулому українська наука мала значні досягнення в цій ділянці, а праці В. Гнатюка, І. Франка, Д. Яворницького, Я. Новицького, Б. Грінченка й інших визначних дослідників та збирачів і досі є її окрасою.

Можливо, саме цим зумовлений посилений інтерес сучасників до давньої української міфології [3], до тих явищ та жанрів, які раніше не привертали належної уваги дослідників [4].

Практично вперше в українській фольклористиці грунтовному аналізу було піддано такі жанри, як анекдоти [Кімакович, 1996], легенди та перекази [Давидюк, 1992; Сокіл, 1995; Пазяк, 1993].

Монографії В. Давидюка та В. Сокола не лише детально розглядають предмет дослідження та осмислюють широке коло дотичних проблем, але й спонукають до роздумів про досі не вирішені проблеми текстології та едиції народної прози. Одна з них — жанрова класифікація неказкової прози.

Обидва дослідники ґрунтуються на класифікаційних системах, що більшою чи меншою мірою враховують вітчизняний та міжнародний досвід, і не збігаються не лише в деталях, але і в істотних рисах. Щоправда, питання жанрового складу неказкової прози докладно висвітлене у дослідженні В. Сокола, а В. Давидюк приділяє увагу передусім тим жанрам, що мають виразний зв'язок із міфологічними уявленнями, об'єднуючи їх загальним визначенням "міфологічна легенда". Автор монографії про легенди та перекази українців Карпат пропонує досить струнку класифікацію. Легенду, переказ, билицю та оповідання він пропонує розрізняти за ознаками основного змісту, персонажів, часу та епічної позиції оповідача [Сокіл, 1995, с. 22]. На жаль, він майже зовсім не вдається до розгляду позицій свого найближчого за часом попередника — В. Давидюка, проте саме на цьому шляху, на нашу думку, його могли б очікувати цікаві знахідки. Йдеться про доцільність та критерії розмежування міфологічних меморатів ("билиць") та міфологічних фабулатів ("бувальщин"). Зазначимо відразу, що терміни ці викликають досить істотні сумніви, що в сучасній фольклористиці висловлювалися неодноразово, в тому числі й в одній із рецензованих монографій [Давидюк, 1992]. Народній традиції вони відомі, проте обидва вживаються в значенні "оповідь про те, що було", а в науковій термінології, переважно російській, — на означення міфологічних *меморатів* та *фабулатів.* Така розбіжність побутового та наукового тлумачення стала джерелом багатьох непорозумінь. Через це наполягати на вживанні саме цих термінів, можливо, не варто, проте істотним видається теоретичне розрізнення самих явищ — *меморату* та *фабулату* в царині міфологічної прози. Це питання видається надзвичайно цікавим і ще чекає на свого дослідника (зауважимо, що цікаві міркування щодо різних психологічних механізмів, які діють при пригадуванні події та переказуванні почутого про неї на матеріалі народних оповідань наведено С. Мишаничем у відомій його монографії, певні спостереження накопичені в цьому плані й лінгвістами) [5]. Водночас численні розвідки зарубіжних дослідників, які приділили надзвичайно багато уваги вивченню неказкової прози, засвідчують також і умовність протиставлення меморатів та фабулатів [6] як оповідей, більш залежних від спогаду про конкретний факт (перші), та таких, що передусім ґрунтуються на традиційній фабулі (принагідно зауважимо, що Л. Хонко висловив цікаве й варте уваги міркування щодо ролі традиційних уявлень у процесі інтерпретації індивідуального досвіду [7]).

Розрізнення меморатів та фабулатів, запропоноване ще К. Сидовим, видається плідним, принаймні, в теоретичному плані. Тож цілком закономірно й виправдано його було взято за основу виокремлення різних типів міфологічних оповідань В. Давидюком. У розумінні дослідника міфологічна легенда є сукупністю "оповідань-фабулатів, звернених в минуле, з традиційними загальновідомими персонажами, які поряд з іншими акумулюють у собі й естетичну функцію", їй властивий фантастичний вимисел [Давидюк, 1992, с. 38], а оповідь-меморат — "оповідання про порівняно свіжі враження від уявної зустрічі з надприродними істотами і явищами природи" [там само]. Можна водночас висловити певні сумніви щодо обґрунтованості вживання В. Давидюком терміну "легенда" переважно стосовно фабулатів демонологічного характеру, а

саме їх розгляду присвячено монографію. Інші різновиди легенд дослідник залишає поза увагою, хоча з цим важко погодитися, адже зв'язок легенд християнської тематики з міфологією був глибоко й усебічно досліджений Дж. Фрезером. Видається, що якби дослідник звернувся до розгляду та зіставлення демонологічних та міфологічних (тобто належних до "нижчої" та "вищої" міфології) фабулатів, виявилося б і спільне та відмінне між ними. Слушне застереження автора про те, що слов'яни не створили "вищої" міфології, у даному випадку навряд чи є підставою для звуження кола розглянутих явищ, адже, як ми ще матимемо змогу продемонструвати у процесі подальшого розгляду, міфологічні сюжети властиві українській легенді. Що ж до вичерпності та всебічності розгляду окресленого автором кола проблем, то в дослідженні В. Давидюка проаналізовано значний джерельний матеріал. При читанні, однак, вражає певна стилістична невправність, яка часом, можливо, свідчить і про неточність тверджень автора. Йдеться, зокрема, про вислови на кшталт: "Слово "упир" добре відоме східним слов'янам, особливо сербам" (с. 92); "зміни у свідомості призводять до нівелювання фольклорних мотивів" (с. 43); "контамінується упир і з персоніфікаціями хвороб" (с. 97) тощо. Це значно ускладнює дискусії з принципових питань. Стосовно обох монографій варто також зауважити, що дещо архаїчно з наукового погляду звучать нині окремі авторські вислови на зразок "культурно відсталі народи" та ін., що, на нашу думку, є надбанням вже перейдених наукою етапів.

У монографії В. Сокола легенди та перекази розглядаються на регіональному матеріалі в усіх зафіксованих у ньому жанрово-тематичних та сюжетних різновидах. Зокрема, автор розглядає етіологічні й есхатологічні легенди, біблійно-героїчні та агіографічні, ті, що стосуються міфологічних істот, сил, предметів, а також історичні перекази, топонімічні легенди та перекази. Значна частина матеріалу осмислюється дослідником уперше, адже у пореволюційний період легенди етіологічного, біблійного та міфологічного змісту не могли бути предметом зацікавлення дослідників. Ця проблематика розглядалася лише в розвідках вітчизняних вчених XIX ст. та в зарубіжних дослідженнях. Тому в ряді питань дослідник виявився першопрохідцем на національному ґрунті, а це, у свою чергу, зумовило й певну недосконалість розгляду. Зокрема, автор не реалізував надзвичайно привабливої можливості зіставлення народних варіантів розробки біблійних сюжетів з оригіналом, але ж саме таким чином можна осягнути особливості народного світобачення. Не привернула його уваги й можливість типологічного зіставлення окремих архаїчних мотивів, властивих карпатській традиції, зі світовою сюжетикою. Йдеться, наприклад, про мотив походження людини з Божого єства (Сокіл, 1995, с. 35) та аналогічний у традиції Філіпінських островів (Фрезер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете. — 2-е изд., испр. — М., 1985. — С. 21). Розгляд таких особливостей регіональної традиції міг би стати приводом до більш широких гіпотез та узагальнень. На жаль, дохристиянські вірування українців, рясно відображені легендами Карпатського регіону, чомусь не стали об'єктом розгляду і загалом складається враження, що нижня хронологічна межа дослідження мотивів сягає лише початку нашої ери. Привабливою стороною дослідження могла б стати й спроба сягнути витоків ряду мотивів та сюжетів. Скажімо, у багатьох легендарних сюжетах не лише етіологічного, а й (що є вкрай показово) комедійного характеру крізь постаті найрізноманітніших персонажів, вбраних у різні шати, виразно прозирають типи міфологічного культурного героя — творця та його комічного дублера — невдахи й хитруна трікстера. Залучення здобутків сучасної науки до розгляду суті й генези цих образів дало б можливість побачити карпатський джерельний матеріал у широкій культурно-історичній перспективі, а ігнорування їх призводить до прикрих неточностей, зокрема до нерозрізнення у ряді випадків легенди та побутової казки, в неспроможності визначитися в тих складних випадках, коли, приміром, анекдотичний сюжет використовується в легенді. Можливо, саме цим і зумовлена певна неповнота розгляду міфологічних легенд у монографії. Натомість привабливою в ній є спроба дати відповіді на питання, що досі не ставилися науковою, та познайомити читачів, бодай стисло, із сюжетами, що не досліджувалися фольклористикою через причини ідеологічного характеру. Йдеться про перекази, присвячені січовим стрільцям, Українській Галицькій армії та січовикам Карпатської України і воякам Української Повстанської Армії. Ці твори, зібрані передусім завдяки багато-

річній збирацькій праці Григорія Дем'яна, розпочатій ще задовго до проголошення незалежності, є вкрай вагомим свідченням історії, бо розкривають один із аспектів національної історії та свідомості.

Обидві монографії ґрунтуються на розгляді широкого джерельного матеріалу, вперше в українській науці осмисленого під новим кутом зору, і через це становлять винятковий інтерес. Та будь-якому дослідженню має передувати значна збирацька робота. Лише базовані на міцному підґрунті знань про усну традицію висновки привертають увагу і науковців і читачів. Тож відзначимо, що обидва автори доклали багато зусиль до збирання народної прози та її публікації. Регіональний збірник топонімічних легенд та переказів (Писана керниця) підготовлено на підставі друкованих та архівних джерел, а також власних записів, Василем Соколом. Цікаві й досить рідкісні, як на початок 1990-х років, фіксації неказкової прози вміщено у фольклорно-діалектологічному збірнику Віктора Давидюка та Григорія Аркушина (Поліська дома). Обидва збірники мають науковий характер і можуть стати приводом до роздумів про характер збирацької та едиційної роботи з текстами неказкової прози. Видання топонімічних легенд та переказів включає записи різних збирачів і через це в текстологічному аспекті вимушено строкате, як на цьому наголошує сам упорядник. Проте це єдино можливий спосіб публікації текстів, дібраних із різних джерел. Упорядник обрав правильний шлях — максимальне збереження зафіксованих збирачами діалектних рис. Уважний читач відчує, що тексти переказів та легенд фіксувалися збирачами за різних умов, але переважна більшість переповідалася "на замовлення" збирача. Такі записи мають усталену форму, нерідко розпочинаються формулами на зразок: "Як мені розказували, так і я вам повім"; "То ще моя баба вповідала..."; "То было вже давно...". Часом текст починається як відповідь на запитання: "Ага, та розказати за Протєте камінє" (Писана керниця, с. 136. Див. також дуже виразний початок тексту "Знахар шукає вовкулак" — Поліська дома, с. 66). Окремі тексти мають риси мовної редакції, і лише незначна частина зразків передають автентичну форму тексту, який звучав в усному виконанні: "Знаєте хто то Перун? — Хто? — Перун метав блискавками..." (Зап. Г. Дем'яна. Див.: Писана керниця, с. 106). Таких записів значно більше у збірці "Поліська дома", оскільки її фольклорно-діалектологічний характер вимагав збереження особливостей живого мовлення: "Одьо в нас коло Болоцька... мате, покойниця, розказувала..." (Поліська дома, с. 83). Тексти такого характеру мають відчутні риси спонтанності, вони часом вражають призвичаєного до літературних форм подачі неказкової прози читачів. Автентична їх публікація не є самоціллю і викликана не абстрактно-науковими вимогами. Ці тексти просто не розраховані на читання "про себе", а "оживають" лише при читанні вголос, що дає змогу відчути своєрідну естетику живого слова. Ця особливість збирацької та едиційної практики, на наш погляд, варта окремого розгляду. Ми ж спробуємо звернути увагу лише на окремі аспекти питання. Здається, кожен збирач мав змогу пересвідчитися у певній невідповідності оцінок усного тексту і його письмової трансформації: часом розповідь, анекдот, що прозвучав у певній ситуації та викликав жваву схвальну реакцію аудиторії, втрачає частину своєї привабливості, коли його передано на письмі. І це не дивно, адже наше сприйняття твору в живій комунікативній ситуації зумовлене багатьма чинниками позатекстового характеру, і це не лише жести, інтонація, міміка оповідача, але й реакція слухачів, наша обізнаність з предметом розмови і здатність зрозуміти натяки, алюзії тощо. Тому передача лише самого словесного тексту протягом десятиріч спонукала фольклористів до їх свідомого чи неусвідомленого редагування аби відшкодувати ті втрати, що їх зазнавав твір у тому разі, коли в записах вербального тексту не відтворювалися жести, міміка, інтонації оповідача, що збагачували сприйняття не лише його форми, а й змісту. Зауважимо, однак, що за таких умов відбувається експансія літературних критеріїв на оцінку фольклорного твору, що має риси іншої художньої системи, і це певним чином виправдано. Твір фольклору починає жити у книжці іншим життям, мають компенсуватися ті втрати, що пов'язані з неможливістю відтворення особливостей його усного функціонування, оскільки перші в історії фольклористики записи фольклору здійснювалися вручну та "зі слуху", нерідко це були чи записи під диктовку (а не в процесі живого звучання), чи фіксації "по пам'яті". Традиція ця утвердилася й виявилася надзвичайно життєздатною. Однак

насмілимося стверджувати, що це лише один, проте не єдино можливий спосіб публікації фольклорного твору. Ще на світанку свого розвитку збирацька й едиційна практика мала досить вдалі спроби на іншому шляху, проте вони не знайшли відповідного розвитку. Йдеться, наприклад, про своєрідні замальовки народного побуту, які рясніли відтвореними в них не лише прислів'ями, жартами, казками чи анекдотами, але й такими жанрами, як думи. Таку спробу здійснив, наприклад, свого часу П. Куліш у "Записках о Южной Руси". Звичайно ж, це були лише перші кроки, можливо, й не зумовлені суто фольклористичною метою, проте вони цінні тим, що показували можливість інших шляхів публікації. Фольклористика цим шляхом не пішла, його було підхоплено публіцистикою, через це наукові можливості такого способу публікації поки не вичерпані. Натомість маємо величезну кількість видань, де за текстами не лише нема живої плоті народного життя, але навіть і приміток, бо вони сприймаються як "зайва" й неістотна інформація для налаштованого лише на сприйняття словесного тексту читача. Особливо не пощастило так званим "малим" жанрам, зокрема анекдотам. Тривалий час їх не публікували й не досліджували через ідеологічні перешкоди, нині ж вони тиражуються мільйонами. Однак не будемо зупинятися на публікаціях несмаку чи відверто касових виданнях, а зосередимо увагу на збірниках, упорядкованих науковцями (Анекдоти). На жаль, і тут, незважаючи на приклад видатного попередника В. Гнатюка, який у своїй широковідомій збірці подав близько семи сотень анекдотів з паспортами, видруковано лише самі вербальні тексти. Складається враження, що їх подано в переказі самих упорядників, адже в жодному з них ми не зустрінемо ознак усного побутування, таких, наприклад, як своєрідні зачини, що завдячують "вплетеність" твору у контекст розмови. Опоненти можуть зауважити, чи доцільно наполягати на такій формі публікацій матеріалу, адже вона нічого не додає до наших знань про твір. Та нам видається, що це спрощення, адже тексти, вихоплені з потоку усного мовлення, мають, принаймні, принадність живого слова, а їхня поетика просто ще не привернула належної уваги вчених. Уміщення таких текстів надало б різноманітності не лише змісту, а й формі збірки. Це особливо істотно для неказкової прози, розмаїтої за тематикою, інтонаціями, особистостями оповідачів. Тому особливу увагу в публікаціях привертають саме ці "живі" тексти. Як ми вже зазначали, особливо багато їх у збірках демонологічної прози (Поліська дома; Дмитренко, 1995; Задоя, 1995), а найменше — в публікаціях легенд (це зумовлено і їх жанровою природою) [8] і повір'їв (для останніх саме властива спонтанність та аморфність форм). Голос оповідача увиразнюється, коли текст розпочинається так: "Це була історія з прадідом Андрія Півторацького"; "А один чоловік розказував, сусід наш"; "Це було дійсно. Розповідала моя мати" (Дмитренко, 1992). Глибоким відчуттям своєрідної пульсації живого слова відзначаються записи Л. Іваннікової, вміщені у збірці.

Едиційні проблеми не вичерпуються лише текстологічними аспектами. Дискусії щодо жанрової класифікації та запропоновані дослідниками класифікаційні схеми, про що вже йшлося вище, на жаль, не вплинули на видавничу практику. Тому в збірках ми знаходимо такі жанрові визначення, як "міфи" (певно, йдеться про історичний термін, вживаний українською фольклористикою XIX ст. на означення демонологічної прози), "повір'я". Змістове наповнення частини з них залишається невизначеним. Передусім це стосується такого жанру, як повір'я. Розгляд текстів, вміщених у збірках (Повір'я, 1992; Народні повір'я, 1994), засвідчує, що під цією назвою тут зібрано прикмети, описи акціонального ряду обрядів, приписи народної медицини та власне повір'я. Як і в збірках, присвячених іншим жанрам, тут багато штучних текстів, значна частина поширених повір'їв не відображена збіркою. Водночас в інших збірках того ж упорядника зустрічаємо чудові зразки автентичних текстів, включених до легенд, міфологічних меморатів та фабулатів. Оскільки питання про жанрове визначення повір'я, на нашу думку, ще не знайшло свого вирішення, а роздуми над матеріалом є неодмінною передумовою досягнення правильного рішення, наведемо деякі тексти. Так, наприклад, розповідь про жінку, яка викликала відьму, бо та зіпсувала корову, оповідачка завершує так: "А ще, кажуть, в такому випадку треба натикати голок в цідилок і варити, аж поки відьма не прийде. В інших повір'ях — беруть молоко, на сковородці жарять.

А ще — не можна на заході сонця носити молоко відкритим, чи в банці, щоб

відьми не вкрали" (Дмитренко, 1992). Повір'я не має усталеної поетичної форми, власне саме аморфність і є, так би мовити, його формальною прикметою. Тому можливість виокремлення його як фольклорного жанру видається досить дискусійною.

Обмежений обсяг огляду не дозволяє докладно розглянути широке коло різноманітних проблем, що постають у зв'язку з вивченням та виданням неказкової прози, зокрема проблеми генези та семантики міфологічних мотивів, особливості текстології перевидань, дослідження діяльності оповідачів тощо. Всі вони могли б стати приводом для окремої розмови.

Завершуючи огляд видань неказкової прози та її досліджень, побіжно зауважимо ще один істотний момент: надзвичайну вузькість уявлень про жанрову палітру народної прози, відбиту не лише виданнями, а й науковими студіями. Значний масив прозових явищ, зокрема оповідання, спогади, чутки й поголоски та багато ін., поки що не привернули належної уваги збирачів та дослідників. Часом це парадоксально пояснюється багатством сучасної прозової традиції, проте інтерес до текстів, що досі перебували на маргінесі дослідницьких зацікавлень, видається не лише виправданим, а й обіцяє, на нашу думку, відкрити перед допитливим дослідницьким оком багато важливого й неочікуваного.

Київ *Олеся БРІЦИНА*

[1] Див., напр.: Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і автор приміт. В. А. Чабаненко. — К., 1990; Поліська дома: фольклорно-діалектологічний збірник. — Вип. І / Упоряд. В. Давидюка і Г. Аркушина. — Луцьк, 1991 [скорочено: Поліська дома]; Лицарі волі / Упоряд. П. О. Будівський, М. К. Дмитренко. — Кн. І. — К., 1992; Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля / Зібр. та впоряд. П. Медведик. — Львів, 1992; Українські міфи, демонологія, легенди / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992 [скорочено: Дмитренко, 1992]; Повір'я / Упоряд. М. К. Дмитренко. — К., 1992 [скорочено: Повір'я, 1992]; Зінчук М. А. Народні оповідання. — К., 1993; Як воли говорили. — К., 1993; Анекдоти про сімейне життя / Упоряд. М. Дмитренко, О. Дмитренко. — К.,1994 [скорочено: Анекдоти]; Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібр. і впоряд. В. Сокіл. — Львів, 1994 [скорочено: Писана керниця]; Народні повір'я / Автор-упоряд. М. Дмитренко. — К., 1994 [скорочено: Народні повір'я, 1994]; Закарпатські замки у легендах, переказах та літературних творах: Для учнів молодшого та середнього шкільного віку / Упоряд., підгот. текстів, вступ. стаття, прим. І. В. Хланти. — Ужгород, 1995; Про відьом, чортів, русалок... / Зібр. і упоряд. Ю. Задоя. Передмова М. К. Дмитренка. — К., 1995 [скорочено: Задоя, 1995] та ін.

[2] *Давидюк В. Ф.* Українська міфологічна легенда. — Львів, 1992 [скорочено: Давидюк, 1992]; *Пазяк Н. М.* Поетика фольклорної прози східнослов'янських народів про другу світову війну. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1993. *Сокіл В.* Народні легенди та перекази українців Карпат. — К., 1995 [скорочено: Сокіл, 1995]; *Давидюк В. Ф.* Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк, 1997.

[3] Окрім вже згаданих праць, відзначимо також своєрідні спроби представників красного письменства відповісти на ці питання: *Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології. — К., 1993; *Плачинда С. П.* Міфи і легенди давньої України. — К., 1997.

[4] Див., напр., автореферати дисертаційних досліджень: *Кімакович І. І.* Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1996 [скорочено: Кімакович, 1996]; *Головаха-Хікс І. Є.* Оповідач та динаміка усної прозової традиції. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1996.

[5] *Чейф У. Л.* Память и вербализация прошлого опыта // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. XII. — С. 35—73.

[6] Dégh Linda and Vázsonyi Andrew. The Memorate and the Proto-Memorate // Journal of American Folklore. — Vol. 87. — 1974. — N 345. — P. 225—239.

[7] *Honko L.* Geisterglaube in Ingermanland // FF Communications. — N 185. — Helsinki, 1962.

[8] Ідея розгляду легенди крізь призму її функціонування у живому комунікативному контексті дозволила запропонувати методику запису поліфонічного тексту легенди та привернути увагу до цієї риси її поетичної природи (див., напр.: Dégh Linda, Vázsonyi Andrew. Legend and Belief // Folklore Genres / Ed. By Dan Ben-Amos. — Univ. of Texas Press. Austin & London, 1976. — P. 103—109.



Хроніка

МУЗЕЙ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Рік 2000-й багатий на знаменні події. І одна з них — 200-річчя першодруку шедевра вітчизняної та світової літератури "Слова о полку Ігоревім", що відзначається в усьому світі.

Говорячи про цей ювілей, згадаймо, що згідно з рішенням Чернігівського облвиконкому в 1000-літньому місті Новгороді-Сіверському з вересня 1990 року почав функціонувати історико-культурний музей-заповідник "Слова о полку Ігоревім".

Заснований на базі краєзнавчого музею та філіалу Чернігівського історико-архітектурного заповідника, він став першим і єдиним у нашій країні державним музеєм, присвяченим видатній літературній пам'ятці слов'янського світу.

Музею-заповіднику передано усі 12 архітектурних пам'яток міста разом з унікальним, заснованим у XI ст. комплексом колишнього чоловічого Спасо-Преображенського монастиря, Успенський собор, пам'ятку дерев'яного зодчества — Миколаївську церкву, Тріумфальну арку, Торгові ряди та торгові склади.

До 1000-річчя міста Чернігова, що відзначалось 1989 року, тут встановлено скульптурні бронзові пам'ятники героям "Слова": Бояну (на території стародавнього дитинця, Замкова гора), князю Ігорю (центральна площа), Ярославні (біля стіни Спасо-Преображенського монастиря).

Завдяки сприянню Президента Л. Кучми, з 1996 року на території Спасо-Преображенського монастиря тривали ремонтно-реставраційні роботи, які суттєво поліпшили стан архітектурних пам'яток. Повністю реставровано споруди Спаського собору (збудований у другій половині XVIII ст. за проектом видатного архітектора Джакомо Кварнегі), стіни і вежі, здійснено благоустрій території. Сподіваємось, що будуть відбудовані корпус настоятеля з Іллінською церквою, будинок Бурси, великі і малі келії.

Головними напрямами своєї діяльності музей-заповідник вважає всебічне вивчення і пропаганду "Слова о полку Ігоревім", дослідження і збереження археологічних пам'яток його епохи. "Слово" є однією з найвизначніших літературних та історичних пам'яток XII ст. Порівняно невеликий за обсягом твір породив значну кількість досліджень, перекладів, переказів, художніх інтерпретацій тощо. Він видавався в багатьох країнах світу і був перекладений 28 мовами — всіма слов'янськими, давньогрецькою, арабською, японською, китайською...

В Україні дослідження "Слова" має багату історію. Поема привертала увагу видатних науковців, письменників, митців. Зокрема, над ним працював історик, етнограф, професор і перший ректор Київського університету М. Максимович. Відомі й інші дослідники: К. Ушинський, В. Перетц, С. Пінчук, Л. Махновець, С. Пушик, П. Охріменко та інші.

Є хрестоматійні переклади "Слова" видатних українців Т. Шевченка і І. Франка.

У колишньому СРСР урочисто відзначалися дати, пов'язані зі "Словом", зокрема 1938 р. — його 750-ліття, а 1975 р. — 175-ліття першого видання пам'ятки.

1983 року XXII сесія ЮНЕСКО ухвалила рішення про відзначення її 800-ліття як



Спасо-Преображенський собор в Новгороді-Сіверському. Фото, 1999.

одного з найвизначніших поетичних творів, котрі мають великий вплив на слов'янські літератури, зокрема на світову літературу та культуру загалом.

І все ж пропаганду "Слова" у нас досі не поставлено на належний рівень. До заснування Новгород-Сіверського музею-заповідника "Слова о полку Ігоревім" в Україні подібних спеціальних закладів взагалі не існувало. Не зайве згадати, що в Росії на той час уже були зроблені певні кроки: 1949 р. Л. Творогов створив кабінет-музей "Слова" у Пскові; 1962 р. учитель історії П. Ковешников створив музей в одній із шкіл Ростовської області; у Москві був створений так званий громадський музей "Слова" (котрий, щоправда, не мав ані приміщення, ані засобів до існування); 1985 р. відкрито постійну виставку-експозицію "Слова" при Ярославському історико-архітектурному музеї-заповіднику; того ж року відкрито експозицію "Слова" у Псковському історико-архітектурному заповіднику.

Спочатку Новгород-Сіверський музей-заповідник "Слова о полку Ігоревім" мислився як музей одного літературного твору і мав займати всю територію архітектурного комплексу Спасо-Преображенського монастиря. Проте, виходячи з реалій сьогодення, зокрема враховуючи передачу частини монастирських споруд православній церкві, є нагальна потреба у новій концепції постійної експозиції пам'ятки.

Актуальність створення постійної експозиції "Слова" не підлягає сумніву. Новгород-Сіверський музей-заповідник у майбутньому повинен стати не лише першим такого роду виставковим комплексом, а й одним із провідних пропагандистських центрів давньоруської літератури та культури.

Беручи до уваги той факт, що терени сучасної Української держави успадковані від давньої Київської Русі, треба визнати, що саме українським науковцям має належати головна роль у дослідженні та пропаганді "Слова о полку Ігоревім".

Микола СУГОНЯКО



Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приблуди,
І орди завойовників-заброд!

Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Василь Симоненко

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ
"НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ"
ЗА 2000 рік

Пам'яті академіка Олександра Костюка, № 5—6, с.

НОВІ ОБРІЇ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Гуцал Віктор. Всеукраїнський фестиваль майстрів мистецтва та народної творчості, № 5—6, с. 14.
Кучма Леонід. Виступ на Всеукраїнських зборах працівників культури, № 5—6, с. 6.

ЮВІЛЕЙ ЖУРНАЛУ НАРОДОЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Дем'ян Григорій. Часопис змістовний, мужній, патріотичний (До 75-річчя "Народної творчості та етнографії"), № 4, с. 3.
Сюта Богдан. В авангарді дослідження і популяризації історико-культурної спадщини України, № 4, с. 7.

ДО 2000-річчя РІЗДВА ХРИСТОВОГО

Біланюк Петро. Про апостольське походження української церкви, № 5—6, с. 13.
Дублянський Анатолій. Християнські святі українського народу, № 2—3, с. 27.
Іванків Євген. Вселенське християнство і Україна на межі нового тисячоліття, № 5—6, с. 22.
Іванків Євген. Християнство і духовні основи патріотизму, № 2—3, с. 24.
Із взірців церковно-обрядових текстів на прославу християнських святих українського народу, № 2—3, с. 34.
Кучма Леонід. Нетлінні і вічні християнські цінності, № 1, с. 3.
Марусин Мирослав. Шляхами святих Кирила і Мефодія – апостолів слов'ян, № 4, с. 24.
Музичка Іван. Свята Богородиця – Покровителька України, № 4, с. 16.
Ортинський Іван. Вічні вартові України, № 4, с. 27.
Янків Теодосій. Утвердження християнства – запорука збереження буття і подальшого розвитку України, № 5—6, с. 16.

ДО 200-річчя ПОЯВИ В ДРУКУ "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"

Грушевський Михайло. "Слово о полку Ігоревім" та його зв'язок з історією і культурою України, № 5—6, с. 32.
Яценко Борис. Давня Русь і її спадкоємниця Україна в світі нових досліджень "Слово о полку Ігоревім", № 5—6, с. 42.

ПАМ'ЯТІ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

Куліш Пантелеймон. Пророк національного оновлення предковічної соборної України, № 2—3, с. 75.
Маланюк Євген. Тарас Шевченко – геніальний натхненник національно-культурного і державного відродження України, № 2—3, с. 57.
Скрипник Ганна. Етнографічні аспекти творчості Тараса Шевченка, № 2—3, с. 62.

НАРОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Катрій Юліан. Значення традиційної християнської обрядовості для етнонаціонального розвитку України, № 1, с. 10.
Ковалів Пантелеймон. Михайло Грушевський про українську мову як важливий чинник етнонаціонального розвитку народу, № 2—3, с. 43.
Павлик П. Українське сакральне мистецтво (традиції, сучасність, перспективи), № 2—3, с. 52.
Федорович М. Християнство і вершинні досягнення духовної культури людства, № 1, с. 8.

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

Баран Тарас. Українські концертні цимбали і споріднені з ними музичні інструменти народів світу, № 1, с. 25.
Бідзіля Василь. У пошуках прабатьківщини слов'ян, № 4, с. 64.
Горенко Лариса. Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII—XVIII ст. в Україні, № 2—3, с. 16.
Дмитренко Микола. Віктор Петров – дослідник фольклору, № 4, с. 88.

Домонтович Віктор. Київський університет і становлення теорії та практики українського неокласицизму, № 4, с. 75.
Загоруйко Ю. А. Віктор Петро (1894—1969), № 4, с. 69.
Коваль-Фучило Ірина. Голосіння в контексті похоронного ритуалу, № 1, с. 33.
Лобода Андрій. Батьківщина слов'ян, № 4, с. 45.
Мушинка Микола. "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?" (Нове про історію дослідження і місце найдавнішого запису відомої української народної пісні), № 2—3, с. 3.
Новиченко Леонід. Максим Рильський (1895—1964), № 4, с. 91.
Павличко Соломія. Спадщина Віктора Петрова і творчо-стилістичні шукання українських письменників XX століття, № 4, с. 84.
Петров Віктор. Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці XIX—XX століття, № 4, с. 70. Про українців і Україну XX ст. (добірка статей), № 4, с. 99.
Рильський Максим. Питання етнографії України, № 4, с. 94.
Стрижак Олексій. Сучасні наукові теорії про батьківщину слов'ян, № 4, с. 49.
Фоменко Валентин. Наукова спадщина фольклориста і мистецтвознавця Павла Попова, № 5—6, с. 68.

НАУКА І СУЧАСНІСТЬ

Бондаренко Раїса. Подвиг корифея творців Національного музею старожитностей України у Переяславі, № 2—3, с. 81.
Гасанова-Тарковська Нінель. Відродження святині — собору Успіння Божої Матері у Києво-Печерській лаврі, № 3, с. 32.
Дмитренко Микола. Щедрий ужинок народознавця та історика культури України (До 60-річчя Володимира Качкана), № 2—3, с. 77.
Реєнт Олександр. Дослідник і організатор збереження історико-культурної спадщини України, № 4, с. 39.
Шуба Олексій. Взаємозв'язок національного та релігійного відродження в процесі утвердження української державності, № 1, с. 45.

ДО ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

Лавриненко Юрій. Внесок М. Т. Рильського у справу зближення української поезії з досягненнями мистецтва слова Західної Європи, № 2—3, с. 90.
Єфремов Сергій. Новий блискучий талант в колі майстрів поетичного слова України (Про перші збірки творів молодого М. Т. Рильського), № 2—3, с. 87.

МАТЕРІАЛИ І РОЗВІДКИ

Кіс-Федорук Олена. Із спостережень над типологією гуцульської плоскорізьби, № 2—3, с. 103.
Пазяк Надія. Ужинок народознавця на ниві україністики і славістики, № 5—6, с. 112.
Шульгіна Вікторія. Повернення в Україну кобзарської спадщини Григорія Китастого, № 5—6, с. 110.
Щербина Інна. У народознавців Харківщини, № 2—3, с. 95.

НАРОДНІ СВЯТА І ОБРЯДИ

Воробйова І. П. Осінній цикл церковних свят давнього Києва, № 5—6, с. 57.
Головатюк Валентина. Українська обрядова пісенність Підляшшя в етнографічному контексті (Зимовий цикл), № 1, с. 68.
Номис Матвій. Ранок у світлий празник, № 2—3, с. 40.
Орел Лідія, Свирида Раїса. Від коляди до коляди, № 1, с. 63.
Пазяк Надія. Маловідома праця Матвія Номиса, № 2—3, с. 39.
Форостій Теодор. Великдень, № 2—3, с. 37.

ПУБЛІКАЦІЇ

Біжкович Опанас. Рецензія на етнографічну карту Кавказу, № 5—6, с. 86.
Довженок Галина. Невідома праця кореспондента Етнографічної комісії НАН України, № 5—6, с. 85.
Спаська Євгенія. Обрус із гетьманського стола, № 5—6, с. 75.
Шудря Євгенія. Всім серцем на Десні...,№ 5—6, с. 73.

ВАМ, ВЧИТЕЛІ

Гординський Святослав. Шедевр генія княжої України, № 5—6, с. 93.
Денисенко Валентина. Вивчення народознавства в Уманському університеті, № 2—3, с. 112.
Жила Володимир. Золотоверхий Київ у поезії Яра Славутича, № 2—3, с. 107.
Лепкий Богдан. "Слово о полку Ігоревім" — пам'ятник давньоукраїнської поезії світової слави, № 5—6, с. 89.
Шульгіна Валерія. Повернення спадщини Федора Якименка національній музичній школі, № 1, с. 131.

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Лупій Тетяна. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу, № 5—6, с. 104.

ЗА ГРАННЮ ТИСЯЧОЛІТЬ

Балушок Василь. Формування об'єктивної основи для етногенезу українців, № 1, с. 82.
Шилов Юрій. Трипільська культура Наддніпров'я України і її зв'язок з прабатьківщиною індоєвропейців, № 1, с. 74.

З ФОНДІВ, КОЛЕКЦІЙ, РІДКІСНИХ ВИДАНЬ

Гринів Олег. Співвідношення християнського і національного ідеалів української людини в дослідженнях Володимира Яніва, № 4, с. 113.
Ільченко Олесь. У Києві відкрито центральну синагогу, № 1, с. 119.
Номис Матвій. Різдвяні святки, № 1, с. 93.
Пазяк Надія. Нарис Матвія Номиса про Різдво, № 1, с. 92
Проскурова Світлана. Видатний дослідник чумацтва 20—30-х років, № 1, с. 98.
Чорнописький Михайло. Коломия як осередок національної культури України середини XIX століття, № 1, с. 105.
Щербак Інна. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців, № 1, с. 114.
Янів Володимир. Народний світогляд українців і творча спадщина Григорія Сковороди, № 4, с. 113.

НАРИСИ Й ЕТЮДИ

Гасанова Нінель. Видатний дослідник народної архітектури, № 2—3, с. 117.
Губко Олексій. Визначний діяч на ниві науки і народної освіти України, № 1, с. 120.
Коваль Віталій. Музей-садиба Олеся Гончара в слободі Сухій, № 5—6, с. 121.
Мельник Борис. Храм Покрови на вулиці Солов'яненка, № 4, с. 123.
Ненашева Олена. Доля братів-зодчих, № 5—6, с.
Ротач Петро. Біля джерел стародавніх пісень України, № 2—3, с. 199.
Столбін Олексій. Увічнення животворчих традицій лебединого краю України, № 4, с. 124.
Суханова Світлана. Ювілей Ялтинської капели бандуристів, № 5—6, с. 116.
Федорук Олександр. Українські народні традиції очима письменника і художника, № 1, с. 122.
Ханко Віталій. Меморіальна хата Івана Котляревського в Полтаві, № 5—6, с. 116.
Шудря Микола. Дивлюсь я на небо..., № 4.

З відгуків читачів про журнал, № 4.

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Брицина Олеся. Прозові жанри фольклору в публікаціях останніх років, № 5—6, с. 129.
Вертій Олексій. Дослідження первісної міфології України, № 1, с. 141.
Грица Софія. Каталог пісенних наративів, № 4, с. 132.
Губко Олексій. Традиції української вокальної школи, № 5—6, с. 128.
Косміна Тамара. Альбом зразків народної архітектури України, № 2—3, с. 141.
Наулко Всеволод. Грунтовне дослідження з етнографії Буковини, № 2—3, с. 137.
Орел Лідія. Книга про перебування Великого Кобзаря на Полтавщині, № 4, с. 132.
Стрижак Олексій. Надбання українознавців Кубані, № 1, с. 136.
Фільц Богдана. Книжка про автора музики державного гімну України "Ще не вмерла Україна", № 2—3, с. 132.

ХРОНІКА

Баран Тарас. П'ятий світовий конгрес цимбалістів у Молдові, № 4, с. 139.
Власенко Іван. Ювілейне вшанування патріарха краєзнавців України, № 4, с. 136.
Смілянська Валерія. "Шевченківська енциклопедія" в Інтернеті, № 2—3, с. 143.
Сугоняко Микола. Музей "Слова о полку Ігоревім" в Новгороді-Сіверському, № 5—6, с. 135.
Щербій Григорій. Інститут МФЕ у 1999 році, № 1, с. 145.
Яременко Василь. "Раз добром нагріте серце...", № 2—3, с. 135.

ДО УКРАЇНИ



Родино, свята та любая мати!
Од смерті врятуєш мене тільки ти,
Поможеш на працю свобідную стати
І втрачену силу, і долю знайти!

Сергій Бардяєв

IN THIS ISSUE

In Memory of Academician Olexander Kostyuk *NEW HORIZONS OF CULTURE AND ART OF UKRAINE Kuchma Leonid.* Speech at All-Ukrainian Meeting of People of the Culture Work Hutsal Viktor. Festival of the Masters of Art and Folklore on the Occasion of the 10th Anniversary of the Ukraine Independence Day *ON THE 200TH ANNIVERSARY OF CHRISTMAS Bilanyuk Petro.* On the Apostle Origin of Ukrainian Church *Yankiv Feodosiy.* Consolidation of Christianity — Guarantee of Safety of Further Development of Ukraine *Ivankiv Yevhen.* The World Christianity and Ukraine on the Eve of the New Millenium *ON THE 200TH ANNIVERSARY OF ISSUING OF THE TALE OF IHOR'S REGIMENT Hrushevsky Myhailo. The Tale of Ihor's Regiment* and Its Relations with the History and Culture of Ukraine. *FOLK HOLIDAYS AND RITES Vorobyova U. P.* Christian Holidays of Old Kyiv: the Autumn Cycle. Consecration of St. Varvara Altar in the Cathedral of the Kyiv-Myhailivsky Gold-Domed Monastery. From the Examples of the Church-Rite Poetry in Ukrainian *FROM THE HISTORY OF SCIENCE, CULTUTE AND EVERYDAY LIFE Fomenko Valentyn, Yuzvenko Viktoria.* Scientific Legacy of Pavlo Popov *PUBLICATIONS Shudrya Yevhenia.* With all the heart on the Desna... *Spaska Yevhenia.* An Obrus from Hetman's Table *Dovzhenok Halyna.* The Unknown Work by the Correspondent of Ethnographic Commission of NAS of Ukraine *Biskovych Opanas.* Review of the Ethnographic Map of the Caucasus *Lepky Bohdan. The Tale of Ihor's Regiment* — a Monument of Old- Ukrainian Poetry of the World Fame *Hordynsky Svyatoslav.* Masterpiece of Poetry Genius of Ukraine-Rus *Lupiy Tetyana.* Rite Towel and Mythologic Picture of the World *Shulgina Viktoria.* Coming Back to Ukraine of Kobzar's Legacy of Hryhoriy Kytasty *Pazyak Nadia.* The Ethnologist's Harvest in the Field of Ukrainistics and Slavistics *Sukhanova Svitlana.* Jubilee of the Yalta Bandura-Players Capela *Khanko Vilaliy.* Memorial Hut of Ivan Kotlyarevsky in Poltava *Koval Vitaliy.* Museum-Estate of Oles' Honchar in Sukha Sloboda *Nenacheva Olena.* Fate of Brothers-Architects *SURVEYS, REVIEWS, ANNOTATIONS Gubko Olexiy.* Traditions of Ukrainian Vocal School *Brytsyna Olesya.* Fiction Genres of Folklore in Publications of the Last Years *NEWS ITEMS Suhonyako Mykola.* Museum of *The Tale of Ihor's Regiment* in Novhorod-Siversky.

Не шукаю до тебе
Ні стежки, ні броду —
Ти у грудях моїх,
У чолі і в руках.
Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій шлях.

Василь Симоненко



Ніжне сяєво іскриться —
Ранок, люди добрі.
Веселиться, бадьориться
Чорнобривий обрій.

Полетів вихрастий вітер
Навздогінці ночі.
На деревах вже не віти —
Одні поторочі.

Може, доля допоможе
Нам звести країну.
Напливає світло Боже
На всю Україну.

Твоє ім'я не називаю,
воно чарівне і святе,
воно нам душі зігріває,
із серця кожного росте.

Його на небі промінь пише,
його співають солов'ї,
ним вітер лагідний колише
рясні діброви і гаї

До тебе перше моє слово
і найщиріші почуття,
Державо мрії і любові,
Державо долі і життя.

Олесь Лупій

Прихилюсь до народів сердечно й уклінно,
Запозичу нове і відкину старе.
Тільки вірю: ніколи не вмреш, Україно,
Бо співучий народ і в біді не помре.
Переміниться світу безмежна будова,
Що вогнями ряхтить, у безодні двигтить.
Рідна мова моя, материнська, чудова,
На далекі зірки у піснях полетить.
Принесуть катастрофи нечувані втрати.
Не полине озон... лиш полин із імли...
Та не зможе ніхто дивний скарб одібрати,
Той, що предки дали, що в боях зберегли.
Доки мова для внуків звучить солов'їно
Ї дзвенить, мов кришталь, мов трава степова,
Ти не вмреш, ти не вмреш, ти не вмреш, Україно,
Не загине народ, що в негоду співа.

Степан Литвин



*Давньоукраїнський поет кін. XI—поч. XII ст. Боян.
Мал. художника Василя Лопати.
З ілюстрацій до поеми "Слово о полку
Ігоревім".—К.: Дніпро, 1985.*

Індекс 74328

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936. Нар. творчість та етнографія, 2000, № 5—6. 1–144

НАУКОВА ДУМКА